

ЯШПАЛ

Раққоса

Роман

I БОБ

БАҲОР АЙЁМИ

Санъаткорлар ҳомийси моҳир раққоса Маллика девийнинг ёшгина қизи Ручира қора ўлат қутурган кезде нобуд бўлди. Фарзанд доғида ўртаниб, девий узоқ вақт санъат ва жамият ишларига аралашмай қўйди. Бутун Сагал аҳли Малликанинг қайғусига ҳамдард бўлиб, икки йил мотам тутди. Бу орада шаҳар, эгаси кўчиб кетган ҳовлидек ҳувиллаб, маҳзун ҳаёт кечирди. Ниҳоят, маъбуда Сарасватийга бўлган муҳаббат ҳисси мотам қайғусидан устун келиб, Маллика баҳор байрами нишонланадиган тўлин ой кечаси яна саҳнага қайтишга қарор қилди.

Сагал шаҳрининг улкан хушманзара Пушкирийни кўлининг соҳили узра ҳалойиқ бениҳоя гавжум бўлиб, кўл сатҳида сон-саноқсиз қайиқлар сузиб юрарди. Қуёш ботишига ҳали барвақт. Кўз илғайдиган жой борки, одам билан лиқ тўла. Сайилгоҳнинг марказий чодирни тошқин дарё ўртасида қолган кичик бир оролни эслатарди. Чодирнинг қуббаси ҳамда устунлари гулчамбарлар билан безатилган, чор атрофни анвойи гулларнинг хушбўй атри тутган. Бошига учли дубулға кийган, елкасига қалқон илган ва қўлида найза тутган ясовуллар тошқиндай босиб келаётган оломондан чодирга элтувчи йўлни ҳамда Халқ Кенгаши аъзолари, зодагонлар, йирик савдогарлар ва уларнинг онла аъзолари учун ажратилган жойларни оломон тазийқидан қўриқлаб туришарди.

Қуёш уфқ ортига бекингач, ясовуллар оломонни ёриб очган йўлдан от-араваларда, кўркма тахтиравонларда асилзодалар карвони оқиб кела бошлади. Чодир остонасида меҳмонларни жарчилар карнай чалиб кутиб олишар, уларнинг исм-шарифи, насл-насаби ҳамда лавозимини эълон қилиб, ҳар бирини махсус ажратилган жойларга ўтқазिशарди.

Ҳар бир эркак ва аёл ўз табақаси, мавқеига муносиб байрам либосида эди. Бараҳманларнинг бошида зардўзи салла, амома, манглайларида тилак, бўйинларида қимматбаҳо маъданлардан тизилган шодалар. Ҳаммаларининг соқол-мўйлови обдон қиртишланган. Оппоқ дхўтийлар устидан боғланган сариқ белбоғлар елкага ташланган ранг-баранг матолар тагидан яққол кўриниб турарди. Кшатрийларнинг эғнида зарбоф либослар, гардану билакларида гуногун олтин тақинчоқлар. Қирра

Ҳинд тилидан
Ҳамид ЖАББОРОВ
таржимаси

XX аср ҳинд адабиётининг кўзга кўринган намояндаси Яшпал замонавий ҳиндий тилида энг кўп ва хўб асарлар ижод этган сўз устасидир.

"Ёлгон ҳақиқат" /2 қисми/, "Амита", "Ўртоқ дада", "Ўртоқ фирқа", "Раққоса" каби унлаб йирик романлар, пьесалар, ҳикоялар тўпламлари муаллифи. Бир неча марта Ҳиндистон ҳукуматининг олий даражадаги мукофотларига сазовор бўлган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

61

бурунлари остида чаённинг нишидай гажакдор мўйлов. Кенг яғрину кенг кўкракни сирмаб, хипча белгача тушган ятаклари тор — бутун гавдани бўрттириб туради. Белдан пастига дхўтий кийишган, оёқларида тасмаси тўпигигача айлантриб боғланадиган ковушлар. Дастагига дуру жавоҳир қадалган қиличлар ёнга осиглиқ. Савдогарлар асл матолардан кенг-мўл қилиб тикилган либосларга бурканган, Халқ Кенгашининг аъзолари елкаларига камзул ташлаб олган. Юнон зодагонларининг эса бошида учли қалпоқ, эгнида тиззадан келадиган кенг жун кўйлак ҳамда чолвор, оёқларига енгил шиппак илишган. Баъзи бирлари маҳаллий халқ кийимида эди.

Аёлларнинг либоси, безагию пардоз-андози, айниқса, жозибатор эди. Сочларини маржон шодалари билан турмаклаб, бошларига ярим ой шаклидаги гулчамбардан тож қўндириб олишган. Пешона, қулоқ, бўйин, билак ҳамда бармоқлари тиллақош, исирға, узук, билагузук, дуру марварид каби зеб-зийнатлар билан безалган. Учлари орқага танғиб боғланган сийнабандлар остидан бўлиқ кўкраклар кўпчиб турар, толма беллардаги зарҳал камарлар келишган қадди-қоматларни яна ҳам баркамол қилиб кўрсатарди. Белбоғлар учидидаги қўнғироқлар ҳар тебранганда майин садолар таратарди. Товуснинг патларидек ёйиқ кенг барлар гиламда судралиб, хино қўйилган оёқларни кўздан яширади. Қарийб барча юнон аёллари ҳинду хотин-қизларидай кийинишган.

Кўк юзига тўлин ой балқиб чиқди, чодир атрофи ва йўл узра машъал порлади. Халқ Кенгашининг раиси Митҳодрас ўз ўрнига келиб ўтиргач, тоат-ибодат бошланиб кетди. Кекса Митҳодрас бир пайтлар қудратли юнон шоҳи Милинднинг лашқарбошиси бўлган. Мадр давлатида жумҳурият ўрнатилгач, халқ уни ана шу олий лавозимга сайлаган эди. Ибодат тугагач, жарчилар сур ёки карнай чалиб эълон қилишди:

— Санъаткорлар ҳомийси, раққосалар маликаси Маллика девий ташриф буюрадилар!

Бу хушхабарни эшитиб, оломон денгиздай чайқалди. Ҳамманинг нигоҳи ғарб томон қадалди. Атрофи машъал тутган суворийлар билан ўралган бир неча тахтиравон чодир томон яқинлашиб келарди. Чор атрофдан буюк санъаткор шаънига офаринлар ёғилди, Малликанинг тахтиравони олқишларига жавобан қўл қовуштириб, чуқур таъзим ила миннатдорчилик билдирди. Чодирга етиб келгач, муҳтарам зотларнинг ҳурмати бажо этиб, у Митҳодрас ёнидан жой олди. Санъат намойишида қатнашиш учун бу ерга Маллика билан унинг энг истеъдодли шогирдлари ҳам келишди.

Яна карнай овози янграб, довуллар гумбурлай бошлади. Энди қўшни Такшашила ҳамда Магадҳа давлатларида ҳарбий таҳсил кўриб қайтган аслзодалар халқ олдида ўз маҳоратларини намойиш этишлари керак эди. Анъанага кўра, жумҳурият қўшинларидаги юқори лавозимлар ана шу кўрик натижасига қараб тақсимланарди. Жарчилар ҳарбий маҳорат кўриги иштирокчиларининг номини бирин-кетин эълон қила бошлашди:

— Жумҳурият олий ҳайъатининг раиси маҳапандит Дев Шарманинг невараси — Винай Шарма; заминдорлар сардори Сарвартҳнинг ўғли — Индрадип; Халқ Кенгашининг бош маслаҳатчиси ачаря Правардҳаннинг ўғли — Васудҳир; Халқ Кенгашининг аъзоси Кортвирнинг ўғли — Сакрид; тижорат аҳлининг намояндалари Самартҳак ҳамда Престҳнинг ўғиллари — Вришнеш ва Притҳусен!

Майдонга эгнига совут, бошига дубулға кийган, елкасига камон, белига қилич осиб, найза тутган олти азамат тушди. Йигитлар Мадра Халқ Кенгашининг раиси, лашқарбоши Митҳодрас қаршисида тиз чўкиб, қасамёд қилишди:

— Мен, Мадра пойтахти Сагалнинг фуқароси... ҳарбий маҳорат мактабини битириб қайтдим, Ватан олдидаги бурчимни ўташга тайёрман. Халқ салоҳиятимни синая кўриб, ўзимга муносиб лавозим берсин.

Халқ Кенгашининг раиси йигитларга камондан ўқ узиб мусобақасига тайёрланишни буюриб, хизматга ҳозир турган навкарларга "бошланглар" деган ишора қилди. Йигитлар камонларини ўқлаб бўлишлари билан навкарлар осмонга рангбаранг коптокларни ирғита бошлашди. Саркардалар ҳар йигитнинг неча ўқ билан

қанча нишонни ураётганини диққат билан кузатиб турар эдилар. Кўпчилик ўқлар мўлжалга аниқ бориб тегарди. Лашкарбоши Митҳодрас қўли билан мерганлик баҳси тугади ишорасини қилди-да, йигитларга совутларни ечиб, ҳар бирига ўзи ишонган бирор қуролни қўлга олишни буюрди. Индрадип ва Винай Шарма найзани, қолганлар қилични танлади.

— Ҳамма ўзи учун жанг қилади. Ҳар бирингиз бошқа йигитларни рақибингиз деб билиб, уларга ҳужум қилинг! — кўрсатма берди лашкарбоши, — бироқ бу ҳужумдан мақсад рақибга оғир жароҳат етказиш эмас. Бир-бири билан келишиб олмоқ ёки тарафкашлик қилиш ҳам қатъий ман этилади. Бундай ножоиз ҳаракат жумҳурият қонунларига кўра жиноятким, жиноятларга қарши қаттиқ чора кўрилади.

Лашкарбошининг ижозати билан жанг бошланиб кетди. Майдоннинг турли бурчагидан жой олган олти азаматнинг қурол-яроғи машъаллар ёғдусида ярқираб кетди. Ботирлар ўлжасига ташланган шердай олдинга энгашганча тишларини гичирлатар, титрар эдилар. Халойиқ нафасини ичига ютиб, чуқур ҳаяжон ичида жангни томоша қиларди. Йигитлар пайт пойлаб туриб, тўсатдан бир-бирига ташланганда ҳамманинг эти увишиб кетарди. Жангчилар гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа шитоб билан ўтиб, тез-тез ўринларини алмаштириб туришар, гоҳо эса шабадада титраган майсадай бир жойда туриб қолишарди. Улар бирпасда қора терга ботиб, баданлари жиққа ҳўл бўлди. Яраланган жойларидан қон оқа бошлади.

Лашкарбошининг имоси билан жарчилар бурғу чалиб, жанг тугаганини билдиришди. Йигитлар текширувдан ўтиш учун лашкарбоши ҳузурда ҳозир бўлишди. Сакрид ва Притҳусен атиги икки жойидан яраланган эди. Вришнеш уч марта, қолганлар тўрт мартадан жароҳатланипти.

Халқ Кенгаш аъзолари билан маслаҳатлашиб олгач, лашкарбоши қарорини эълон қилди:

— Халойиқ, қулоқ солинг! Сакрид ҳамда Притҳусен қиличбозликда зўр маҳорат кўрсатишди. Кенгаш аъзоларининг фикрича, биринчи ўринни Притҳусен эгаллаши лозим эди, бироқ бу йигит чап қанотга бир неча бор беҳуда ҳужум уюштириб, ўз кучини бекорга сарфлади. Притҳусеннинг ана шу хатоси туфайли, Кенгаш Сакридни энг моҳир қиличбоз унвонига лойиқ деб топди. Муҳтарам Маллика девийнинг шогирдларидан қай бири санъат кўригида ғолиб чиқиб, "Сарасватий қизи" унвонига сазовор бўлса, ўша ўз қўли билан мана бу гултожни энг моҳир қиличбоз бошига кийгизади, — деди Кенгаш раиси оқ гул ва яшил новдалардан ясалган гултожга ишора қилиб.

Бурғу овози ва оломон ҳайқирғидан ҳаво титраб кетди. Йигитлар таъзим қилиб, майдонни тарк этишди. Фақат Притҳусен жойидан жилмай тураверди. У шамшири учини ерга қадаганча бошини қуйи солиб, Митҳодрасга мурожаат қилди:

— Мен, Престҳнинг ўғли, Притҳусен, ҳурматли раисга арзимни изҳор этмоқчиман, ижозатингиз билан бўлиб ўтган англашилмовчиликни бартараф этсам. — Лашкарбошининг таажжубли қарашига жавобан у сўзида давом этиб деди: — Муҳтарам раис ва Кенгаш аъзолари! Мен чап қанотимга беҳуда ҳужум қилиб, кучимни бекорга сарфлаганим йўқ. Мен беш эмас, аслида олти муҳолиф билан жанг олиб бордим. Банан дарахтининг танасини ҳам рақибим деб фараз қилиб, унга ҳам вақти-вақти билан ҳамла қилдим. Лашкарбошининг руҳсати билан буни исботлаб беришим мумкин.

Притҳусен чодирнинг чап томонида ўсган банан дарахтини бир силкитган эди, дарахт бир неча бўлакка бўлиниб кетиб, ағдарилиб тушди. Халқ бу мўъжизани кўриб, ҳайратдан лол қолди. Притҳусен мамнун қиёфада лашкарбошига юзланди:

— Ҳазратим, мен бу рақибимни ҳам мағлуб этдим, энди амрингизга мунтазирман.

Лашкарбоши ўрнидан туриб, Притҳусеннинг елкасига қўлини қўйди.

— Мен янглишибман, Сагалнинг энг моҳир қиличбози паҳлавон Притҳусендир!

Кенгаш аъзолари "тўғри", "тўғри" дея унинг фикрига қўшилишди. Халойиқ ҳам шовқин солиб, қарорни қўллаб-қувватлай бошлади. Аммо Кенгаш аъзолари орасида ўтирган бош маслаҳатчи ачаря Правардҳан эътироз билдирди:

— Кенгаш раисининг Кенгаш аъзолари қабул қилган қарорни ўзгартиришга нима ҳаққи бор?

Кенгаш аъзолари, зодагонлар, барчалари — ҳангу манг бўлиб, ачаряга қарашди. Кекса лашкарбоши тўхтаб, қўлини баланд кўтарди ва йиғилганларга қараб хитоб қилди:

— Кенгаш аъзолари, зодагонлар ва халқ ачаря Правардҳаннинг эътирози хусусида нима дейди? Мен ўз хитобимни тан оламан, қариллик сабаб кўзларим ўтмаслашиб қолган. Лекин кеч бўлса ҳам, ҳақиқат тикланиши керак!

Кенгаш аъзолари ва зодагонлар бир-бирларига ҳайратомуз тикилишар, халқнинг нигоҳи эса уларда эди.

— Хагоимни тузатишга ҳаққим борми, йўқми? — яна мурожаат қилди лашкарбоши. Ҳамманинг юзида розилик аломатини кўриб, у пировард қарорини эълон қилди: — Мен Мадра жумҳурияти Халқ Кенгашининг раиси, дастлабки қароримга тузатиш киритаман. Кимда қандай эътироз бор?

Ҳеч кимдан садо чиқмагач, у ўз ўрнига бориб ўтирди. Халойиқ бу одил ҳукмни қўллаб-қувватлади.

Чодир қаршисидаги саҳнадан вийна, най, ногораларнинг овози янгради, бу санъат кўриги бошланганидан далолат эди. Маллика булбулни ром этадиган ёқимли овозда баҳорни мадҳ этувчи қўшиқни бошлади. Шогирдлари ҳам жўр бўлиб, саҳнани жаранглатиб юборишди. Уни қуршаб ўтирган шогирдлари юлдузлару Маллика порлаган ой мисоли эди. Маллика берилиб куйлар, нилуфар бандидек нозик бармоқлари эса қўшиқ маромини бошқарарди. Шогирдларининг овози, чолғучилар нағмаси ва ҳатто томошабинларнинг нафас олишлари ҳам шу дамда унинг бармоқлари ҳаракатига бўйсунгандай эди. Қўшиқ тугаганидан кейин ҳам халойиқ анчагача сеҳрлангандай дамани ичига ютиб турди.

Малликанинг шогирдлари Мадулика, Кусумсена ва Дивя биттадан қўшиқ ижро этишди. Сўнг саҳнага Васумитра ва шогирдлари чиқиб, ўз маҳоратларини намоиш қилишди. Дилрабо қўшиқлар томошабинлар дилини бутунлай ром этди.

Маллика девий саҳнага чиқиб, халққа таъзим қилди.

— Қадрли санъат шайдоларининг ижозати билан энди навбатни раққосаларга берсак!

Халойиқ мафтункор куй ва қўшиқ жодусидан бир зумгина халос бўлиб, нафасини ростлаб олди. Сипоҳийлар ҳам фурсатдан фойдаланиб, машъалдонларга кераклича мой қуйиб олишди. Жозибадор оҳанглар оғушида халқ машъаллар ёғдуси пасайиб қолганини ҳам сезмасди.

Саҳна яна чароғонлашди. Янги куй-тароналар янграб, Маллика шогирдлари билан ўртага чиқди. Томошабинлар диққати тагин саҳнага михланди. Раққосалар чарх уриб, ўйинга тушиб кетишди. Маллика булутлар тангриси Магҳва¹ қиёфасида, шогирдлари эса ёмғирга ташна ер, одам, ҳайвон ва ўсимликлар тимсолида чиқишди. Шогирдлар мўътабар Индр худосининг атрофида гирдикапалак бўлиб, ёмғир ёғдиришни ўтиниб сўрашарди. Барча ялиниб-ёлворишларга қарамай қудратли булутлар тангрисининг қаҳри юмшамади. Қизлар бутун ҳусну латофатларини намоиш қилиб, зор-тавалло билан, охири Индрнинг қўнглини мойил этишга муваффақ бўлишди. Ёмғир шаррес қуйиб берди. Она ер ва унинг фарзандлари қониқиб сув ичишди.

Томошабинлар нафасларини ростлаб улгурмай, саҳнага Мадулика чиқиб келди. У байрам учун махсус тайёрлаган "Ошиқ қизнинг саргузашти" рақсини, Кусумсена "Урвашининг илтижоси", Дивя эса "Фидойи оққушлар" рақсини намоиш этишди.

Дивя оққуш паридек оқ либосга бурканган, дўмбоққина билаклари узра ташланган ҳарир оқ шойи рўмоли қанотларни эслагани.

Оққушнинг ҳаракатлари ташвиш, ҳаяжон, интизорликни ифодаларди. Шу пайт саҳна ортидан нар оққушнинг чақирниги эшитилди. Ёридан дарак топган мода

¹ Магҳва — ҳиндуларнинг энг буюк худоларидан бири Индрнинг рамзи.

оққуш шодлик билан қанот қоқиб, чақирӣқ келган томон ошиқди. Бироқ у овчи қўйган тузоққа илиниб қолди. Нар оққушнинг ҳар чақирӣғидан талпиниб, бечора тўрга баттар чалкашиб борарди. Изтиробга тушган мода оққушнинг қиёфасида умидсизлик ва алам ифодаси акс этар, бироқ у ҳамон озодлик сари интиларди. Лекин барча уринишлари зое кетди. Нар оққушнинг илҳомбахш чақирӣқлари энди унинг қалбини мажруҳ этар, умидсизликдан боши эгилиб, қанот қоқишлари тобора сусайиб борарди.

Нар оққуш тимсолида Малликанинг ўзи чиқди. Тузоқни назар-писанд қилмай, у ўзини ёр бағрига отди. Мода оққуш қаттиқ ҳаяжонда — энди нари ҳам тўрга илиниб қолди.

Қайта дилдор кўришган оққушлар ширин туйғулар оғушида тутқунликда эканликларини ҳам унуттишди. Уларнинг бағридан болалари — жажжи оққушлар учиб чиқиб, ҳар томонга ёйрилиб кетишди...

Томошабинлар олқинишдан майдон ларзага келди. Беҳисоб томошабинлар кўксидан отилиб чиққан олқиниш садолари эпкини машъаллар алангасини тебратиб юборди.

Шу пайт чодирнинг ёнгинасидан, оддий халқ тўдаси ичидан пуштиранг ридо кийган бир роҳиб қўлларини кўтарди ва баланд овозда хитоб қилди:

— Эй, ақли расо ҳамшаҳарларим. биллиб қўйинг! Майя тузоғига илинган одамзод ана шундай гафлатда қолиб, ўзини бахтли ҳисоблайди!

Маллика беихтиёр овоз келган томонга ўгирилди. Кенгаш аъзолари, зодагонлар ва халқ таажуб билан роҳибга қаради. Майдон узра чўккан жимликни аллакимнинг янғроқ овози бузди:

— Муҳтарам зотлар! Ҳаёт абадий давом этади, барча азоб-уқубатлар эса ўткинчидир. Буни инкор этиш, яъни таркидунёлик қилиш кўрқоқлар одатидир. Ҳаёт энг буюк ҳақиқатдир, унга тик боқиш керак!

Халойиқ бундай ўткир жавобни эшитиб, гур этиб кулиб юборди. Овоз эгаси — ўзининг даҳрийлиги билан ном қозонган ёш ҳайкалтарош Мариш эди.

Санъаткорлар ҳомийси Маллика девий ҳамда Кенгаш аъзоларининг қарори билан Олий ҳайъат раиси Дев Шарманинг эвараси Дивя "Сарасватий қизи" унвони билан тақдирланди ва кекса Митҳодрас унинг бошига гултож кийгизди. Дивя эса ўз навбатида энг моҳир қиличбоз унвонини олган мард Притҳусенга гултож тақдим этди.

Иккала голиб ўз санъатининг ёрқин тимсолидек ҳаммадан ажралиб турарди. Оппоқ ҳарир либос кийган Дивянинг қиёфаси гўзаллик рамзини ифода этса, пўлат совули Притҳусеннинг жисми ўзида йигитлик шижоатини мужассамлагандир.

Жарчилар бурғу чалиб, байрам тугаганини билдиришди. Тун ярмидан оққан бўлса-да, ҳеч ким тарқамади. Чайтронинг беғубор осмонида тўлтин ой сузиб борарди. Оломон машъал тутган сипоҳийлар қаршилигини енгиб, Маллика ҳамда жасур жангчилар томон ёпирилди. Йўлни кўриқлаб турган сарбозлар халқ тазйиқини аранг тийиб турншарди.

Сагал шаҳри анъаналарига кўра, "Сарасватий қизи"нинг гуллар билан безатилган тахтиравонини асилзодалар елкаларига олиб, қизнинг уйигача элтиб қўйишарди. Дивя бобокалони, амакилари ва бошқа қариндошларининг дуосини олиб, ибо билан келиб тахтиравонга ўтирди. Асилзодалар тахтиравон сари интилишди, бироқ тўрт дастакка атиги ўн олти йигит елка қўйиши мумкин эди. Олд томондаги дастакка елка қўйган Притҳусенни Васудҳир сиқиб чиқармоқчи бўлди. Притҳусен эса ўз жойини бўшатишни асло истамасди. Буни кўриб, Васудҳирнинг акаси Рудрадҳирнинг фиғони чиқди.

— Ҳой қулвачча, чиқ четга! Асилзодалар билан тенглашишни ким қўйибди сенга!

Притҳусен қиличини қинидан чиқарди.

— Мен ўз ҳуқуқимни қурол билан ҳимоя қилишга тайёрман! — деди у даргазаб қиёфада.

Бир неча мўътабар мўйсафид орага тушиб, қон тўкилишига йўл қўйишмади.

"Сарасватий қизи"нинг тахтиравони асилзодалар елкасида қудратли денгиз тўлқинида чайқалган кема мисоли шаҳар томон йўналди. Малликанинг тахтиравони ҳам кетма-кет йўлга тушди.

Притҳусен қафасга тушган йўлбарсдек ғазабдан титраб, анчагача отини тутиб турган хизматкори ёнида туриб қолди. Унинг юрак-бағрини чексиз ғазаб ва алам оташи ёндирарди. "Паст табақага мансуб оилада туғилганим гуноҳми? — ўйларди у ҳозир. — Агар гуноҳ бўлса, уни қандай ювиш мумкин? Куч-қудрат, бойлик ва ҳатто билим ҳам бу ҳолатни ўзгартиришга қодир эмас экан-да! Азалий адолатсизлик ўчини худолардан олайми?.. Ёки ўз манфаатини кўзлаб, инсоннинг жамиятдаги ўрнини табақаси, насл-насабига қараб белгилайдиган қонун-қоидаларни ўйлаб топганларданми?.. Паст табақага мансублигим пешонамданми ёки ўзини "икки қайта туғилганлар"¹ деб атайдиган уч пулга қиммат одамларнинг уйдирмасими?"

Притҳусен кўнглини ўртаётган интиқом ўтини кимга сочишни билмай, аламдан лабини тишлаб, ўз кошонаси томон йўл олди.

2 БОБ

АДОЛАТ МАСКАНИ

Инсон жамияти Вақт дарёси соҳили бўйлаб гуркираб ўсган ўрмонга ўхшайди. Дарё тошганда замин турли чўкиндилар билан бойигани каби, Сагал шаҳрининг ҳаётига ҳам Вақт дарёси тошқинлари талай ўзгаришлар олиб келди. Уни янги тажриба, билимлар қатлами билан бойитди. Сагал жамияти бамисоли ўрмон бўлса, Олий ҳайъатнинг кекса раиси маҳапандит Дев Шарма ана шу ўрмонда қадимий ўсган улкан баньян² дарахтига ўхшайди.

Дев Шарма чинакам мўйсафидга айланиб, танидан дармон кетган, лекин бир асрдан ортиқ умри давомида ўтган аждодининг бой ҳаётий тажрибасини ўзида мужассамлаган ақлу заковата ҳали тетик, равшан эди.

Дев Шарманинг ёшлик даврида қудратли юнон шоҳи Милинд энгилмас лашкарлари билан бостириб келиб, Пуру сулоласини ағдарди ва Мадра давлатида ўз ҳокимиятини яратди. Дев Шарманинг отаси Вагиш Шарма Пуру сулоласи подшолигида ҳам, Милинд даврида ҳам адлия маҳкамасини бошқарди. Юнон шоҳи Дев Шарманинг қобилиятини эътиборга олиб, отасининг вафотидан сўнг, ўрнига уни Олий ҳайъат раиси этиб тайинлади. Дев Шарма Милинднинг қўли остида узоқ йиллар хизмат қилди. У юнонларга мансуб баъзи қонун-қоидаларни жорий этиб, Мадранинг юқори ва қуйи табақалар ўртасидаги чуқур тафовутни қаттиқ ҳимоя қилувчи урф-одатларга асосланган ҳаёт тарзига бир оз бўлса-да, мўтадиллик руҳини сингдирди. Милинднинг будда динига меҳри тушиб қолгач, унда адолатпарварлик хислатлари кучая борди. Пировард-натихада, у тахтдан ҳам воз кечди ва роҳиблик ридосини кийиб, муқаддас зиёратгоҳлар бўйлаб сафарга жўнаб кетди. Милинднинг вориси йўқлиги сабабли Мадрада жумҳурият ўрнатилди. Дев Шарма эса янги тузумда ҳам Олий ҳайъат раиси сифатида ўз фаолиятини давом эттирди.

Дев Шарманинг уч хотини уч ўғил туғиб берди, шулардан иккитаси тирик қолди. Ана шу икки ўғилдан Дев Шарма тўртта набира кўрди. Катта ўғлидан бўлган набирасининг хотини эса қиз туғди. Янги чиққан ой ҳали ботиб улгурмаган қуёш нурида ҳам яққол кўзга ташланганидек, бу қизнинг туғилиши ўғил набира-ларга бой Дев Шарма хонадонидан катта хурсандчиликка сабаб бўлди. Қизнинг толеи баланд бўлсин деб исмини Дивя³ қўйишди.

¹ Икки қайта туғилганлар — қадимги ҳинд жамиятининг уч олий табақаси вакиллари: бараҳманлар (руҳонийлар), кшатрийлар (ҳарбийлар), вайшьялар (савдогар-ҳунармандлар) шу ном билан юритиладилар.

² Баньян дарахти Ҳиндистонда абадийлик рамзи ҳисобланади.

³ Дивя — фаришта, илоҳий маъноларни билдиради.

Вақт ўтиши билан Дивя вояга етиб, ойдек чиройга тўлиб борди. Бахтга қарши қора ўлат хуруж қилганда бобоси, ота-онасидан ажралиб қолди. Бобокалони бутун меҳру муҳаббатини эварасига қаратди.

Дев Шарманинг атрофи баланд девору боғ-роғлар билан ўралган ҳашаматли саройи илму фан, маърифат ўчоғи эди. Бу ерда пандитлар, юнон файласуфлари ва будда динининг роҳиблари Ведалар, фалсафа, ҳуқуқ ҳамда мантиқ юзасидан қизиқарли баҳслар олиб боришарди.

Маҳапандитнинг саройида майхўрлик, кайфу сафога нисбатан илму фан, санъатга интилиш кўпроқ эди. Меҳмонлар баҳс-мубоҳасага шунчалик берилиб кетишардики, хизматларига мунтазир соҳибжамол малакларни ҳам, биллур қадаҳлардаги шаробни ҳам унутиб юборишарди. Бу маърифат ўчоғида ичкари, меҳмонхона ҳамда шийпонларда осиглиқ кумуш қафаслардаги тўтиқушлар ҳам бир-биридан қолишмасликка интилиб, бутун-бутун сурталарни, машҳур файласуфларнинг номларини айтиб қичқирришарди — "Патанжали!", "Каутиля!", "Санкрананаъд санкрананаъд ва"¹. "На садасийт наъсадаъсийт!"²...

Дев Шарманинг даргоҳида юнон файласуфи Афлотуннинг абадий ғоя ҳақидаги илоҳий қарашлари ҳам, будда мазҳабининг карма ҳақидаги таълимоти ҳам бирдай қизиқиш билан мутолаа қилтинарди. Мезбоннинг марҳамати туфайли, бу мажлисларда чарвак-локаят таълимотининг тарафдори Мариш ҳам қатнашиб турарди. У на Браҳма дунёси ва Нирванани тан оларди, шу сабабли браҳман қоҳинларию будда мазҳабининг роҳиблари уни баравар ёмон кўрар эдилар. Мариш фақат сезги аъзолари орқали идрок этиш мумкин бўлган моддий дунёни ҳаққоний деб биларди. Олий ҳайъат қарорига биноан икки марта жазоланган бўлса-да, Мариш Дев Шарманинг эътиборидан сира четда қолмасди.

Такшашила давлатида ҳайкалтарошлик санъатини ўрганиб қайтгач, у Милинд ибодатхонаси қурилишида ишлади. Маришга бош дарвоза пештоқини будда ҳаётига оид лавҳалар билан безатишни топширди. Лекин Будданинг қайта туғилишларига ишонмагани учун у жатакларда битилган ривоятларни акс эттиришдан воз кечди. Шартомани бузганлиги сабабли будда жамоаси уни жавобгарликка тортди. Олий ҳайъат раисининг қарори билан Маришдан жарима ундириб олинди. Лекин ўша кунгидея Дев Шарма уни саройга таклиф қилди, ёнидан жой бериб, алоҳида ҳурмат кўрсатди. Зеҳни ўткирлиги учун маҳапандитнинг саройида Маришнинг ўзига яраша обрўйи бор эди.

Дев Шарма бирор таълимотни ҳам тўлалигича тан олмас, шу билан бирга ҳеч қайсисини ҳам ногўғри деб, биратўла инкор этмасди. У Ведаларда битилган "Ҳақиқат ягона, лекин донолар уни турлича тушунтирадилар", деган фикрни таъкидлашни яхши кўрарди.

Ана шундай муҳитда вояга етган Дивя илму фан, санъатнинг турли соҳаларига доир билимга эга эди. У мусиқа ва рақс санъатига кўпроқ мойил бўлса-да, бобокалонининг таъсири туфайли илму фан бобида ҳам анча зукко эди.

Ўтган кеча баҳор айёмига бағишланган тантаналар ярим тунда тугагани сабабли, Дивя ётоқхонасидан кечроқ чиқди. Ширин ўйларга берилиб, ҳаракатлари ҳам бир оз суст эди. Пешиндан у меҳмонларни кутиб олиш тараддудига тушди, чунки уни табриклаш учун кўпдан-кўп ёру дўстлар келишади. У кечқурунни орзиқиб кутди.

Дивя кечаги кун ҳақида ўйларкан, ачаря Правардҳаннинг ўғли Рудрадҳир унинг тахтиравонини кўтариш учун жой таллашиб, қиличинини қиндан чиқарганини эслади. Рудрадҳир маҳапандитнинг саройига тез-тез келиб турарди. Бироқ Маришнинг ҳам бу ерда бўлишини ёқтирмасди. Икковининг тортишувлари анча кескин тус оларди.

¹ Рух бир танани тарк этса, иккинчи танани ихтиёр этади, дегани.

² Дунё абадийми ё абадий эмасми, дегани.

Дев Шарма одатда уларнинг мунозарасига аралашмасди. Дивянинг катта амакиси Вишну Шарма Маришнинг баттоллигидан энсаси қотиб, миқ этмай ўтираверар, кичик амакиси Прабудҳ Шарма эса уларнинг баҳсини мароқ билан тингларди. Мариш Рудрадҳирни менсимай, доим мазах қиларди. Бу икки йигитнинг гап талашини Дивяга унчалик ёқмаса ҳам, қизиқарли туюларди.

Икки йил илгари уйланган бўлса-да, Рудрадҳирнинг Дивяга кўнгли бор эди. Лекин ачаря хонадонига нисбатан ҳурмати баланд бўлгани билан Дивя Рудрадҳирга иккинчи хотин бўлиш ҳақида ўйлашни ҳам хоҳламасди. Ана шундай ҳаёллар оғушида у тезроқ кеч тушишини кутарди.

— Маҳапандит сизни йўқлаптилар, — деб хабар берди канизак.

— Ойим қизим, хизматкорнинг айтишича, даргоҳимизга аллақандай олижаноб йигит ташриф буюрганмиш, — деди бобокалони Дивянинг сочларини силаб. — Кечаги чарчоғим ҳали ҳам ёзилмади. Қизим, сен ўзинг унинг ҳузурига чиқ. Аввал ҳол-аҳволини сўра, сўнг қандай арзи борлигини суриштир.

Дивя канизакка пон, меҳмонни эъзозлаш учун керакли бошқа буюмлар солинган кумуш баркашни келтиришни буюриб, девонхонага чиқди. Рўпарадаги эшикдан юнон зодагонлари сингари оқ-сарик юзли, лекин кўзлари қоп-қора, баланд бўйли, кшатрийлардек яғриндор йигит жиддий қиёфада кириб келди. Дивя йигитни таниди — бу кеча энг моҳир қиличбоз унвонини олган Притҳусен эди.

Дивя ҳурмат юзасидан қўлларини қовуштириб, пешонасига тегизди:

— Хуш келибсиз! Марҳамат! — у канизак қўлидан кумуш баркашни олиб, меҳмонга тутди.

Притҳусен саломга алик олиб, понга қўл чўзишдан илгари ўз арзини изҳор қилди:

— Муҳтарама хоним, мен савдогарлар сардори Престҳнинг ўғли Притҳусенман, Олий ҳайъат раисининг қабулига адолат истаб келдим.

— Метин иродали инсон доим адолат сари интилиши керак! — деб луқма ташлади девонхонага кираверишда осиглиқ қафасдаги гапга чечан тўтиқуш.

Буни эшитиб, Дивя ўзини кулгидан аранг тийиб қолди.

— Марҳамат, пондан олинг! Адолат масканида ҳақиқат бешак қарор топқусидур. Ҳатто мана бу ақлсиз жонивор ҳам буни тасдиқлапти.

— Мен муҳтарама хонимнинг сўзларига ишонаман, — деди Притҳусен ва Дивя таклиф қилган жойга ўтириб, баркашдан пон олди.

— Олий ҳайъат раисининг бир оз тоблари йўқ. Шу сабабдан сиз билан учрашолмайдилар, узрларини қабул қилгайсиз! — деди Дивя.

Притҳусен кекса маҳапандитга саломатлик тилаб ўрнидан турди. Кўрсатган илтифотлари учун Дивяга ташаккур билдирди ва яна келарман, деб эшик томон йўналди. Шу пайт девонхонага маҳапандитнинг ўғли, Дивянинг катта амакиси пандит Вишну Шарма ҳамда кичик амакиси Прабудҳ Шарма кириб келишди. Уларнинг алланарсалар хусусида қизгин баҳслашгани сезилиб турарди.

Прабудҳ Шарма меҳмон билан тузуккина сўрашди. Вишну Шарма эса салом маъносида бош ирғаб қўйди:

— Хуш кўрдик, меҳмон!

Притҳусен катталарнинг суҳбатига халал бергиси келмай, улар билан тезда хайрлашди.

— Бир қулвачча жиловдорга шунчалар иззат-эҳтиром... Қизим, яна уни пон билан меҳмон қилганинг нимаси, Сен ҳам Прабудҳ амакингдек Будданинг шогирди бўлишга лойиқсан!"¹ — койиб берди Вишну Шарма.

Дивя катта амакисига гап қайтаришга ботинолмади. Лекин Прабудҳ ҳам ўзи, ҳам жияни учун жавоб қилди:

— Ака, Притҳусеннинг дадаси бир пайтлар қул бўлиб олган эди. Энди бўлса, қанчадан-қанча қулга ўзи хўжайин, Сагалнинг энг бадавлат савдогарларидан саналади. Кенгаш раисининг яқин маслаҳатчиси ҳам, Сагалда ҳеч ким унинг сўзини икки

¹ Будда дини ҳаммани тенг ҳуқуқли деб билади, турли тонфа ва табақаларга бўлинишни тан олмайди.

қилолмайди. Ака, Притхусен қулларга ўхшаб қўлида елпиғич эмас, қилич тутган. Гапим тўғрими, Дивя? Уни ҳурмат қилса арзийди.

Вишну Шарма тутоқиб кетди:

— Бойлик орттирган билан кишининг обрўи ошиб қолмайди. Прабудҳ, сен ҳар хил роҳиблар, юнонликлару дўкондорлар билан мулоқотда бўлаверганингдан ана шундай ўйлайдиган бўлиб қолгансан. Нега бойликни биринчи ўринга қўясан? Бойлик адо бўладиган, ўткинчи бир нарса, инсоннинг қадр-қиммати бу нарса билан ўлчанмайди-ку! Бойликка ишониб, — Вишну Шарманинг овози асабийлашди, — кеча анови қулваччанинг асилзодалар билан ҳақ талашиб, шовқин-сурон кўтарганини кўрдинг. Рудрадҳир танобини тортиб қўймоқчи бўлса, ярамас қилич ўқталди-я. Қулвачча браҳманга қарши қилич кўтарди! Бундай бебошлиқдан сўнг Мадрада зодагонларнинг нима обрўи қолди!

— Лекин, ака, инсон тақдирини ўзгарувчандир. Маурия сулоласи¹ подшолари асли сартарошлар тоифасидан келиб чиққан, кейинчалик уларга бутун Ҳиндистон қарам бўлган. Олий зотли браҳман Чанакя эса уларнинг вазири эди, — эътироз билдирди Прабудҳ Шарма.

— Олам аллақачоноқ бундай бедодликдан халос бўлган, — деди Вишну Шарма. — Ўз мавқеини мустаҳкамлаш мақсадида Ашок² калбошларга³ таяниб, табақалар ўртасидаги тафовутни бартараф этмоқчи бўлувди. Аммо худолар инсондан бениҳоя қудратлидир. Илоҳий оташни худолар қўлидан олган браҳманлар шудралардан устун туради.

Оловбардор браҳманларнинг шарофати билан бу дунё барча гуноҳлардан халос бўлди. Кеча қулвачча зодагонга қилич ўқталди. Агар вақтида ортига чекинмаганда, у ўзининг энг моҳир қиличбоз унвони билан фахрланганига қаттиқ пушаймон бўларди. Кенгаш раисининг ўйламай иш тутганидан шунча можаро бўлди. Мадрада олий табақалар ҳукмрон, юнонлик Милинднинг диний ақидалари бу ерда ўтмайди! Зоти пастрларнинг гапини қара, браҳман бўлиш учун кишида қобилият бўлса бас, эмиш! Фақат яратганининг ўзи браҳманларга ато қилинган илоҳий куч-қудратни тортиб олиши мумкин. Инсон бу борада бирор нарса қилишга ожиз. Мабодо пайтида ёгингарчилик бўлмаса, бу калбошлар булутлар тангриси Индрни ҳам айблашар? "Худо бўлиш учун салоҳият бўлса бас," дейишдан ҳам тоймаслар!... Бу қулвачча отамнинг ҳузурига ҳойнаҳой бирон шикоят билан келган бўлса керак.

— Ака, — деди Прабудҳ Шарма одоб юзасидан оҳиста кулиб, — одамлар илоҳий қонун-қоидаларни кўр-кўрона қабул қилишади, ҳатто худоларнинг ўзи мавжудлигини фақат фараз қилиш мумкин, холос. Уларнинг мавжудлигини исботлайдиган бирорта ҳам аниқ далил йўқ. Фараз далил билан исбот қилинмагунча фаразлигича қолаверади.

— Роҳибларнинг уйдирмаси бу! — деди Вишну Шарма ғазаби қўзиб. — Далил дейсанми! Мўътабар одамларнинг гапи ҳеч қандай далил талаб этмайди. Билмайдиган одам биладиган одамнинг айтганига ишониши керак. Браҳман ҳақ, шунинг учун улар ҳукмрон табақа саналадилар... Бу тошларнинг нима қиммати қолди? — сўради у Прабудҳ Шарманинг бармоғидаги қимматбаҳо тошлар қадалган узукка ишора қилиб. — Мана бу чодирни елкангга ташлаб юришдан нима фойда? Қуллар, шудралар ҳам шундай, баъзилари бундан ҳам башанг кийинишадди. Энди одамнинг насл-насаби, жамиятда тутган ўрнини кийим-бошга қараб белгилаш амримаҳол бўлиб қолди. Борди-ю, ёқутдек қимматбаҳо тош уюлиб ётса, ким ҳам уни безак сифатида ишлатарди! Шудралар, қуллар ҳам икки қайта туғилганлар билан тенгхуқуқли бўлишса, бизнинг улардан нима фарқимиз қолади? Ёки Браҳманлар билан кшатрийлар шудраларнинг хизматини қилишсинми! — Вишну

¹ Маурия сулоласи эрамиздан аввалги IV-II асрларда Магадҳ давлатида ҳукмронлик қилган. Ривоятларга кўра, ушбу сулолага асос солган подшо Чандрагупта асли сартарошлар тоифасидан келиб чиққан.

² Ашок — Маурия сулоласининг энг қудратли подшоларидан бири. (Эрамиздан аввалги III асрда яшаган) Ашок Будда динини қабул қилиб, уни кенг жорий этган.

³ Будда дини роҳиблари сочларини доим қиртишлаб олдириб юришгани сабабли, уларни шундай деб аташадди.

Шарма зарда билан тез-тез юриб девонхонадан чиқиб кетди.

Дивя катта амакисидан таъна эшитгани учун хижолатдан бармоқлари билан этагининг учини ўйнаб, нигоҳини ерга қадаб ўтирарди.

— Хафа бўлма, ширмой қизим, — Прабудҳ Шарма жиянини юпатди, — меҳмонни эъозлаш — ҳар биримиз учун фарзу қарз. Амакинг қулвачча билан саломлашишни истамасалар ҳам меҳмон билан сўрашишга мажбур бўлдилар-ку! Урф-одатларимизга амал қилмай бўладими!

Кичик амакисининг меҳрибончилигидан Дивянинг кўзларига ёш қалқди. Буни кўрсатмаслик учун у этагининг бари билан юз-кўзини яширди.

— Болагинам, — деди Прабудҳ Шарма меҳр билан Дивянинг елкасига қоқиб, — амакингнинг феъли ўзи шунақа. Қўй, қайгураверма. Ҳамма ҳам бир хил ўйламайди. Ўзинг биласан, бобонгнинг мажлисларида не-не оқилу донолар ҳам доимо келишолмай, тортишгани-тортишган. Ачаря Правардҳан, Пандит Икрид, донишмандлар Дҳармакшит ва Чивук ёки Маришни ким ақлсиз дея олади!

— Кечагина Кенгаш Притҳусенни Сагалнинг энг моҳир қиличбози деб эълон қилган бўлса, менда нима айб! — деди Дивя кўз ёшларини артиб.

— Ҳа, — Прабудҳ Шарма унинг гапини маъқуллади, — бу олижаноб йигит сенга ўз ҳурматини билдириш учун Ачарянинг ўғли Рудрадҳир билан олишмоқчи бўлди. Албатта, унга иззат-икром кўрсатишинг шарт! Биров сен учун қонидан кечишга тайёр бўлса-ю, сен буни билмасанг!

Прабудҳ Шарманинг бақувват қўлларини меҳр билан сиқиб, Дивя яна савол берди:

— Амаки, ҳалиги йигит ростдан ҳам Притҳусен эдими? Шунинг учун катта амаким норози бўлдиларми? Тахтиравонда ўтириб, одам кўплигидан ҳеч нарсани англолмай қолувдим.

— Ҳа, ўша. Юр энди, — деб Прабудҳ Шарма Дивяни ичкари томон етаклади. — Ажабланадиган жойи йўқ. Тахтиравонда ўтириб, уни кўтариб келаётганларга ким ҳам эътибор берарди. Қизим, хизматкорларга айт, ювиниш учун анжом тайёрлашсин. Йўлдан келдим, баданим терлаб, роса чангга беланибман.

Дивя Притҳусен келгани, унинг қандай арзи ҳоли борлигини бобокалонига дарров етказолмади. Чунки маҳаландит ярим кечагача меҳмонлар билан банд эди. Бўлиб ўтган гап Дивянинг бутун фикру хаёлини забт этган, лекин турли сабабларга кўра — катта амакиси Вишну Шарманинг муносабати, ўзининг ҳам шу воқеага дахлдорлигини ўйлаб, у негадир иккиланарди. Ўтган оқшом меҳмонлар тўпланганда бу можаронинг баъзи тафсилотларини гапиришди. Бу ҳақдаги хабар бобокалонининг қулогига етиб борган бўлиши ҳам мумкин. Аммо Дивяни тафсилотлардан кўра бобокалонининг фикри кўпроқ қизиқтирарди. Ана шу қизиқиш, айни замонда, иккилантирарди ҳам. Притҳусен келганини илгарироқ дадил айтганда-ку, эҳтимол осонроқ кўчармиди бу иш. Энди эса, бу ҳақда нуқул бош қотиравганидан, айтишга ноқулай туюлди. Айтмай деса, бўлмайди. Ахир у, адолат, албатта, тикланади, деб ишотирди-ку. Ишонтирибгина қолмай, ваъда ҳам берди.

Бу даргоҳда адолат мавзуида кўпроқ мунозаралар бўларди. Бироқ Дивя илгари ҳеч эътибор бермас экан, энди бу масалаларга ҳам қизиқадиغان бўлиб қолди.

Дивянинг бобокалони, амакилари, хонадоннинг бошқа аъзолари кечкурунлари боғда тўпланишарди. Қариялар Дивянинг санъатда камол топаётганидан бениҳоя қувониб, доим уни дуо қилишар, ёшлар, хотин-халаж ҳам унинг маҳоратини юксак баҳолашарди. Дивя илҳомбахш мақтовлардан ўзида йўқ хурсанд эди.

Фақат Рудрадҳир бу тўғрида ўз фикрини айтмади. Лекин унинг мақтовини эшитиш, илтифотига жавоб қайтариш Дивяни ноқулай аҳволга солиб қўйган бўларди. Дивя негадир Маришдан ҳам уяларди. Бир куни бу йигит унга жуда қизиқ гап айтди:

— Азизим, ҳар бир ақлда азалдан берилган туғма истеъдод бор, лекин у доим юзага чиқавермайди. Сенинг санъатда баркамоллигинг ана шу истеъдоднинг ёрқин жилваси, холос.

Ўзининг худосизлиги-ю баттоллиги билан ном қозонган Маришнинг гаплари ўта мазмундор эди. Дивя ўзича уларнинг мағзини чақишга кўп уринарди. Мариш-

нинг гаплари тагида аллақандай жўшқинлик, гурур, умидворлик каби ҳислар ётарди. Лекин Дивя бу беқарор, ёмонотлиқ йигит билан яқинликдан бир оз ҳайиқарди.

"Энг моҳир қиличбоз Притҳусен санъатим ҳақида бирор-бир фикр айтмади-я, — ўйларди Дивя. — Тахтиравон ёнида қилич яланғочлагани ...балки санъатимга берган баҳосидир".

Пешин пайти бобокалони ёлғиз ўзи қолганини кўриб, Дивя унинг оромгоҳига келди. Маҳапандит чорпояда ёстиққа суяниб ўтирарди. Бобокалонининг сочларини силаб, у Притҳусен арз билан келганини айтди, сўнг катта амакиси Вишну Шарманинг муомаласидан нолинди.

Маҳапандит бармоғини пешонасига тираб, унинг гапларини диққат билан тинглади.

— Оппоқ қизим, Маллика девий саҳнага қайтгани ростми? — сўради у бирон нарса дейиш кераклигини ҳис этиб.

— Ҳа, бобо, — жавоб берди Дивя, унинг оппоқ сочларидан кўзини узмай. — Энди устознинг саройида тез-тез йиғинлар бўлиб туради. У киши янги шогирдлар ҳам олганмишлар.

— Фарзанд доғи инсоннинг қаддини букиб қўяди, — деди Дев Шарма чуқур хўрсиниб. — Хўш, Маллика қайси бир шогирдини ўзига ворис қилмоқчи! Ручирадек истеъдодли шогирд яна топилармикан?.. Маллика сени ҳам ўз қизидай билади.

— Эҳтимол, Мадуликани танлар... Лекин у девийнинг талабларини тўла қондиролмайди, чунки ҳаракатларида бир оз юмшоқлик етишмайди.

— Рост айтасан, қизалоғим. Малликага муносиб ўринбосар бўлиш, унингдек маҳоратга эришиш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Табиатда айнан бир хил нарсанинг ўзи йўқ. Маллика устози Индрдан ҳам ўтиб кетди. Халқ эса аллақачон Индрни унутиб юборган...

Дивя нима қилишни билмасди, ўйлаб-ўйлаб берган саволига бобокалони заррача ҳам эътибор қилмади.

— Бобо, адолат қаршисида барча тенг ҳуқуқлими? — сўради у.

Маҳапандит эварасининг сочларини меҳр билан силаб, кулимсираб жавоб қилди:

— Қизалоғим, гулчамбар, расм, ўйин-кулгини ташлаб, оғримаган бошингни оғритиб нима қиласан? — унинг овози вазминлашди. — Дивя, Мадрада аввал Пуру сулоласи подшолари ҳукмрон эди, сўнг уларни мағлуб этган Милинд тахтга ўтирди. Энди эса мамлакатимизда олий табақалар ҳукмрондир. Уларнинг ҳар бири ўз эҳтиёжига мослашган қонун-қондаларни жорий этди. Адлия мустақил ташкилот эмас, бор-йўғи жамият эҳтиёжларини ифодаловчи воситадир. Узоқ йиллар бу маҳкамани бошқариб, шу хулосага келдимки, адлия доим қонун жорий этувчиларнинг, яъни ҳукмрон доиранинг буйруғига итоат этади. Падари бузрукворим даврида адлиянинг асосий вазифаси Пуру сулоласи подшолари, уларнинг хешу ақраболарининг ҳуқуқини ҳимоя қилишдан иборат эди. Ғолиб Милинд ҳукмронлигида бу маҳкаманинг фаолияти Пуру сулоласи тарафдорларини барча имтиёзу ҳуқуқлардан маҳрум этишган. Милинд ва унинг яқинлари эҳтиёжларини қондиришга қаратилди. Кейин Мадрада будда мазҳабининг таъсири кучайиб, адлия унинг талабларига мослашишга мажбур бўлди. Масалан, ҳайвонларни қурбонлик қилиш жиноят деб эълон қилинди. Ҳозир эса Мадрада олий табақалар бошчилигида жумҳурият тузуми ҳукмрон. Табақаларга бўлиниш жараёни яна кучайиб бормоқда.

— Лекин бобо, муҳтарам Престҳ хонадонни қулликдан қутилган-ку. Кенгаш ҳам Притҳусеннинг маҳоратига юқори баҳо берди.

— Ҳа, гапинг тўғри, дўндиқ қизим, — деди Дев Шарма қафасдаги тўтиқушга паришонхотир тикилиб. — Аммо, бу масала сен ўйлаганча осон эмас. Престҳ қулликдан қутилган, Притҳусен Кенгашнинг таҳсинига сазовор бўлди, акс ҳолда у адолат талаб қилиб даргоҳимизга келармиди! Престҳ шўрлик оналар бағридан болаларини тортиб олиб, қул бозорида сотади. Лекин уларнинг ҳеч қайсиси адолат талаб қилиб келмайди-ку! Қизим, гап бир кишининг обрўйи, ҳуқуқи тўғрисида

кетмапти, бу анча жиддий масала. Притхусен Кенгашдан ҳарбий лавозим беришни талаб қилди. У бунга лойиқ ҳам. Отасининг қурби анча нарсага етади. Престх ўғли учун ўн минг олтин пул сарфлаши мумкин. Агар адлия Притхусенга зодагонлар билан тенг ҳуқуқ берса, у ҳарбий лавозимлардан бирини эгаллаши мумкин. Агар Кенгаш уни ҳарбий лавозимга лойиқ деб топса, Притхусен ҳам зодагонларга муносиб мансабу ҳуқуққа эга бўлаверса, олий табақаларнинг бошқалардан нима устунлиги қолади? Жумҳурият Кенгаши фақат икки қайта туғилганлардан иборат бўлганда, бошқа гап эди. Лекин унинг аъзолари орасида юнонлик зодагонлар ҳам, будда мазҳаби таъсиридаги баъзи кшатрий ҳамда вайшьялар ҳам бор. Улар учун табақалар софлиги аҳамиятсиз, улар қайтанга табақа-тоифаларга бўлинишга тиш-тирноғи билан қарши. Шу сабабли Кенгашнинг бош маслаҳатчиси бу масалани вақтинча мунозарага қўймасликка қарор қилди... Чунки у бутун ижтимоий тузумимизга тааллуқлидир.

— Мадра жумҳурияти адлиясининг рамзида арслон билан кийик бир жойдан сув ичаётгани тасвирланган-ку... — деди Дивя бобокалонининг жавобидан шашти қайтиб.

Маҳапандитнинг оппоқ соқол билан қопланган юзида табассум жилоланди.

— Бу рамз адлиянинг нуфуз-этиборини сақлаш учун керак. Арслон билан кийик мажбур бўлган тақдирдагина бир жойдан сув ичиши мумкин. Уларни бундай қилишга учинчи бир шахс мажбурлайди. Адлия эса, ана шу учинчи, ҳукмрон шахснинг иродасига бўйсунди. Худосиз Мариш жатакларда битилган ривоятларни акс эттиришдан бош тортгани учун Олий ҳайъат ундан жарима ундириб олди. Тартиб-қоида билан сақлаш учун шундай қилиш керак эди-да. Лекин Мариш жарима тўлашдан қочиб, ўз дунёқарашига зид иш тутса тўғри бўлармиди... Қизим, адолат тушунчасига турли нуқтаи назардан ёндашиш мумкин.

Дев Шарма эварасини эркалаб, сочини силади. Дивянинг юраги баттар ғаш тортди. Бобокалонининг эркалашлари ҳам чигилини ёзолмади.

* * *

Дивя туғилишидан илгари онаси касалманд эди. Шунинг учун яқингинада кўзи ёриган ёш канизакни Дивяга энага қилиб олишди. Маҳапандитнинг саройида унинг асл исмини унутиб юборишди. Эрка қизалоқнинг энагасини ҳамма "Дҳата"¹ деб чақирарди. Канизак ҳам янги номга кўникиб кетди, бу билан фахрланарди ҳам. Энаганинг қизи доим ўз қизига соядек эргашиб юрганлиги сабабли Дивянинг онаси уни "Чҳая"² деб атади. Шу-шу бу қизнинг исми Чҳая бўлиб қолди.

Кекса маҳапандитнинг марҳум катта ўғлидан битта-ю битта набираси барчага ардоқли эди. Гўдаклик чоғида аввал онаси, сўнг отаси қазо этгач, хонадоннинг Дивяга нисбатан меҳри янада ортди. Маҳапандитнинг тўнғич ўғли ва тўнғич набирасидан ёдгор қолган тўнғич эвараси хонадоннинг энг суюкли, эрка аъзоси эди. Дивя бувиси ҳамда энагаси билан саройнинг маҳапандит яшайдиган қисмида турарди. Амакиларининг турар жойлари ҳам унинг учун бегона эмасди. У капалакдек қанот қоқиб, саройнинг ҳали у бурчаги, ҳали бу бурчагида пайдо бўлар, қаерга борса, ортидан энагаси билан Чҳая эргашарди. Ўн ёшигача Чҳая Дивянинг барча ўйинларига шерик, бирдан-бир дугонаси бўлди. Сўнг уни майда-чуйда юмушларни бажаргани саройнинг у ёқ-бу ёғига юборадиган бўлишди.

Осмондаги ой аста-секин тўлишиб борганда унинг кўлмаклардаги акси ҳам тўлишарди. Худди шунга ўхшаб, Дивянинг "сояси" Чҳая ҳам вақт ўтиши билан чиройга тўлиб борарди. Осмондаги ой осойишта ҳаракат қилиб кўкда сузади, лекин унинг сувдаги акси озгина елдан ҳам тебраниб кетади. Чҳая ичкарида ёш эркаклару уларнинг хотинларининг хизматини қилиб юриб, ўзидаги ёшлик латофатининг

¹ Д ҳ а т а — энага дегани.

² Ч ҳ а я — соя дегани.

қадрини тезда англаб олди.

Бир куни Винай Шарманинг онаси Чҳаяни ўз ўғлининг хонасида бемаҳалда юрганини кўриб, ниҳоятда дарғазаб бўлди. Уни ичкаридан ҳайдаб, энг оғир ишлардан бири — ҳовуздан челақлаб сув ташишга қўйдирди. Лекин Чҳаянинг бахтига, хизматкорлар сардори Баҳул енгилроқ иш топиб берди. Энди унга девонхонада меҳмонларга хизмат қилиш топширилди.

Турли хил ишбошилар, хизматкорлар, мункиллаган чоллару рашкчи канизаклар билан тўла ичкаридан кўра девонхонада хизмат қилиш мароқлироқ эди. Бу ерда у ўзини анча эркин ҳис этарди. Хизматкорлар сардори Баҳул эса Чҳаяга доим меҳрибон эди.

Бироқ гўзаллик шайдоси Винай Шарма онасининг қаршилигига қарамай, Чҳаяни яна ўз хизматига олди. Чҳая ҳар куни унинг баданини уқалаб, муаттар мойлардан суртиб қўярди. Қолган вақтда у хўжайинларнинг хотин-қизлари учун гулчамбарлар тузарди. Чҳая яна девонхонага қайтишни жуда-жуда хоҳларди. лекин остонада қилич яланғочлаб турган юнонлик канизакнинг қиёфасини эсласа, эти жимираб кетарди. У Баҳул билан бирга бўлишни истарди. Айрилиқ жафосига чидолмай, баъзан ўз кўнглида, бошини ичкарининг тош-метин деворларига уриб ёргиси келарди. Чҳая бир неча ой ҳижрон ўтида қовурилди. Сўнг худонинг продаси шу экан деб, тақдирга тан берди.

* * *

Дивя Притҳусен бобокалонининг ҳузурига арз қилиб келганини эшитди-ю, кўнгли уларнинг суҳбатини тинглаш иштиёқида ёнса ҳам, одоб сақлаб, девонхонага кирмади. У маҳапандитнинг Притҳусенга муносабати яхшилигини биларди. Шундай бўлса-да, ўзи ҳам Притҳусенга бирор нарса дейишни истарди. Аммо нима гап айтиш кераклигини билмас, эҳтимол, унга ҳамдардлик билдириш, кўнглини кўтаришни хоҳларди.

Притҳусен кўринишдан бир оз эсанкираган, бировнинг ёрдамига муҳтождай туюларди. Дивянинг ўзи ҳам гоҳида шунга ўхшаш аҳволга тушиб қолар, бутун бошлик сарой ҳам назарида ҳувиллаб қолгандек кўринарди. Бундай пайтларда амакилари, бувиси, аммалари, ака-укаларининг меҳрибончилиги ҳам кўнглини кўтаролмасди.

Маҳапандитнинг саройида, бошқа таниш хонадонларда, Маллика девий ҳамда Васумитранинг уйида бўладиган мажлису зиёфатларда Дивянинг сезгир қулогига Притҳусеннинг номи тез-тез чалинарди. Баҳор байрами куни содир бўлган воқеа ҳамда Притҳусеннинг Кенгашга қилган арзи тўғрисида турли миш-мишлар тарқалди. Дивянинг кўнглини доим қандайдир дард тирнарди. Кенгаш ҳам, Олий ҳайъат ҳам негадир Притҳусеннинг арзини муҳокама қилишга шошилмасди.

Кўнгли безовталигидан Дивянинг табиати хира, хаёли паришон эди. У ҳаловатини йўқотди. Катта бувиси бу дунё ташвишларини қўйиб, нариги дунё ғамини ер, лекин Браҳма дунёси билан Нирванадан қай бири аълолигини билолмай, боши қотарди. Шунинг учун у зўр бериб иккала мазҳабнинг ҳам коҳину роҳиблари дуосини олиб қолиш ҳаракатида эди. Каттакон оиланинг ташвишлари бувига ортиқча туюларди.

Энага маҳадевийнинг эътиборини Дивяда содир бўлган ўзгаришга жалб қилди. Маҳадевий қизнинг бўйи етиб қолганига қарамай, ҳанузгача унинг тақдири ҳақида ўйламагани учун бобокалони, амакиларини койиди. Сўнг Дивя доим машғул бўлсин деб, майда-чуйда юмуш топиб берди. Чҳаяни эса яна Дивяга қўшиб қўйишни буюрди.

Дивя билан Чҳая боғдаги шийпонда гулчамбар ясаш билан банд эдилар. Уларнинг олдига анвойи гуллар қўйилган. Чҳаянинг бармоқлари чаққон-чаққон ҳаракат қилар, нигоҳи эса Дивяда эди. Дивя кўзларини ерга қадаб ўтирар, бармоқларининг ҳаракати суст эди. У қўлидаги чала гулчамбарни Чҳаяга улоқтирди.

— Бу даҳмазани эплолмайман, — деди у зарда билан.

Чҳая Дивяга анграйганча қараб қолди.

— Хоним, — деди у бир оз сукутдан сўнг, — маҳадевий тақдирингизни ўйламаётганликларини учун маҳапандит билан амакиларингиз устидан онамга шикоят қилдилар. Паришонхотирлигингизни бўйингиз етиб қолганига йўйдилар. Баҳор фаслида ҳайвонлару қушлар ҳам...

— Уятсиз!... Ўл бу кунингдан! Сенда зиғирча уят қолмапти. Шунақанги беҳаёлигинг учун ҳам Амига хоним сени даргоҳидан ҳайдаб юборган экан-да.

— Йўқ, хоним, — деди Чҳая Дивяга тик боқиб, — Амига хоним мени нега ҳайдаб юборганларини эшитмаганмисиз? — Дивянинг жавобини кутмасдан у яна сўзида давом этди. — Ўша оқшом Винай соҳиб уйда эдилар. Менга май қуйиб бергин, дедилар. Қадаҳни узатаётганимда қўллари билагимга тегиб кетди. Уялганимдан қип-қизариб кетдим. Бунини Амига хоним кўриб турган эканлар, жаҳллари чиқди. Беномус, сенга танноз хонимлардек андиша қилишни ким қўйибди, дедилар. Мени соҳибнинг бошини айлантирмоқчисан, деб айбладилар.

— Бўлди, бас қил! — Дивя жирканиб, ундан юзини ўгирди. Бироқ тенгқурлиги, болаликда қадрдон дугонаси бўлгани учун Чҳая ундан ҳайиқмай гапида давом этди:

— Кечқурун ачаря Правардҳаннинг ўғли Рудрадҳир соҳиб келармишлар. Маҳадевий онамга, Дивяга айтиб қўй. яхшилаб кутиб олсин, деб тайинладилар. Амига хоним эса, Рудрадҳир Дивяни ёқтиради, дедилар.

— Намунча эзма бўлмасанг, чакагинг тинадим, йўқми! — деди Дивя қошларини чимириб. У шартта ўрнидан туриб, хонасига кириб кетди. Чҳаянинг оғзидан ўз тақдирига оид гапларни эшитиб, Дивя уятдан ўзини қўярга жой тополмасди. Кўзларини чирт юмиб, юзини чодир остига яширса ҳам Чҳаянинг Рудрадҳир ҳақидаги гаплари қулоғи остида жаранглайверди.

Дивянинг уйида ҳинду ва юнонлик асилзодаларнинг ёш авлоди аксар йиғилиб турарди. Рудрадҳир ҳам бир неча бор Дивянинг меҳмони бўлган. Аммо бу гал уни не мақсадда чақиритганини эшитиб, Дивянинг руҳи тушиб кетди. Рудрадҳир унинг кўз олдида манглайида қип-қизил тийлак, жингалак сочларини зарҳалланган қизил мато билан танғиб олган қиёфада гавдаланди. У шамширини қўлга олиб, Притҳусенни Дивянинг тахтиравонига йўлатмасликка уринарди. Кўзини юмиб хаёл суриб ётган Дивянинг кўнглида Рудрадҳирга нисбатан нафрат ҳисси уйғонди. У чодирни улоқтириб ташлади.

— Чҳая, ҳозир қай маҳал?

Дивянинг чорпояси ёнида чўккалаб ўтирган Чҳая ҳамон гулчамбар тўқирди. Қўли ишда бўлса ҳам хаёли бутунлай бошқа ёқда эди. Соҳибасининг кўнглини овлашни ҳам унутибди. Ҳушёр тортиб, дарров эшикдан куёшга мўраллади.

— Хоним, кеч тушишига оз вақт қолди. Кечки либосларингизни тайёрлайми? — сўради Чҳая.

— Йўқ... ҳа... майли... — жавоб қайтарди қўлини иягига тираб, кўзлари ярим юмуқ ҳолда ётган Дивя.

— Хоним, чўрингизга ҳам меҳмонхонага бориб, хизмат қилишга рухсат этасизми? — сўради Чҳая ялинган оҳангда.

— Оббо маҳмадона, сенда уят борми ўзи? — деди Дивя хўрсиниб. — Хизматкорларга айт, от-уловни ҳозирлашсин.

Дивя хизматкорлар хабар беришини кутиб ўтирмай, девонхона орқали бош дарвоза томон йўналди. Кетидан чодир гулчамбарларни кўтариб келаётган Чҳаяга буюрди:

— Бориб маҳадевийга айт, мен Маллика девийнинг саройига кетдим.

Боғдан ўтаётганида қариб мункиллаб қолган хизматкор Тарук учради. Унинг ожиз нигоҳи ўзига қадалганини кўриб, Дивя жилмайиб сўради:

— Ҳа, тоға, бардаммисиз?

Тарук Дивяни таниб, қалтираган овозда дуо қилди:

— Қизим, умрингиз узоқ бўлсин, қайнотангиз саройининг яккаю ягона маликаси бўлинг! Анча кундан бери кўринмайсиз. Ҳа, дарвоқе, йўл бўлсин?

— Устозимнинг саройига, — деди Дивя.

— Хоним, нега ғамгин кўринасиз? — деди у Дивяга яқинроқдан тикилиб. — Ё уч-тўрт кун ичиди санъат гулшанини кўмсаб қолдингизми?

Дивя нима жавоб қайтаришини билмай, у ёқ-бу ёққа аланглади.

— Тоға, Чҳая нега ҳаяллаб қолди экан?

Дивя кўзи билан Чҳаяни ахтариб, ишкомлар тагидан топди. Ёнида Баҳул турарди.

— Тоға, от-уловни нега дарров бериша қолмайди? — сўради у тагин.

— Қулингиз дарвозахонага бориб суриштирсинми?

Дивя жавоб ҳам қайтармай, дарвозахона томон юрди. Чҳая тез-тез қадам ташлаб унга етиб олди ва аравага ўтиришга ёрдамлашди.

Йўл анча нотекис эди, отлар ҳам тез чопганидан арава силкиниб-силкиниб кетарди. Дивя дам атрофга, дам ёнида ўтирган Чҳаяга назар ташларди.

— Хоним анчадан бери Маллика девийнинг саройига қадам ранжида қилмадилар. Бугун сизни кўриб, девий роса хурсанд бўладилар,— деди Чҳая кўзи Дивянинг кўзига тушгач.

Хаёллар оғушида кетаётган Дивя Чҳаянинг гапини ҳам ўзича тушунди.

— Ҳа, бироқ соҳиб ҳам келармиканлар?

— Ким келиши керак? — сирли товушда сўради Чҳая ажабланиб.

— Притҳусен соҳиб, — деди Дивя Чҳаянинг кўнгилчанлигидан қувониб. Лекин шу заҳоти аравакашга кўзи тушиб, дарров гапни буриб юборди,— Притҳусен соҳиб арзномасини бобомга ётказишни илтимос қилувди. Шунинг учун қизиқяпман.

Дивя яна ўз хаёлларига ғарқ бўлди.

* * *

Маллика кечкурунги базмга тайёргарлик билан овора эди. Хизматкор Олий ҳайъат раисининг эвараси келганини хабар қилди. У барча ишини ташлаб, оёқяланг ҳолда Дивяга пешвоз чиқди. Уни бағрига босиб, манглайдан ўпди.

— Мени унутиб юбордингми, қизим. Шунча кундан бери хабар ҳам олмайсан! Ручира-ку, мени бу дунёда ёлғиз ташлаб кетди, энди сен ҳам мени эсингдан чиқардингми? Рангинг кетиб қолибдими? — деди у Дивяга диққат билан тикилиб. — Сени Ашвинкумарлар¹ ўз паноҳида асрасин! Нега безовтасан? Баҳор байраמידан сўнг икки ой ўтибди-ю, мен қарияни йўқламайсан ҳам.

Маллика бир зумда кўнглидагини тўкиб солди. Дивя лом-лим деёлмади. Бошини Малликанинг бағрига яшириб, кўзларини чирт юмиб олди. Лекин кўзини очган заҳоти ҳар томонга аланглашга тушди. — Соҳиб келмадиларми? Вақт ҳали эртами?

Маллика Дивяни бағрига олиб, ўз хонаси томон етаклади. Йўл-йўлакай у ги-нахонликни қўймасди:

— Қизим, умидим ёлғиз сендан, сен менинг жону дилимсан. Тақдир Ручирани мендан айирди. Сени кўрсам, барча қайгуларимни унутамаман, лекин сен бемеҳр экансан. Жоним, менинг-ку, кўнглим бўш, кечириб юбораман. Лекин санъаткорлар ҳомийси маъбуда Сарасватийнинг қаҳридан кўрқ. Қизим, илгариги ҳаётингда чеккан машаққатларинг эвазига маъбуда сенга шундай ноёб истеъдод ато қилди.² Сарасватийга беҳурмат бўлсанг, у сендан юз ўгиради.

Маллика қувончидан терисига сиғмасди. Бугун у энг чиройли либосларини кийиб олди, меҳмонларга Капиша вилоятдан келтирилган аёло навли кадамбини майдан тортишни буюрди. Кекса чолғучи Вабҳруга Дивя келганини хабар қилиб,

¹ А ш в и н к у м а р л а р — ҳинд мифологиясида Қуёшнинг эгизак ўғиллари. Улар худоларнинг табиби ҳисобланадилар.

² Ҳинду дини ақидаларига биноан, инсон бир неча бор қайта туғилади. Одамнинг қай табақага мансублиги, жамияттаги ўрни ва хислатлари аввалги ҳаётидаги хулқига боғлиқ.

муסיқага алоҳида эътибор қилишни уқдирди. Меҳмонлар жой-жойига келиб ўрнашгач, Маллика Дивяни ёнига олиб ўртага чиқди. Созандаларга гандҳари куйини чалишни буюриб, ўзи ҳам ёқимли овозда жўр бўлди. Сўнг Дивяни ўртага тортиб, "Чҳалик" рақсини бошлади.

Дивя Малликанинг раъйини қайтаролмади. Бироқ, ўйини ҳеч қовушмади. Мажлис аҳли Сагалнинг энг истеъдодли раққосаси, "Сарасватий қизи" унвонини олган Дивяни зўр олқишлар билан кутиб олди. Санъат шайдолари Малликанинг пойига турли хил инъомлар уйиб ташлашди. Лекин Маллика хомуш кўринарди.

— Қизим, меҳнатдан, машқдан бўйин товлаш санъаткорга ёт нарса, — деди у оҳистагина. — Нега таъбинг хира, бирор нарса бўлдим?

— Онажон, мазам бўлмай турибди, — деб баҳона қилди Дивя.

Маллика шогирдини елкасидан қучиб, ёнидан жой берди. Дивя бот-бот эшик томон қараб кўярди.

Базм тугашига озгина қолганда остонада Притҳусен кўринди. Ниҳоят Дивя эркин нафас олди. Притҳусен энг чекка жойга бориб ўтирди. У серташвиш кўринарди. Бечорани адолатсизлик эзиб қўйганини Дивя ич-ичидан сизди.

Малликанинг ишораси билан канизаклар меҳмонларга май ва пон таклиф қилишди. Мажлис аҳлининг гурунги, ҳазил-ҳузул чақириқлари авжга чиқди. Дивя ҳамма қатори ўйин-кулгига қўшилолмаганидан ўзини ноқулай сезарди. Притҳусен ҳам бир бурчакда маъюс ўтирар, фақат Маллика мурожаат этганда бир оз жилмайиб жавоб қайтарарди, холос.

Кечанинг охирида Маллика барча меҳмонларни "Рас" рақсига таклиф этди. Дивя тоби йўқлигини баҳона қилгани учун Маллика уни зўрламади. У Притҳусенни ҳам ўйинга тортишга уриниб кўрди, лекин Притҳусен узрини айтиб, жойида ўтираверди.

Ҳамма ўйинга тушиб кетгач, Дивя тоза ҳаво олиш ниятида ташқарига йўналди. Притҳусеннинг ёнидан ўтаётиб, саломатлигини суриштирди. Притҳусен ҳурмат юзасидан ўрнидан туриб, у билан сўрашди, сўнг кетидан эргашиб боққа чиқди.

— Бобом сизнинг арзномангиз хусусида кўп мулоҳаза юритдилар, — деди Дивя ҳамдардлик билан. — Эҳтимол, энди Кенгашнинг қарорини кутяптилар.

— Лекин мен муҳтарам бобонгиздан Кенгашнинг фикрини билиб беришни сўрамагандим-ку! Мен у кишидан фақат одил ҳукм чиқаришни талаб қилгандим! — деб жавоб қайтарди Притҳусен.

— Ҳақ гапни айтдингиз, соҳиб, — Дивя унинг гапини маъқуллади.

— Сиз мени ҳақиқат тикланиши муқаррар, деб ишонтирдингиз, — деди Притҳусен кескинлик билан. — Лекин ўшанда гап Кенгашнинг раъйи ҳақида эмас, адлия ҳукми тўғрисида бўлганди. Мен Олий ҳайъатнинг одил ҳукмини билишни истайман. Кенгаш эса ҳеч қачон холисона қарор чиқармаган.

— Тўғри, — деди Дивя бошқа гап тополмай.

— Кенгаш талабимни қондиргандан сўнггина адлия мени ёқлаб чиқаркан, мен ундан рози эмасман. Буни адолат эмас, зўравонга хушомадгўйлик, дейдилар.

Притҳусеннинг гаплари Дивянинг юрагига ўқдай тегарди. Бояқиш ердан бошини кўтаролмай қолди.

— Адлиянинг бурчи — Кенгашга ҳақ йўлни кўрсатишдир, унинг буйруғига итоат этиш эмас, — қўшиб қўйди Притҳусен. Дивянинг хомуш торганини кўриб, кўнгли бир оз юмшади.

— Тахтиравонингизни кўтаришга ҳаддим сиққани учун сиз ҳам мени айбдор ҳисоблайсизми, — сўради Притҳусен кулимсираб.

— Йўқ, соҳиб, — деди Дивя намланган кўзларини ҳамон ердан узолмай, — Кўрсатган илтифотингиз учун миннатдорман.

Бир лаҳза иккови жим қолишди.

— Анови ҳовуз лабига борақолайлик, у ер салқин, ҳавоси ҳам тозароқ, — деди Притҳусен ноқулай жимликни бузиб.

Дивя бошини ҳам қилиб, Притҳусенга эргашди.

3 БОБ

ПРЕСТҲ

Мадранинг мутлақ ҳокими Милинд будда динини қабул қилгач, орадан кўп ўтмай тахтни ҳам, саройни ҳам ташлаб, зоҳидликни ихтиёр этди. Шу билан бирга у ўзининг юзлаб қулу чўриларига озодлик бериб, уларга анча-мунча бойлик ҳам улашди. Бир неча кун давомида Сагал шаҳрининг бозору майдонлари, кўчаю расталари озодликка эришган масрур қуллар билан гавжум бўлди. Умр бўйи очлик, юпунликка маҳкум ғариблар тўсатдан қўлга кирган бу дову давлатдан эсан-кираб, ичкиликбозликка, дўконлардан гуногун кийим-кечаклар сотиб олиб, ясан-тусан кийинишга ружу қилишди. Эҳсон этилган бойлик тугагач, қарз олишга ўтишди. Лекин қарзни узолмай бечоралар яна зодагонлар, бой-бадавлат хонадонларнинг югурдагига айланишди. Баъзилари эса қуллик ё озодлик учун кураш йўлидан қай бирини танлашни билмай, елкаларига заъфарон ридо илиб, зоҳидликни маъқул топишди.

Подшонинг отбоқар қули Престҳ бу ерга Юнонистондан келтирилган эди. Уд-дабуронлиги, отларнинг насл-зотини яхши ажрата оладиган синчи ҳамда уларни даволаш йўлларини билгани учун подшо уни ардоқларди. Милинд гўшанишинликни ихтиёр этаркан, севимли ғуломи Престҳни қуллик кишанларидан халос этибгина қолмай, унга Капиша, Камбож, Балх вилоятларидан келтирилган зотдор йилқилардан ҳам инъом этди. Престҳ жаллоблик билан шуғулланди. У карвонларга қўшилиб, бутун Ҳиндистон яриморолини кезиб чиқди. Бир жойдан арзонга от-улов сотиб олиб, бошқа жойда қимматга пулларди. Шу тариқа анчагина бойлик орттириб, Престҳ Сагалнинг энг бадавлат савдогарлари қаторидан ўрин олди. Энди унинг савдосини ўзи тайин этган гумашталар олиб боришарди. У камбағаллашиб қолган зодагон оиланинг кўҳликкина қизига уйланди. Манаман деган зодагонларниқидан қолишмайдиган данғиллама сарой қурди, атрофини боғ-роғлар билан яшнатди. Хизматига ўнлаб қулу чўрилар сотиб олди.

Мадра давлатида ўз ҳукмронлигини ўрнатгач, Милинд мағлуб Пуру сулоласининг айрим хонадонлари, баъзи зодагонларни ўзига яқин олиб, уларнинг аввалги нуфуз-эътиборини тиклади ва давлат ишларини бошқаришга жалб қилди. Шунингдек, баъзи юнонлик саркардаларга ҳам алоҳида эҳтиром кўрсатиб, ер-жой инъом этди. Улар ҳам ҳинду зодагонлари сингари жамиятнинг энг баобрў аъзоларига айланди. Милинд тахтдан воз кечгандан кейин ҳокимият зодагонлар, бадавлат заминдорлар қўлига ўтди. Улар ҳеч кимга бўйсунини истамай, жумҳурият тузумини ўрнатишга қарор қилдилар. Юнон шоҳининг кекса, тажрибали лашкарбошиси Митҳодрас жумҳурият Халқ Кенгашининг ўғли Правардҳан эса Кенгашнинг бош маслаҳатчиси лавозимини эгаллади.

Беҳисоб бойликлар эгаси савдогар Престҳ халқнинг ҳурмат-эътиборини қозонган бўлса-да, зоти пастлиги учун Кенгаш аъзоси бўлолмади. Бироқ у ўзининг давлати, ақл-фаросати, камтарлиги туфайли Кенгаш раиси Митҳодраснинг чексиз ишончига сазовор эди ва Сагалнинг муҳтарам одамларидан ҳисобланарди. Кенгаш раисининг яккаю ягона ўғли вафот этгач, зехни ўткир, танти, кўнгли очиқ Престҳ унинг ўнг қўли бўлиб қолди.

Престҳ фарзанди Притҳусенга асилзодалардан ҳам аъло тарбия берди, уни барча илму ҳунарларга ўргатди. Ёши улғайгач, Притҳусенни маҳапандит Дев Шарманинг набираси Винай Шарма, заминдорлар Картавир, Сарвартҳнинг ўғиллари Сакрид ва Индрдип ҳамда ачаря Правардҳаннинг кичик ўғли Васудҳир билан бирга Такшашила давлатига, ҳарбий маҳорат мактабига ўқишга юборди. Болаликдан иззат-иқромга ўрганган Притҳусенда отасига нисбатан кибр-ҳаво кўпроғу камтарлик чўлтоқ эди. Йўлида бирор ғов учраса, отасига ўхшаб истиҳолага бориб ўтирмай, уни дарҳол бартараф этишни маъқул кўрарди. Бойлигу истейдодда тенгдошларидан устун турса ҳам, бирор кимсанинг баландроқ деб аталишига сира-сира чидолмасди.

Магадх давлатида брахман саркарда Пушямитра Мауря сулоласининг охирги подшоси Врихадратхни ўлдириб, ўзи тахтга ўтиргани ҳақидаги узунқулоқ гаплар Мадрага ҳам етиб келди. Мадранинг олий табақалари, ҳинду мазҳабининг тарафдорлари орасида турли миш-мишлар тарқалди — гўё худоларнинг музаффар сипоҳсолори Картикаея Ҳиндистон яриморалининг пок заминини Мауря сулоласининг зоти паст шудра подшолари ҳамда калбошлардан тозалаш мақсадида саркарда Пушямитра қиёфасида туғилганмиш. Патанжали исмли нафаси ўткир брахман донишманди ана шу хайрли иш учун қурбонлиқ келтириб, саркарданинг манглайига қутлуғ қондан суртиб қўйибди ва энди Пушямитра енгилмас кучқудратга молик эмиш...

Милинд ўз вақтида ҳайвонларни сўйишни таъқиқлаб қўйгани сабабли, Мадрада қурбонлиқ маросимларининг аҳамияти пасайиб кетди. Ҳинду дини тарафдорлари Магадхда ҳокимият яна олий табақалар қўлига ўтганини шод-хуррамлик билан нишонлашди — маъракалар уюштирилиб, қурбонлиқлар қилишди. Издошлар камайиб, эътибордан қолаётган коҳинлар яна жонланиб қолишди. Сагалнинг турли даҳаларида катта-катта қурбонлиқ гулханлари ёндирилиб, улардан қовурилган гўшту анвойи ноз-неъматларнинг димоқни қитиқловчи иси тарала бошлади. Турфа хил қўнғироқларнинг жаранг-журунги, ноғораю довулларнинг гумбур-гумбури, карнайларнинг гат-ғутидан еру осмон ларзага келди.

Ҳинду мазҳабининг ўз мавқеини қайта тиклашга уриниши будда дини роҳибларини саросимага солиб қўйди. Шаҳару қишлоқлардаги ибодатхоналар бузилган ари инидай ғувиллар, у ерлардан эртаю кеч қўнғироқларнинг таҳликали бонги эшитиларди. Зоҳиду дарвешлар кўча-кўйда шаҳар аҳолисини инсофга чақириб, зўравонликка ружу қўйиш гуноҳлигини уқдиришар, биродарлар, барчангиз халқ фаровонлиги, бахт-саодати учун курашга отланинг”, деб сутраларни¹ айтиб қичқиришарди.

Шраван ойида Сагал осмонини қора булутлар қоплади. Ёғингарчилик авжга чиқиб, майдону кўчаларни сув босди, ҳаммаёқ лой-балчиққа айланди. Шаҳар кўчалари ҳувиллаб қолди. Аксарият уйлар тошдан қурилгани сабабли аҳён-аҳёнда ёмғир тиниб, офтоб чарақлаганда ҳаво ҳаммомдек қизиб кетарди. Уйларига тикилиб олган шаҳарликлар дим ҳаводан нафаслари қайтиб, салқин боғ-роғлар қўйнига интилишарди. Лекин кўп ўтмай яна жала қуйиб берар, одамлар тагин уй-жойларига биқиниб олишарди.

Шаҳар жамиятининг кайфияти ҳам об-ҳавонинг авзойига айнан мос эди. Ўз мавқеини тиклашга зўр бериб интилаётган ҳинду мазҳаби билан будда дини ўртасидаги рақобат барчанинг жонига тегди. Мариш ва унинг худо беҳабар маслакдошлари халқ орасида исёнкор чорвак-лоқаятика таълимотини кенг тарғиб этиш билан машғул эди. Зодагонларни ваҳима босган, чунки улар халқнинг ғалаён кўтаришидан чўчишарди. Мариш қурбонлиқ ўлпонини жорий этиш ҳақидаги фармонга қарши чиққанлиги учун ҳамда будда жамоаси билан тузилган шартномани бузгани сабабли Олий ҳайъат уни икки марта жазолагани халқнинг ғазабини келтирди. Олий ҳайъат оқибатни ўйлаб, Притхусеннинг арзи юзасидан бирор узилкесил қарор чиқаришга ботинолмасди. Турли табақалар ўртасидаги келишмовчиликларни эътиборга олиб, Кенгаш ҳам янги ҳарбий лавозимларни тақсимлашни пайсалга соларди. Лекин шимоли-шарқий чегара томондан Дарв мамлакатининг ҳокими Кендрас бостириб келаётгани ҳақидаги хабарлар безовталиқнинг асосий сабаби эди.

Милиндининг узоқ йиллар давом этган ҳукмронлиги ва ундан кейинги даврда — ярим асрдан ортиқроқ вақт ичида, Мадра жамияти уруш, босқинчилик нималигини билмай, осойишта ҳаёт кечирди. Шу сабабли халқ уруш, вайронагарчилик каби офатлар борлигини унутиб ҳам қўйган эди. Сагал жамияти қурбонлиқ маросимлари учун маблағ тўплаш, сағаналар қуриш, турли вилоятлар билан савдосотиқ қилиб бойлик орттириш, ўзга юртлардан бақувват қуллар, хушбичим чўрилар

¹ С у т р а — муқаддас китоблардаги шеърний сатр (муҳ.).

сотиб олиш каби масалалар билан банд эди. Шаҳар атрофида, заминдорлар ерида чоракорлик қилувчи деҳқонлар ерга эгаликни қўлга киритишга интиларди. Бадавлат табақалар ўртасида эса Кенгашга аъзо бўлиш, юқори мартабаларга эришиш учун кескин кураш борарди.

Мадрада жумҳурият тузуми ўрнатилгач, ҳарбий тартиб-қоидалар ҳам ўзгариб кетди. Художўй Милинд даврида давлат хазинасидаги бор маблағ будда жамоаси учун ибодатхонаю сағаналар қуришга сарфланди. Даставвал Милинднинг йигирма минглик жанговар лашкари бор эди. Хазина бўшаб қолгач, уни барча керакли жиҳозлар, қурол-яроғ билан таъминлаш амримаҳол бўлиб қолди. Милинд тинчлик сиёсатини юргизишга аҳд қилгандан сўнг унинг кўпчилик аскарлари бошқа давлатлар қўшинига ёлланди, ё бўлмаса ўзга касб танлашга мажбур бўлди. Айримлари эса қурол-яроғини ридога алмаштирди. Халқ Кенгашининг раиси, лашкарбоши Митҳодрас қўшинни барча керакли қурол-аслаҳа билан таъминлашни Сагалнинг бадавлат хонадонлари бўйига юкледи. Зодагонлар, заминдорларга беш юздан мингтагача, Кенгашнинг оддий аъзоларига икки юздан аскар етказиб бериш топширилди. Ҳарбий харажатлар эвазига ҳар бир хонадонга мавқеи ва куч-қудратига эътиборан бештадан эликтагача қишлоқлар бўлиб берилди.

Кендрас тажовуз қилганда Мадранинг лашкарлари фақат қоғоздаю Кенгаш аъзоларининг ҳаёлида мавжуд эди. Тақсимланган қишлоқлар аҳолисидан йиғиб олинадиган бож-хирож аскарлар таъминотига эмас, заминдорларнинг кўнгилхушлиги учун сарфланарди.

Ўғли бевақт вафот этиб, чуқур қайғуга ботган кекса лашкарбоши будда жамоасининг рақнамоси Дҳармакшитнинг ўғитларини тинглаб, таскин топишга уринарди. Бироқ, Кендрас бостириб келаётгани ҳақидаги маълумотни олган заҳоти барча ташвишларини унутиб, мудофаа масалаларни билан шуғулланди. У бош маслаҳатчи ачаря Правардҳанга дарҳол Кенгаш аъзоларини машваратга чақиришни буюрди. Орадан бир неча кун ўтиб, Кенгаш аъзолари мажлисга тўпланди.

— Лашкарларимизнинг номи бору ўзи йўқ, — огоҳлантирди Митҳодрас. — Давлатимизни ҳимоя қилиш учун дарҳол қўшин тўплашимиз даркор.

Ачаря Правардҳан жанг олдидан қурбонлиқ маросимини уюштириш ҳамда қўшин тўплаш учун пул зарурлигини уқдириб, давлат солиғи миқдорини ошириш ҳақида ҳужжат эълон қилди.

Сагал аҳли бетиним ёғингарчилик, лойгарчилик, дим ҳаво дастидан бутунлай ҳолдан тойган. Бунинг устига Кендрас бошчилигидаги талончилар тўдаси кун сайин яқинлашиб келаётгани ҳақидаги хабарлар каттаю кичикни саросимага солганди. Кўчалар, майдонлар, бозорлардан файз кўтарилди. Мудофаа учун ўлпон тўплаб юрган аъёнларнинг дағдағаси фуқаронинг жон-жонидан ўтди.

Уруш даҳшати барчани чулғаб олган, ғалабага ҳеч кимнинг кўзи етмаса, Кендрас бостириб келса, аҳволимиз не кечади, деган ғулғула тинчлик бермасди. Зодагонларнинг халққа жабру зулми тобора кучайиб, улар солиқ устига солиқ ёғдириб ташлашди. Бозору майхоналарда Кендрас тўғрисида ҳар хил гаплар тарқалди — биров уни ўта золим, ёвуз деса, биров раҳмдил, халқпарвар подшо дерди.

Савдогару судхўрлар, барча боёнлар ўз мол-мулкни шошилич равишда қўшни Малав, Катҳ давлатларига, баъзилар эса ҳатто узоқ Шурсен ва Магадҳга жўната бошлади. Зодагонлар Сарвартҳ, Картавир, ачаря Правардҳаннинг саройларида тўпланиб, тонготар маслаҳатлар қуришарди. Ачаря Правардҳан Шурсен ҳамда Магадҳ давлатларига бир неча махфий номалар жўнатди. У, браҳман саркарда Пушямитр Мадрага қўшин юбориб, ҳам Кендрас балосидан, ҳам кофир калбошлар офатидан қутқариб, бу ерда ҳам браҳманлар ҳокимиятини қайта тиклашига умид қиларди. Ачаря бу режасини Кенгаш мажлисида баён этмоқчи эди, бироқ юнонлик зодагонлар, будда динига ружу қўйган лашкарбоши, заминдор Индрсен ҳамда Олий ҳайъат раиси Дев Шарма қарши чиқишини ўйлаб, фикрдан қайтди. Заминдорлар Сарвартҳ ва Картавир эса, қўшин тўплаб, Кендрасга қарши жанг қилиш тарафдори эди. Улар Кендрасни мағлуб этиб, Пуру сулоласини яна

тахтга қайтаришни истардилар. Савдогару судхўрлар қўшин учун керакли дон, кийим-кечак, от-улов ва бошқа анжомларни оширилган нархда пуллаб, савдодан тушган олтинни зудлик билан Такшашила, Пушяпур ва Матхурапури шаҳарларига жўнатишарди.

Маҳапандит Дев Шарма, Кенгаш раиси Митходрас ҳамда Престх каби уч-тўрт ёши улуғ қарияларгина урушни ўз кўзи билан кўрган, унинг даҳшатлари ҳақида тўла тасаввурга эга эдилар. Кенгаш раиси урушни ғолиб сифатида, Дев Шарма эса мағлуб сифатида эсларди. Кендрас Сагал устига қуондай бостириб келаётгани ҳақидаги хабар Дев Шарманинг хотирасида энг мудҳиш таассуротлар уйғотди — саройлар ёниб кул бўлгани, шаҳар кўчалари қон аралаш балчиққа белангани, аёлларнинг аламли фарёди, асир тушган зодагонларнинг хору зор бўлгани... Дев Шарма фарзанд доғида ўртаниб, эс-ҳушини йўқотган Митходрасни ўзига келтиришга уринар, тезда Кенгаш чақириб, мудофаа учун керакли чора-тадбирлар кўришни талаб қиларди. Аммо Кенгаш йиғилса ҳам, унинг вақти беҳуда тортишувларга сарф бўлиб кетарди.

Престх ҳам фурсатни қўлдан бермади. У қўшни давлатлардан юзлаб от-уловлар келтириб, қиммат баҳода пуллади ва бир неча минг олтин даромад қилди. Престх ўз ихтиёри билан мудофаа жағфармасига бир минг олтин пул ҳадя этди. Дев Шарма ҳамда Кенгаш раиси Митходраснинг Престхга бўлган ҳурмати янаям ортди. Энди уни энг махфий машваратларга ҳам таклиф қиладиган бўлишди. Престх қўшинни тажрибали саркардалар ва ишончли ёшлар қўлига топширишни маслаҳат қилди. Қўшин тўплаш масаласи бўйича янги Кенгаш мажлиси бўлиб ўтди. Лекин ачаря Правардҳаннинг устомонлиги туфайли ҳарбий ислоҳот кўнгилдагидек амалга ошмади. Заминдор Картавирнинг раъйига биноан асилзодалар Индрдип ва Вришнешга отлиқ аскарлар, Винай Шармага эса жанговар аравалар қисмини бошқариш топширилди.

Кенгаш ҳамда Олий ҳайъат арзномани муҳокама қилишни ҳамон пайсалга соларди. Шаҳар аҳолисини ваҳима босиб, саросимада қолган, ҳаммаёқда бесаранжомлик, тартибсизлик ҳукм сурарди. Буни кўриб Притхусен ҳам руҳий тушқунликка берилди. Отаси унинг кўнглини кўтаришга уринарди.

— Ўғлим, — деди у, — фурсат тезда етиб келади, ҳушёр бўл. Биласанми, юнонистонлик доноларнинг бир ҳикмати бор: Омад маъбудасининг юзи сочи билан тўсилган бўлади. Шунинг учун уни дарров таниб олиш қийин. Ўша юзини тўсиб турган сочидан маҳкам ушлаб олиш керак. Кўпчилик омад маъбудасини олдидан ўтиб кетгандан кейингина таниб олади. Аммо унинг орқасида сочи йўқ, минг чангал солганинг билан тутолмайсан. Омадни бой бермаслик учун доим ҳушёрлик даркор. Жасурлик, ақл-фаросат, қобилият, бойлик каби хислатларнинг барчаси сенда мужассам. Ҳозирги оғир вазиятда сендай ўғлонларнинг қадр-қиймати ортади. Ўғлим, сабр қил. Мўътабар доираларнинг ишончини қозонишга ҳаракат қил. Бориб кекса Дев Шарма, Митходраснинг хизматида бўл, заминдорлар Окрис ва Индрсен билан алоқани мустаҳкамла...

Отасининг насиҳатига амал қилиб, бировларга ялиниб боришга Притхусен ор қиларди. Жамиятнинг юқори доираларида уни ёвқараш сукут билан қарши олишар, бекитиқча мазах қилишарди. Зиёфату базм, турли йиғинларга боришдан кўнгли қолди, майхўрликни ҳам ёқтирмай қўйди. Куни билан боғда, соя-салқин дарахтлар тагида ўтирар, баъзан вақт ўтказиш учун содиқ қули Шванг билан шатранж ўйнарди. Кечқурунлари эса Дивяни учратиб қолармиканман, деган умидда Маллика ёки Васумитрнинг саройига бориб турарди. Куйинчак, чин дилдан ҳамдард Дивя билан бирга бўлишдан Притхусеннинг кўнгли таскин топарди. Бу дунёда уни инсон сифатида кўриб, дили жонини бахш этган бирдан-бир кимса Дивя эди. Шунинг учун Притхусен ҳаётини усиз тасаввур этолмасди. Притхусен ўз кўнглида Дивяни узоқ юртларга олиб кетиб, янги ҳаёт қуришни орзу қиларди. Ёри билан шундай жойларга борсаки, у ерда ҳеч ким зотинг паст деб камситмаса, бутун куч-қудрати, қобилиятини намоён этиб, ҳалол меҳнат билан тинч умргузаронлик қилса...

Кендрас лашкарлари Мадра қўшинини тор-мор этгани ҳақидаги хабар Сагалда зумда тарқалди. Икки оғиз, тўрт қулоқ бир жойда учрашиб қолса, албатта уруш ҳақида гап кетарди. Маллика девий ҳам мудофаа жамғармасига ўз улушини қўшди. Унинг саройида ҳам ўйин-кулги орасида уруш мавзуи тилга олинарди. Ҳарбийлару аркони давлат қўлларида май тўла қадаҳ тутиб, уруш даҳшатлари тўғрисида ҳаяжонли баҳслар қуришарди. Ҳаммани ўз ҳаёти, мол-мулкани омон сақлаб қолиш гами босди. Ичкилик таъсирида баҳс қуруқ сафсатага айланарди. Притҳусен уларнинг фаҳмсизлиги, қўрқоқлигидан нафратланиб, чурқ этмасдан ўтираверарди.

— Фақат икки қайта туғилганлар бошчилигида ғалаба қозониш мумкин, — деди кайфи ошиб қолган Индрдип кўкрагини кериб. — Бунинг учун одамнинг юрагида ўт бўлиши керак, саркарда Пушямитрадек қудратли бўлиш лозим. Қаримсиқ, мияси ачиган лашкарбошимизнинг қўлидан нима ҳам келарди. Бизнинг томиримизда Пуру подшоларининг қони жўш уряпти. Милинд ҳам сулоламиз қаҳридан қўрққанидан тахтдан воз кечиб, умрининг ниҳоясини тиланчилик билан ўтказди. Ҳали бизнинг ҳам кунимиз туғар! Индрдип лашкарбоши бўлган куни Кендраснинг ҳолига маймунлар йиғлайди! — Индрдип қаҳқаҳа отиб кулди ва қаршисида қадаҳ тўла баркаш тутган Магга исмли канизакни билагидан ушлаб бағрига тортди. — Ана ўшанда Кендраснинг хотинлари шу канизак сингари қўйнимга келиб тушади. Ҳо-ҳо-ҳо...

Индрдипнинг қўпол қилигидан канизакнинг эҳсонаси чиқиб кетди.

— Соҳиб, канизакнинг юрагини ёрманг-да, — деди Маллика бармоғини лабига қўйиб.

Заминдор Шримукҳ Шарманинги ўғли Кедар Шарма бу гапни эшитиб тутоқиб кетди.

— Мана шунақанги хўрлик учун биз тан-жонимизни аямай душманга қарши жанг қиляпмизми? — у қўлини паҳса қилиб мажлис аҳлига мурожаат этди. — Чўри ҳам асилзодадан азиз бўлдимми? Кунимиз қуллардан ижозат сўраб иш тутишга қолдимми? Қачонгача разил пасткашлар кўча-кўйда, бозорларда зодагонлар билан ҳақ талашиб, итоат этишдан бош тортадилар. Авом халқ зодагонлардан ҳам юқори мартабаларга интиларкан, биз жим қараб тураверамизми? Мадрада бизнинг обрўйимиз қолмадими? Бўлмаса, бекорга қон тўкиб нима қиламиз. Гапим тўғрими? — деди Кедар Шарма судхўр Удайбҳануга қараб.

— Менга барибир, — жавоб қайтарди ёстиққа суяниб ўтирган Удайбҳану эринчоқлик билан. — Давлатимиз мандан мунтазам равишда даромад солиғи ундириб олади. Кендрас келса, у ҳам худди шундай қилади, яъни ҳеч нарса ўзгармайди. Кенгаш мандан мудофаа жамғармасига юз олтин сўради. Лекин, бу мени ўзга шаҳарликлардан юз чандон яхшироқ ҳимоя қилишадди, дегани эмас-ку! — Удайбҳану қўлини кўксига қўйиб савол берди. — Оғайни, бировлар билан пачакилашиб нима қиламиз? Мен учун ҳаммаям баравар. Мен... мен... бор-йўғи бир фақир вайшьяман, холос. Мадрада ким ҳукмрон бўлса, ўшалар бориб жанг қилсин!

— Дарахтнинг мўртини қурт ейди, дегандек, калбошлар ҳам Мадранинг бошига етдилар, — деди Индрдип Малликага. — Маъбуда Сарасватий ҳақи, бу кофирлар, уларнинг ибодатхоналари давлатимиз бойлигини кўкка совурдилар. Кендрас билан курашиш учун жанда кийган тиланчилар эмас, яхши курулланган жангчилар даркор. Қўйдек ювош будда дини роҳиблари бизни душмандан ҳимоя қиладими? Қўй боқишга берилиб, бўриларни оч қолдиришнинг оқибати ана шундай бўлади. Кендрас ҳамласини даф этишга роҳиблар Дҳармакшит ва Чивукни юбора қолайлик! — Индрдип хахолаб кулиб юборди. Маллика жилмайиб қўя қолди.

— Соҳиб, — деди у Индрдипга, — демак, ўзаро фиқу фасод туфайли ёвга таслим бўлиш керакми... Сагални душман ишғол этгач, талашиб-тортишганингиз бефойда!

Притҳусен ортиқ чидолмади. Дивяга секин имо қилиб, дарахтлар панасидаги ҳовуз бўйига йўналди. Бир оздан сўнг Дивя унинг ёнига келди.

— Кўрдингми, жонгинам, ҳимоячиларнинг аҳволини, — деди Притҳусен Дивянинг қўлини кафтида сиқиб. — Жоҳил Кендрас лашкари Мадранинг ерини топта-япти, ҳукмрон табақалар эса бир-бирининг гўштини ейишга тайёр.

Дивя ҳаяжонланиб, юзига сарийси учини тушириб олди. Притҳусен унинг елкасидан кучоқлаб гапида давом этди.

— Уларнинг барчаси уруш балосини будда динининг гуноҳлари оқибати деб ўйлайди. Ачаря Правардҳан браҳманлар ҳокимиятини тиклаш мақсадида ҳар қандай ҳийла-найранг ишлатишга тайёр. Маблағ тўплаб, катта қурбонлиқ маъракаси ўтказиш режаси ҳам шу муддаони кўзлайди. Пушямитра ёки Кендрас бу ерга браҳманларни ҳимоя қилиш учун келмайди, улар Мадра аҳолисини ўзига тобе этиш, унинг беҳисоб бойликларини қўлга киритиш иштиёқида. Браҳманлар ўз кўнглида, Кендрас олий табақаларнинг илоҳий насл-насабини эътиборга олиб, уларга сиғинади, деб ўйлайди. Лекин мағлублар ҳеч қачон иззатда бўлганми? Кендрас ўзини худо деб билади. У ҳали кўп қурбонлиқлар талаб қилади. Бутун Сагал унинг учун қурбонлиқ гулханига айланади. Бу гулхан оташида зодагонларнинг нафақат мол-мулки, балки жонлари ҳам кул бўлмай. Баъзи бир инсонийлик қиёфасини йўқотган одамларгина, Кендраснинг оёғини ялаб, жон сақлаб қолиши мумкин, холос. Бундан кўра ўлган афзал эмасми? Уларнинг умрида остона ҳатлаб ўтмаган жуфти ҳалоллари ёлиб Кендраснинг оч, ҳайвонсифат аскарлари чангалига тушади. Зоти олийлиги билан фахрланувчи зодагонлар кишанланиб, қўлга айланади. Сагалнинг бокира қизлари номуси булғанади. Бу гулхан ўтида барча эзгу ниятларимиз ёниб, адо бўлур...

Миясини мудҳиш ўйлар чулғанган Притҳусен ҳовуз сатҳида тебранган юлдузлар аксига тикилиб қолди. Қўли беҳосдан белидаги ханжар дастагига борди. Халлар оғушида у Дивянинг тикилиб турганини ҳам сезмади.

— Баъзан кўз олдимга даҳшатли манзаралар келади: дарвлик бадмаст босқинчилик сенга чанг солишяпти-ю, менинг оёқ-қўлим боғланган, сенга ҳечам ёрдам беролмайман... Йўқ, йўқ, ҳатто тирик эканман, бунга асло йўл қўймайман. Ундан кўра душман қиличидан ҳалок бўлганим, ўзим-ўзимга ханжар урганим яхшироқ. Аммо, ўлимидан кейин ҳам хору зор бўлишинг мумкинлигини ўйласам, кўз олдим қоронғилашиб кетади...

Дивянинг пиқиллаб йиғлаганини эшитиб, Притҳусен ўзига келди. У қизнинг белидан кучиб бағрига тортди, манглайи, ёноқлари, лабидан ўпди.

— Дивя, қўй, кўз ёшларидан не фойда? Уч-тўрт дақиқани ғанимат билиб, ҳаёт лаззатларига қониқиб олиш керак. Сўнг ўлимга ҳам тик боқса бўлаверади.

Притҳусен Дивяни овунтиришга уринар, ўзи ҳам қизнинг бағридан юпанч изларди. У бўшашган Дивянинг белидан, кифтидан кучиб, ўзига тагин ҳам яқинроқ тортди. Қизнинг сочидан таралаётган муаттар ислар Притҳусенни маст қилиб қўйди. Уруш даҳшатлари тўғрисидаги мудҳиш ўйлар аста-секин чекинди. Ҳаяжонли ҳисларга берилган Притҳусеннинг қайноқ лаблари лабига тегиб, Дивянинг юрагида аллақандай янги, ёқимли туйғулар уйғотди. Лаблар гўё бир-бирига абадий ёпишган эди...

Дивя бирдан сесканиб, ҳушёр тортди. Йигитни оҳиста итариб, ўзидан четлаштиради. Притҳусен чуқур хўрсиниб қўйди. Бир лаҳзага хаёлидан кўтарилган ваҳимали ўйлар тагин уни банд этди. Нигоҳи яна ҳовуз сатҳига қадалди.

— Дивя, мен ўлимдан қўрқмайман... Ўлим ҳаётнинг ниҳоясидир, — деди Притҳусен ҳаяжонланиб. — Жони узилгач, инсонда ҳеч қандай ҳиссиёт қолмайди, шу жумладан қўрқув ҳисси ҳам. Бу ҳис тирикларга хос, бутун умр азоб-уқубат, изтироб чекишдан қўрқамиз. Сен бағримда бўлсанг, ўлимдан ҳам қўрқмайман, мен учун бундан ортиқ бахтнинг ўзи йўқ! Лекин жангда мағлуб бўлиб, душманга асир тушгандан ёмони борми... Булар учун эса бир-бирига тузоқ қўйишга яхши баҳона. Узаро бир-бирини душман ҳисоблаб, ҳақиқий ёвни эса дўст билиб, ундан мадад кутяптилар. Ўғлининг ўлимидан кейин эс-ҳушини йўқотган лашкарбоши муккасидан тушиб, эртаю кеч будда жамоасининг раҳнамоси Дҳармакшитнинг Нирвана ҳақидаги ўғитларини тинглаш билан овора. Ачаря Правардҳан Кендраснинг вазири бўлиш орзусида юрибди. Бунинг учун у Мадранинг кулини кўкка совиришга ҳам тайёр. Шаҳру давлатимиз барча фуқаросининг ҳаёти мана шу одамларнинг қўлида. Бироқ улар ўз манфаатини халқ осойишталигидан устун қўйишади.

— Жоним, бобомнинг ҳузурига бор, — Дивя илтимос қилди. — Улар ҳам сендек урушнинг оқибатини ўйлаб, ташвишланыптилар. Бобом Милинднинг аскарлари Мадрага етказган талафотларни ўз кўзлари билан кўрганлар. Бундай мудҳиш воқеалар бошқа қайтарилишига йўл қўймайман, деб онт ичганлар. Бобомнинг қўлидан кўп иш келади. Лашкарбоши ҳам бобомнинг айтганига кўнади... Ачаря Правардхан эса уларнинг раъйига қарши чиқолмайди.

— Жонгинам, иложи бўлса ҳозироқ ваҳший Кендрасга қарши жангга отланардим, — деди Притҳусен Дивянинг кўзларига тикилиб. — Ўз кучимга ишонаман. Афсуски, ҳозир имконият йўқ-да.

— Албатта бобом билан учрашгин... — деди Дивя Притҳусеннинг қўлидан тутиб. — Бир марта уриниб кўр! Мен ўзим ҳам улардан илтимос қиламан... Кеч бўлиб қолди, жоним. Хизматкорлар ҳам мени қидиришга тушгандир... Хайр, кетдим.

* * *

Притҳусен Малликанинг саройи эшигида отини тутиб турган хизматкорга эътибор ҳам қилмай яёв кетди. У кенг кўчадан бурилиб, жинкўчалар бўйлаб юрди. Айрим уйларнинг деразасидан тушиб турган ғира-шира ёруғликни айтмаса, кўчалар қоронғи эди. Тош йўлга чиқиб олгач, ортидан хизматкор етаклаб келаётган отининг дупур-дупури баралла эшитила бошлади. Притҳусен ўз хаёлларига ғарқ эди.

Жинкўчадан у темирчиларнинг нисбатан кенгроқ кўчасига чиқиб олди. Ярим тун. Йўловчилар ҳам қарийб кўринмайди. Фақат яккам-дуккам дўконлардан арзон ичимликларнинг бадбўй ҳиди таралар, баъзи жойлардан қовурилган гўшт иси анқирди. Нарироқда бир гўша анча ойдинроқ бўлиб, у ердан одамларнинг гурунги қулоққа чалинарди. От дупурини эшитиб, ўтирганлар Притҳусен томон бурилишди. Унинг кийим-кечагига кўзи тушгач, барчасининг нафаси ичига тушиб кетди. Одамларнинг нигоҳи ўзига қадалганини пайқаб, Притҳусеннинг хаёли бўлинди. Бу ерда ҳам гап уруш тўғрисида кетаётган экан-да, деган ўйга борди у.

Бир оз илгарилаб, Притҳусен бошидаги қимматбаҳо саллани ечиб, хизматкорга тутқазди ва унга отни етаклаб саройга элтишни буюрди. Энди унинг энгилбошига қараб, оддий шаҳарликдан ажратиб бўлмасди. Фақат диққат билан тикилган одамгина қалин жингалак сочлари орасидаги олтин ҳалқани кўриб қолмаса, кимлигини билолмасди.

Темирчилар кўчаси тугаб, Притҳусен фоҳишалар маҳалласига келиб қолди. Уйларнинг тепа қаватидан тушган чироқ нури майдонда тўпланган одамларни ғира-шира ёритиб турарди. Болалар бақириб-чақириб ошиқ-маъшуқларга хушбўй гуллардан тузилган гулдасталар сотиб олишни таклиф қилишади. Бир ўспирин ўткинчиларни мазали кабобдан тотиб кўришга ундайди. Шароб дўкони ёнида бир кампир аллақандай мастнинг ёқасидан ушлаб, пул тўлашни талаб қилар, уларни ўраб олган халойиқ қийқириб куларди.

— Пулни ундириб олмагунча дўкондан бир қадам ҳам жилдирмайман, — деб чинқирди кампир жаҳл билан, — аскар бўлсанг, менга нима! Эртага Дарв мамлакатига кетиб қолсанг, пулни ким тўлайди? Шароб сувтекин эмас-ку! Оббо муттаҳам-эй, ичкинг келса, нега пулсиз юрасан? Урушга кетаётган бўлсанг менга нима? Қайси бойваччага ёлланган бўлсанг, кимни ҳимоя қилсанг, ўша ичирсин. Мендай бечораҳол кампирни нега алдайсан? Кечагина аъёнлар келиб, мендан икки олтин шилиб кетишди. Энди сен ҳам мени лақиллатмоқчимисан?

— Амалдорларнинг ҳамёни ҳам қаппаядиган бўлди-да, — деди биров кампирнинг гапини бўлиб. — Кампир, сенинг икки олтинингдан бири давлат хазинасига, бири эса амалдорнинг чўнтагига келиб тушади. Кендрас биздан нима ҳам оларди! Ҳой кампир, инсоф борми ўзи, зўравонлик билан солиқ ундиришга келган аъёнларни текинга ичириб, хурсанд бўласан. Ўзинг қатори ғариб бечораларга эса сув қўшилган шаробнинг ҳар қултумини икки баравар нархда пуллайсан!

— Оғайни, бу дунё ўзи ажиб экан. Ит итни талайди-ю, хўжайинининг молини қўриқлайди, — деди бир маст унинг кифтига қоқиб. — Биз ҳам аъёнларнинг кўнглини хуш этиш учун бир-биримизни ғажишга тайёрмиз. Дўстим, ўзинг ўйлаб кўр, сен ҳам бой-бадавлат хонадоннинг хизматкори бўлсанг, нима қилардинг?.. Остонада боғлоглиқ кўппакка ўхшаб, ўзга итларни кўрсанг, ҳурийсан. Бизда ўз қорнингни тўйдиришдан кўра, браҳмани овқатлантириш савоблироқ ҳисобланади. Биласанми нега? Чунки браҳман — худонинг содиқ кўппағи!

Қоронғиликда бир чеккада турган Притҳусен овоз эгасини таниб ниҳоятда ажабланди. Бу — ҳайкалтарош Мариш эди. Унинг сочлари тўзғиган, усти-боши дабдала, кимлигини билиб олиш амримаҳол эди. Ишдан ҳайдалиб, мол-мулки мусодара этилгач, шундай аяғчи аҳволга тушиб қолибди-да, деб ўйлади Притҳусен. Шу пайт кампир бояги мастни ёқасидан тутиб, тағин шовқин кўтарди. Тўпланганлардан бири кампирни инсофга чақириб:

— Ҳой, нокас кампир, бечорага зиғирча раҳминг келмайдими? Бояқнишни зўрлик билан урушга жўнатишяпти, алаmidан озгина ичган бўлса, нима қилипти? — деди.

— Дўстим Шандей, пулини мен тўлайман, ич, яна ич, — деди бир кекса майхўр ва шароб тўла идишни Шандейнинг озига тутди.

— Пулни бошимга ураманми? — қария бўшаган идишни ерга улоқтирди. — Еб-ичиб қолган ғанимат. Кун бўйи дўконимда терга ботиб, қилич ясайман. Лекин ўзим ясаган қилични ўқталиб, амалдорлар зўравонлик билан ўғлимни ҳарбий хизматга олиб кетдилар. Ўғлим Кендрасга қарши жангга кирса-ю, қоҳинлар менинг пулимга келган муқаддас шаробдан ичиб, қурбонлиқ гўштидан тановул қилиб, дуохонлик қилсинлар! Зодагон саркардалар оқу қора канизакларни бағрига олиб, "буюк баҳодирлик" кўрсатсин-да, жанг майдонида Кендрас билан олишган ўғлимни қўрқоққа чиқаришсин... Бундан кўра сочини олдириб, дарвешлик қилгани яхши эмасми?

Қария қўллари билан бошини чангаллаб, ерга чўккалади. Шундай бир силтаниб, кампирнинг чангалидан озод бўлди. Қариянинг ёнига келиб, уни юпатишга тушди:

— Отахон, кўп қайғураверманг. Ҳамма нарса худонинг иродасига боғлиқ. Қирқ йил қирғин бўлса, ажали етган ўлади, дейишади. Мен ўзим ҳам ҳарбий хизматга ёлландим, ўғлингизни ўз ҳимоямга оламан. Ёлланма аскарларнинг қаҳрамонлиги нимадан иборат, биласизми? Ҳужум пайти энг орқада, қочишга гал келса, энг олдинда бўлишади...

— Ҳой биродарлар, менга бир қултум шароб беринглар! — гапга аралашди яна бир майхўр. — Бобом Пуру подшолари учун қилич тоблаган, отам эса подшоҳи олам Милиндга аслаҳа етказиб берган. Ўзим бўлсам, Мадранинг икки юз ҳокимига қилич ясайман. Бутун давлатимиз куч-қудрати менинг қуролимга таянади. Шундай бўлса ҳам, бир тўйиб ичишга пулим етмайди. Менга ҳам озгина қуйиб берсаларинг-чи...

Биров бировнинг гапини эшитмас, ҳамма ўзича алланарсаларни бидирларди. Кимнинг овози ўткир бўлса, ўшанинг гапи Притҳусеннинг қулоғига чалинарди.

— Кеча аъёнлар менинг учта отимни тортиб олишди, — деди бир мўйсафид қўлидаги май идишни осмонга кўтариб. — Отжаллоб Престҳ ҳар бир оти учун беш олтин олади, менинг уччала отимга бор-йўғи тўрт олтин беришди-я! Давлатга менинг отларим керак бўлиб қолибди. Заминдор Сарвартҳ эса шаҳар кўчаларида тўрт учкур от қўшилган аравада сайр қилади. Давлатнинг у билан иши йўқ, менинг учтагина отим зарур бўлиб қолибди! — у қаҳ-қаҳ уриб кулди.

Бояги шароб сўраб ялинган темирчи унинг қулоғига шанғиллаб ўзича маслаҳат берди:

— Биродар, ўша тўрт олтинингга шароб олиб ич, дўстларингни ҳам меҳмон қил, сулув Алома билан вақтичоғлик қил. Ана ундан кейин елкангга жанда илиб, тиланчилик қил. Дуоғўйлик билан ҳам бемалол қорин тўйғазса бўлади. Бу дунё сароб, чанқовни дарров босиш керак, дўстим, кел, бир тўйиб ичайлик!

— Кампир, зиқналик қилма, — деди бир йигит ҳануз тинчимаган майфурушга.

— Ҳамшаҳарларингдан аясанг, эртага Кендрас лашкари бостириб келиб, дўконингнинг кулини кўкка совуради.

— Ҳой, сен, кечаги жўжа, нимани ҳам билардинг, — деб кимдир унинг гапини бўлди, — Кендрасдан нега қўрқайлик?! Жумҳуриятнинг икки юзта ҳокимидан кўра биргина подшога бўйсунган аъло эмасми. Сагалда тагин жаннати Милинд давридагидек осойишталик ўрнатилади.

Йўл ёқасида кайфи ошиб қолган бир йигит чалқанча ётарди.

— Оғайнилар, мени ҳам бир ичиринглар! — деб қичқирди у. — Заминдорнинг одамлари бугун мени ахтариб келишди. Хотиним ҳам усталик қилиб, тивувчиникига кетувди, эртага келинлар, деб алдаб-сулдаб жўнатибди. Эртага албатта мени олиб кетишади. Дўстларим, куним битди, озгина қуйиб беринглар!

— Аҳмоқ, аскарликка ёлланиб, бекорга ўлиб кетаверасанми? — деди унинг шериги тиззасига шапиллатиб уриб. — Қочиб кетмайсанми? Юзлаб одамлар шу йўл билан қутулди. Қўшни Катҳ мамлакатига қоч. У ерда заминдорлар йўқ, ҳамма теппа-тенг эмиш.

— Қандай қилиб қочаман, — деди йигит зорланиб. — Вафодор хотиним, сурдай ўғлим бор. Коҳинимизнинг айтишича, ўз хўжайинининг сўзига кирмаган одам дўзахий бўларкан. Кейинги туғилишида ит бўлиб, барибир хўжайинининг хизматини қилишга мажбур бўлармиш. Ҳозирги ҳаётим-ку, нуқул азоб-уқубатдан иборат, кейингисини ҳам расво қилайми энди?

— Тентак, сен ёки хўжайининг дўзахни ўз кўзларинг билан кўрганмисанлар? — деди Мариш ўткир шаробдан хўплаб. — Мана шу кўр-кўрона ишончинг — сенинг қуллик кишанинг. Машаққатдан қочиб қутулмоқчисан, бу сенинг ожизлигингдан. Билиб қўй, қайга борсанг ҳам шу азоб-уқубат ҳамроҳинг бўлади. Қийинчиликлардан қўрқиб тиз чўкиш — гуноҳ. Сен озод ижодкорсан. Ҳаётнинг маъноси — эркинликда яшашдан иборат. Таслим бўлиш — ўлим билан баробар. Дадил бўл! Яшаш учун кураш. Ўлсанг, барча ташвишлардан қутуласан-қўясан. Қўрқоқликни қўй, яшаб қол! — Мариш шаробдан яна бир хўплаб, идишни йигитнинг қўлига тутқазди.

Шандей елкасига осилиб ҳўнг-ҳўнг йиғлаётган қарияни ўз ҳолига қўйиб, Маришга юзланди.

— Нима учун жанг қиламиз? Кимларни деб жонимиздан кечишимиз керак? Заминдор Сарвартҳ, ачаря Правардҳан ё калбош Дҳармракшит учунми? Биздан нима кетади... Сагал ҳам, Мадра ҳам бизники эмас...

— Сен ҳам аҳмоқ экансан, — деди Мариш. — Умр бўйи бировларнинг хизматини қилишга туғилганман, пешонамга ёзилгани шу, деб ўйлайсан. Ахир сен ҳам инсонсан, қадрингни бил. Заминдору браҳманлар ўз манфаатини ҳимоя қилиш учун ҳеч нарсадан тоймайдилар. Сен ҳам ўзинг учун, нон, кийим-кечак, шароб учун, хотининг учун, бола-чақанг бахти учун курашгин. Ўлим ҳар кимсанинг бошида бор, ўлсанг ҳам инсонийлик қадринг, ҳуқуқинг учун курашиб ўл. Бировларга сўзсиз итоат этувчи одамни тўнка, ҳайвондан баттар дейдилар. Сен Заминдорлар қўли остида барча инсонийлик хислатларидан маҳрум этилгансан, қачонгача бу хўрликка чидайсан? Кендрас бир ваҳшийдир, у мамлакатимиз бойликларини талаш ниятида. Ахир бу бойликларни сен кабилар ўз қўли билан яратган. Марднинг иши ёвни қувишдир, қўрқоқлик номардлар иши!

Мариш ўрнидан туриб, қоронғулик қўйнида кўздан ғойиб бўлди.

Бир майхўр Притҳусенга ёпишиб олди.

— Жўра, нега хомушсан? Ё сен ҳам қўрқяпсанми? Мариш ҳеч нарсадан қўрқманглар, дейди? Нимадан безовтасан?... Сени ҳам уруш ваҳимаси босдимми? Бирор зодагон ёки заминдорнинг хизматига кирсанг, ҳеч ким сенга тегмайди, урушга бормаёсан. Ё хотинингдан кўнглинг қолганми? Унда Аломанинг ёнига бор, бадани оппоқ, диркиллаган аёл. У қизғанчиқ эмас. Кел дўстим, сен ҳам дўстлик шаробидан бир тотиб кўр! — у май идишни Притҳусеннинг оғзига тутди. Притҳусен қўли билан идишни итариб, ўз йўлига равона бўлди. Анчагача қари темирчининг дед-войи унинг қулогига чалиниб турди.

* * *

Хизматкор Притхусенни ётоғигача кузатиб қўйди. У паришонхотир чорпояга келиб ўтирди. Миясини минг хил хаёллар чулғаб олганди... Шафқатсиз душман Сагал устига қуюндек бостириб келар, ҳамма саросимага тушиб қолганди. Зодагонлар эса фиққ-фужурга берилган, халқ нохуш, барча нарсага лоқайд қарайди... Оқибат нима билан тугаркин? Дивя аввал унинг бағрига отилди, сўнг бирдан сесканиб, уни итариб ташлади. Бунинг боиси нимада? Улар турмуш қура олишармикан? Ёки Кендрас бостириб келиб, барча режалари пучга чиқадики? Мариш ҳақ гапни айтди... Кендрасга қарши аёвсиз жангга отланмоқ керак, бўлмаса, шаҳарни ким ҳимоя қилади?... Притхусен кафтини даҳанига тираб чуқур ўйга толди.

— Соҳиб! — деган овозни эшитиб, у ўгирилиб қаради. Қаршисида Вапа исмли канизак турарди.

— Хўжайин аҳволингизни суриштиряптилар. Соғ-саломатмисиз?.. Кўнглингиз хушми?

— Дадамга салом айт. Соппа-соғман, — деди Притхусен чуқур хўрсиниб. У чорпояга чўзилди. — Чироқни ўчириб қўйишсин.

Канизак хонанинг турли бурчагида ёниб турган шамларни ўчириб, фақат бит-тасини қолдирди. Притхусеннинг чорпоясига гира-шира ёруғлик тушиб турарди. Бошқа бир канизак секин-аста ҳаво елпиб турарди.

Притхусен ҳали у ёнига, ҳали бу ёнига ағдарилар, лекин кўзига уйқу келмасди. Қарийб бир соат ўтди. Ташқарида кучли шамол эсиб, эшик-деразалардан хонага салқин ҳаво кира бошлади. Бир оздан сўнг ёмғир шаррос қўйиб юборди. Канизак елпишдан тўхтади. У Притхусеннинг устига чодир ёпиб қўйди. Ёмғирнинг ёқимли шовури, салқин шабада ҳар хил ташвишлар билан чарчаган Притхусенга роҳат бахш этарди. У чодирни иргитиб, чалқанча ётиб олди. Кейин яна чодирни устига ёпди.

Притхусен ўрнида тўлғаниб, ҳеч ухлолмаётганини кўриб, канизак айвонга чиқди ва бош хизматкорга соҳибнинг баданини уқалаб қўйиш учун бошқа бир канизакни юбориш кераклигини айтди.

Хонага оппоққинадан келган мовий кўзли канизак кирди. Эгнидаги кийими, безаклари ҳам бежирим эди. Бўйнидаги марварид шодаси ҳамда гулгунчалардан тузилган гулчамбар пушти ранг мато билан танғиб боғланган тўлиқ кўкраклар устига тушиб турар, очик қорнидаги учта нозик из — тривали¹ баданига алоҳида зеб бахш этарди.

Хипча белидаги сариқ лунги марварид шодаси билан айлантириб боғланган, бўғмача билакларда ҳам дурли билагузук, ҳатто сочи ҳам марварид тизилган иплар билан турмакланган эди. Канизакнинг баданида энгил, кўзни қувонтирадиган дуру марвариддан бўлак зевар йўқ эди.

Притхусеннинг оёғини уқалаб қўйиш мақсадида энгашган канизакнинг шаҳло кўзларида майин иккиланиш акс этарди — у кулишни ҳам, кулмасликни ҳам билмасди. Канизакнинг довираганини кўриб, Притхусен кўзини олиб қочди. Уқалаб қўймоқчи эди, Притхусен негадир ёқтирмай, оёғини тортиб олди. Соҳиб совқотяптилар деган хаёлда канизак Притхусеннинг устига яна бир чодир ёпди. Притхусен ажабланиб канизак томон ўгирилди — юпун кийинган қиз совуқдан дир-дир титрарди. Соҳибнинг кўнглини овлаш учун бечорани ярим яланғоч ҳолда киритишипти... Притхусеннинг хаёлини тағин ваҳимали ўйлар чулғаб олди... Заминдор Сарвартх ва ачаря Павардхан ўз манфаатини деб Сагални хонавайрон этдилар... Шаҳарнинг барча аҳолиси — зодагонлар ҳам, оддий халқ ҳам тушкунликда... Бутун умр тиришиб, бойлик орттирган отаси, ўзининг ҳамда сеvimли ёри Дивянинг аянчли тақдири... Кўз олдида келган мудҳиш манзаралардан

¹ Т р и в а л и — аёлларнинг қорнидаги уч чизик. Бу Ҳиндистонда гўзаллик рамзи ҳисобланади.

Притхусеннинг юраги орқага тортиб кетди.. Кимга аччиқ қилиб, бунчалик лоқайдлик қиляпман?... Отам тўғри айтдилар — ўзаро адоватга берилган рақибларим билан ҳисоблашиб қўядиган вақт келди. Дивя эса, бобоси билан учрашишни ўтиниб илтимос қилди... Притхусеннинг нигоҳи яна совуқдан қалтираб, амрига мунтазир турган канизакка тушди. Имо билан унга бориб дам олишга рухсат берди ва яна хаёл оғушига чўмди. Бир соат ўринда тўлганиб, охири кўзи уйқуга кетди.

Уйқудан турганида, канизак чорпоя ёнида ювиниш учун илиқ сув, сочиқ кўтариб турган экан. Притхусен ташқарига мўралади — осмонни қалин булут қоплаган, ҳали ҳам ёмғир шивалаб ёғарди.

— Ҳозир қай маҳал? — сўради у канизакдан.

— Тонг отганига бир ярим соатча бўлди.

Ювиниб олгач, канизак сочиқ тутди.

— Эрталабдан бери хўжайин сизни икки марта йўқладилар, — деди у. — Безовталаниб, ухлай олмаганингизни эшитиб, у киши хавотирдалар.

Притхусен тезда кийим алмаштириб, отасининг ҳузурига йўналди. Престх серташвиш қиёфада ўтирарди, лекин ўғлининг саломига кулимсираб алик олди. У Притхусеннинг елкасига қўлини қўйиб, сирли овозда шивирлади:

— Ўғлим, Мадра қўшини ҳамда Сагалдаги ҳолат ўзингга аён. Кеча кечқурун қўшинларимиз яна оғир талафот кўргани ҳақида хабар олдик. Айғоқчилар катта эҳсон эвазига, ачаря Правардҳаннинг Шурсен ҳамда Магадҳ ҳокимлари билан яширинча тил бириктиргани ҳақида аниқ далиллар келтиришди. Ўғлим, сен Кенгаш раиси ва Олий ҳайъат раиси билан учрашиб, ушбу далиллارни пеш қил. Шу билан уларнинг ишончини оқлайсан. Бундай ажойиб имкониятни қўлдан берма, қолаверса, давлатимиз олдидаги бурчинг шуни тақозо этади.

Притхусен бир оз мулоҳаза қилиб олгач, отаси сингари сирли оҳангда шивирлаб жавоб қайтарди:

— Ота, ҳамма гапингиз тўғри, лекин вақтни бой берганга ўхшаймиз. Икки-уч зодагонлар хонадонининг қўлидан нима ҳам келарди? Уларнинг ҳам ўртасида яқдиллик йўқ. Мадра фуқароси биздан юз ўгирган, тезроқ Кендрас келишини кутяпти. Кеча кечқурун мен паст табақаларнинг уруш ҳақидаги фикрини ўз қулгим билан эшитдим. Барча руҳий тушқунликда, халқ ўртасида норозилик кайфияти тобора кучайиб бормоқда. Ота, лашкарбошиларнинг қўлидан кўп иш келади, лекин халққа таянмасдан жанг қилиб бўлмайди-ку! Халқнинг авзойи ёмон, ҳеч ким урушга боришни истамайди. Эҳтимол, вақт борасида Сагални ташлаб, ўзга юртимизга кетганимиз тузук бўлар? Ё бўлмаса, душман қўлида хору зорлик кўргандан кўра, жангда мардларча жон берган маъқулдир.

Притхусен яна ҳаётий масалалар билан қизиқадиган бўлиб қолганини кўриб, отаси хурсанд бўлди. Ўғлини ёнига ўтқазиб, Престх маслаҳат берди:

— Халқ норози бўлса, рози бўладиган пайт ҳам келиб қолар. Бунинг учун заминдор Сарвартҳ ва ачаря Правардҳан ўрнига оқсоқол Престх ҳамда Притхусен Кенгаш раисининг ўнг қўли бўлиши керак... Тушундингми?..

Престх ўғлига сиёсат борасида яна кўп насиҳатлар қилди.

Кендрас лашкарлари Мадра қўшинини енгди, Тавиша дарёси қирғоғига чиқиб олишди. Бу мудҳиш хабар Сагал шаҳри аҳолисини таҳликага солиб қўйди. Саросимага тушган халқ бир даҳшатли хабарга кўнгиб улгурмасдан, ундан ҳам даҳшатлироқ хабар етиб келар, уруш ваҳимаси янада ортарди. Ана шундай нозик бир вақтда кутилмаган воқеа барчани ҳаяжонлантириб қўйди. Бу синоатнинг тагига етолмай, одамлар гарангсиз қолишди.

Олий ҳайъатнинг кекса раиси Дев Шарма ўз саройидан камдан-кам ҳолатларда чиқарди. Ўғлининг вафотидан сўнг кўп қайғуриб, қадди букилиб қолган кенгаш раиси Митҳодрас ҳам жамиятга унча аралашмай қўйди. Бугун эса кекса Дев

Шарма тахтиравонга ўтириб, лашкарбошининг саройига борди. Кечқурун лашкарбошининг ўзи Дев Шарманинг саройига келди. Савдогарлар сардори Престҳнинг ўғли, Сагалнинг энг моҳир қиличбози Притҳусен асов отини ўйнатиб, ҳар иккала гал ҳам уларнинг тахтиравонини кузатиб борди.

Савдогарлар сардори Престҳнинг тахтиравони дам Кенгаш раиси, дам Олий ҳайъат раиси саройи эшигида кўриниб қоларди. Заминдорлар Окрис, Мегҳавритта ва Индрсен ҳамда савдогар Самартҳакнинг жанг аравалари сирли равишда шаҳарнинг турли кўчаларида пайдо бўларди. Уч кун шу тарзда ўтди. Зодагонлар, бутун шаҳар аҳолисининг қизиқиши поёнига етди. Учинчи кун кечқурун Кенгаш раиси зарур масалани ҳал қилиш учун Кенгашнинг фавқулодда мажлисини чақирди. Халқ ярим кечагача Кенгаш қарорини интизорлик билан кутди. Кенгаш мажлиси ҳамон давом этарди. Шаҳар аҳли кўнглида минг хил гумону шубҳа билан уйқуга кетди.

Эртаси азонлаб, ҳали кун чиқиб улгурмасдан Сагал кўчалари ва майдонлари жанговар довулларнинг гумбур-гумбуридан ларзага келди. Баъзи бир юрагини ваҳима босган кўрқоқлар, Кендрас лашкари шаҳарга бостириб кирибди, деб ўйлаб, дод-фарёд кўтаришди. Бошқалар эса, тузукроқ кийиниб олишга ҳам улгурмай, қурол-яроққа ёпишди. Кўпчилик кўрқув аралаш қизиқиш билан айвонлардан, эшик-деразалардан мўралашга тушди.

Довуллар садоси тиниб, бурғу овози янгради. Суворийлар ҳар томонга жар солдилар:

— Мадра жумҳурияти Халқ Кенгаши давлат хавфсизлигини таъминлаш мақсадида бутун ҳокимиятни Халқ Кенгашининг муҳтарам раиси, қудратли лашкарбоши Митҳодрас кўлига топширишга қарор қилди. Кенгаш раисининг фармонида биноан Мадранинг барча фуқароси, шу жумладан зодагонларнинг ҳам мол-мулки давлат ихтиёрига ўтади. Ҳеч қайси амалдор аҳолидан зўравонлик билан ўлпон тўлашга ҳаққи йўқ. Шаҳарликларни зўрлик билан ҳарбий хизматга юборишга чек қўйилсин. Олтин, дон-дун, кийим-кечак, ё чорвани Мадра жумҳурияти чегарасидан ташқарига жўнатишга уринган ҳар қандай одам ўлим жазосига ҳукм этилади. Зодагон хонадонларнинг ҳамда будда жамоасининг ярим даромади, ҳарбий хизмат учун бўлиб берилган қишлоқлардан тушган бутун маблағи мудофаа жамғармасига тўпланади. Жумҳурият барча аҳолисининг қурол-яроғи, от-улови уруш тугагунга қадар давлат ихтиёрида бўлади. Ўз хоҳиши билан ҳарбий хизматга ёлланган деҳқонларга давлат ерлари умрбод фойдаланиш учун инъом этилади. Ихтиёрий равишда урушда қатнашган қуллар хотин, бола-чақаси билан қулликдан озод этилади. Жанг майдонида қурбон бўлган аскарларнинг оила аъзолари давлат таъминотида ўтказилади. Жумҳурият Халқ Кенгашининг муҳтарам раиси, қудратли лашкарбоши Митҳодраснинг ушбу фармонида сўзсиз итоат этиш Мадранинг барча фуқароси учун ҳам фарз, ҳам қарз!

Бу фармонни эшитиб, барча ҳангу манг бўлиб қолди. Бир оздан сўнг бировлар хурсанду, бировлар дарғазаб, янги фамон тўғрисида фикр-мулоҳаза юритишарди. Кескин ўзгаришлар содир бўлишини сезган оддий халқ кўнглида эса умид учқунлари чақнади. Кўпчилик янги аёну янги саркардалар тайин этилишини каромат қиларди.

4 БОБ

АЧАРЯ ПРАВАРДҲАН

Тун ярмидан оққан, ҳадемай тонг отади. Кун бўйи минг хил ташвиш, бесаранжомликда бўлиб, ҳолдан тойган Сагал шаҳри қоронғи, сокин кеча кўйнида ором уйқусига чўмди. Тун сукутини аҳён-аҳёнда шаҳар девори ва дарвозалари ёнида соқчилик қилаётган посбонларнинг огоҳлантирувчи чақириғи бузади, холос. Кўчаю майдонларни қуролланган сипоҳийлар сергаклик билан қўриқлашарди. Ярим

тундан сўнг кўчада пайдо бўлган ҳар қандай номаълум ёки шубҳали шахсни дарров ҳибсга олиш тўғрисида фармон жорий этилди. Шу сабабли одатда ярим кечагача одамлар билан гавжум бўладиган майхонаю фоҳишахоналар маҳалласи қоронғи тушиши билан ҳувиллаб қолди.

Бутун шаҳар уйқуда. Биргина Кенгашнинг бош маслаҳатчиси ачаря Правардҳаннинг саройи эшигида чироқлар ўчмаган, говур-ғувур эшитилиб турарди. Мудроқ босган аравакашлар ва хизматкорлар ўзаро суҳбат билан уйқуни қочирашга уринишарди. Бир жойда туриб қолган отлар ҳам тоқатсизланиб, туёқларини кўчага ётқизилган тошга уриб депсинишарди. Кўпчилик меҳмонлар барвақт тарқалишди. Хўжайинлари ҳанузгача чиқмаган хизматкорлар умид билан дарвоза томон қараб-қараб қўйишарди. Дарвозанинг зич ёпилган тавақаларига тикилиб, хўжайинлар нафақат бизни, ўзларини ҳам унутиб юборишди шекили, деб ўйлашарди.

Илгарилари ҳам хизматкорлар ана шундай кечаси алламаҳалгача хўжайинларини кутиб, кўчада қолиб кетишарди. Бугун на раққосаларнинг оёғидаги қўнғироқчаларнинг майин жаранги, на ноғоралар садоси эшитилар, на ўйин-кулги, шўх тароналар янграрди. Аввалгидек хар хил ичимликлар, ноз-неъматларнинг иштаҳа кўзгатувчи ҳиди ҳам таралмасди. Бу гал ҳеч ким уларнинг ҳолидан хабар олмади, ичкаридан бирор егулик ёки ичимлик ҳам олиб чиқмади. Дарвоза олдида қурол-яроғини шайлаб турган соқчиларнинг авзон ҳам бугун бошқача эди. Уларнинг важоҳатини кўриб, хизматкорлар тагин ҳам тоқатсизланарди.

Сарой айвонига ҳам соқчилар қўйилган. Шамлар ёғдуси билан чароғон меҳмонхонада ташвишнок қиёфада ўтирган ачаря Правардҳаннинг атрофини меҳмонлар қуршаб олган, қаршисида эса ўғли Рудрадҳир бошини қуйи солиб, ҳайкалдек қотиб турарди. Рудрадҳирнинг ёнида заминдорлар Картавир ва Лакшман, савдогарлар Дҳармжит, Балбҳадра, маҳапандит Дев Шарманинг ўғли пандит Вишну Шарма ҳамда набираси Винай Шарма ва бошқалар бор эди. Улар ҳам гамгин ҳолда ёстиққа омонат суянишган.

Посбон бонг уриб, соат тунги уч бўлганини маълум қилди. Пандит Вишну Шарма тоқатсизланиб, ўрнидан қўзғалди. У заминдор Картавирга мурожаат қилди:

— Лашкарбоши қўққисдан Кенгаш чақириб, янги фармон жорий этганда нимадан хавфсираган бўлсак, барчаси амалга ошди.

У нигоҳини ерга қадаб ўтирган ачаря Правардҳанга назар ташлади. Ачаря чуқур хўрсиниб қўйди. Тонг отай деб қолди, шу сабабли меҳмонлар безовталаниб бошлади.

Канизак ичкаридан хабар қилди:

— Муҳтарама хонимлар ташриф буюришди!

Ҳар бир аёл ўз қариндошларининг ёнига келиб чўкди.

Заминдор Картавир эсноқни босишга уриниб, пандит Вишну Шармага келди.

— Ҳозирги нозик вазиятда кутишдан бўлак чора йўқ. Лашкарбоши билан Олий ҳайъат раиси ўзгаларнинг ноғорасига ўйнаяпти. Барча ҳийла-найранг заминдорлар Окрис, Индрсен ва отбоқар Престҳдан келиб чиқаяпти. Улар шошилишч равишда барча аёни саркардаларни ўз одамлари билан алмаштирдилар, янги фармон жорий этиб, халқни ўз томонига ағдариб олишга муваффақ бўлдилар. Бу билан улар оёқ-қўлимизни боғлаб қўйдилар. Престҳ фирибгарликда Каутилядан ҳам қолишмайди. Ҳали кўрасизлар, эртага улар қулвачча Притҳусенни ҳам саркарда қилиб кўтаришади. Рудрадҳирнинг жазоланиши бу ишларнинг нбтидосидир.

— Оғайни, кун чиқиб улгурмай шаҳар дарвозасига етиб бориб, дарвоза очилиши билан машриқ томонга йўл олганинг маъқул, — деди Вишну Шарма Рудрадҳирга қаратиб. — Сургун муддатини она ватанинг — Валка шаҳрида ўтказганинг маъқул, деб ўйлайман. Йўл-йўлакай ўзга шаҳарларга ҳам кириб, у ерлардаги аҳвол-руҳияни билиб оласан. Бир неча ҳафтами, ойми ўтиб, бу пасткашларнинг суробини тўғрилаб қўйганимиздан сўнг, яна Сагалга қайтиб келишинг мумкин.

Ачаря Правардҳан бу фикрга қўшилмай бош чайқаганини кўриб, Вишну Шарма жимиб қолди.

— Менимча, Рудрадҳир икки минг кунлик сургунни Магадҳа сафарида ўтказ-

гани маъқул, — деди ачаря Правардҳан вазминлик билан. — Мадра Престҳ ва унинг қабих маслакдошлари касридан ҳали кўп азият чекади. Валка сингари ҳимо-ясиз шаҳарда Рудрадҳир бирор фалокатга учраса, биз беҳабар қолишимиз мумкин. Касалим кучайиб, тобора дармонсизланиб қоляпман... Ниятим шуки, Рудрадҳир Магадҳанинг браҳман лашкарбошиси Пушямитра ҳамда донишманд Патанжали ҳузурига бориб, улардан зоти пастларга қарши курашиш йўллари ни ўргансин. Мадрада ҳам, бир кун келиб, браҳманлар ҳокимияти қайта тикланди... — У бошқа гапиролмади.

— Муҳтарам Олий ҳайъат раиси ҳам ажиб ҳукм чиқардилар. Ахир баҳор байрамида содир бўлган воқеа деярли барчанинг эсидан чиқиб бўлганди-ку! — деди савдогар Дҳармжит.

— Шунисини айтмайсизми! — луқма ташлади заминдор Картавир.

— Баҳор байрамида бўлиб ўтган воқеанинг ҳеч дахли йўқ, бу уруш даври сиёсатининг оқибатидир, — деди заминдор Лакшман. — Бу сиёсатнинг негизида Олий ҳайъат раисининг Митринд даврига бўлган ихлоси мужассам. У киши юнонлик Кенгаш раисига чексиз ишонадилар. Дўстим, Мадранинг барча аҳолиси давлат ва қонун олдида тенг ҳуқуқли деб эълон қилиниши ҳам Кенгаш раисининг таъсири туфайлидир. Бу халқни итнат эттириш... — Вишну Шармага кўзи тушиб, заминдор Лакшманнинг гапи чала қолди.

— Отамнинг ўзлари ҳам будда роҳибларининг баъзи ақидаларига ишонадилар, — эътироз билдирди Вишну Шарма. — Одам қаригандан кейин...

— Мен ачарянинг фикрига қўшиламан, Рудрадҳирни Магадҳага юбориш керак, — деди савдогар Балбҳадра, — йўлдаги барча шаҳарларда танишларим бор. Соҳибнинг сафарлари беҳатар бўлади. Магадҳага етиб олгач, соҳиб Мадрани зоти пастлардан, уларнинг асоратидан қутқариш тадбирини кўрадилар. Бирдан-бир суянган тоғимиз браҳман саркарда Пушямитрадир.

Ачаря тагин бош чайқаётганини кўриб, ҳамма унинг оғзига тикилди.

— Афсуски, ҳозир Пушямитрадан ёрдам ололмаймиз. Ёрдам кутиб ўтирмасдан, дарҳол ҳаракат қилишимиз керак. Энди фурсатни бой бериб қўйдик. Барчамиз Престҳ қўйган тузоққа илиндик. Пушямитра Шурсен ҳокими Рави Шармадан Мадрага лашкар юборишни илтимос қилиши мумкин эди, лекин у жанубий вилоятларни истило этиш билан овора. Шурсендан шимолдаги давлатлар билан негадир қизиқмайди ҳам... Кенгаш раиси юргизаётган сиёсат хунук оқибатларга олиб келиши мумкин. Олий табақа вакиллари ҳокимиятдан четлатилса, зоти пастларнинг бебошлиги кучаяди, Мадра эгасиз қолган даладек пайхон бўлиб, таназулга учрайди...

Ачаря йиғилганларга ҳамдардлик учун миннатдорлик билдирди. Кеч бўлиб қолгани сабабли ҳамма дам олиш кераклигини уқдириб, ўрнидан турди. Меҳмонлар ҳам аста кўзғалишди. Кўнглини ўртаётган ғам-аламдан ачарянинг кўзлари намланиб, томоғи қуруқшаб қолди. Ҳеч кимга бир оғиз гап айтишга қурби етмай, кафтларини жуфтлаштириб, барчага салом қилди-да, ичкарига йўналди. Рудрадҳирнинг кўзлари қонталашиб, юзи мурданикидек оппоқ оқариб кетди. У катталарга ҳурмат билан таъзим қилиб бир чеккада турарди.

Аёллар Рудрадҳирнинг пешонасига тийлак суртиб қўйишди. Сўнг ҳар бири унинг бошидан бир олтинни айлантриб, қоҳиннинг идишига ташлади. Эркагу аёл Рудрадҳирга узоқ умр, бахту омад тилаб хайрлашдилар.

Катталар тарқалгач, Рудрадҳирнинг тўрт қалин дўсти — Сакрид, Индрдип, Винай Шарма ва Балжит унинг ёнида қолишди. Рудрадҳирнинг укаси Васудҳир акаси ва унинг ўртоқлари ҳурмати, чеккароққа бориб ўтирди. Индрдип май келтиришни илтимос қилди.

Рудрадҳир ёстиққа суяниб, қўлини иягига тираб ўтирарди. Олий ҳайъатдан қайтиб келгандан бери бир оғиз ҳам гапирмади. Ичидаги бор гапи юрагини қамраб олган алам ўтида куйиб тамом бўлганга ўхшарди...

Қулваччани ҳақорат қилгани учун Олий ҳайъат уни минг кунлик сургунга ҳукм қилганини эшитиб, Рудрадҳир ғалаёнга тушди. Қўли қилич излаб белига борди.

Лекин, Олий ҳайъат қонунларига биноан, давлат аъёнларидан бўлак ҳеч кимнинг адолатхонага қурол билан киришга ҳаққи йўқ эди. Шу боисдан қўлига қилич илинмади. Ночор аҳволда қолганини сезиб, Рудрадҳир ғазабдан дағ-дағ тиграрди. Кекса маҳапандит Дев Шарманинг кўзига одобсизлик билан тик боқиб савол берди:

— Мадра ҳукуматининг вазифаси қулларнинг шарафини ҳимоя қилишдан иборатми?

Олий ҳайъат раисининг оппоқ соқоли билан қопланган юзида ҳамон вазминлик ифодаси акс этарди. Бу йигитнинг бетгачопарлиги уни мувозанатдан чиқаролмади. Фақат қордек оппоқ мўйлови тагидаги лаблар қимирлаб, жавоб қайтарди:

— Кенгашнинг бош маслаҳатчиси ачаря Правардҳаннинг ўғли Рудрадҳир муҳтарам Престҳнинг ўғли Притҳусенни жамоатчилик олдида камситиб ҳақорат қилгани учун минг кунга Сагал шаҳридан сургун қилинади. Бундан ташқари, Мадра Олий ҳайъатига ҳурматсизлик кўрсатгани учун сургун муддатига яна минг кун қўшиб берилади.

Барча нафасини ичига ютиб турарди.

— Кенгашнинг бош маслаҳатчиси ачаря Правардҳаннинг юқори мансаби ва олий зотини эътиборга олиб, Рудрадҳирга ўз ихтиёри билан шаҳарни тарк этиш учун бир кеча-кундузлик муҳлат берилсин, — деди Дев Шарма. — Бу муҳлат тугагач, куч ишлатишга тўғри келади.

Асилзодалар Индрдип, Сакрид, Винай Шарма, Балжит ҳамда бошқалар Рудрадҳирни Олий ҳайъат остонасида олқишлар билан кутиб олдилар. Уни зўрлаб тахтиравонга ўтқазиб, елкаларида ачаря Правардҳаннинг саройига олиб бориб қўйишди. Ўз табақаси, хонадони таҳқирлангач, Рудрадҳир учун Олий ҳайъатдан тирик қайтиш ўлгандан баттар иснодли туюларди. У муттасил Притҳусендан ўч олиш ҳақида ўйларди.

Кетма-кет май ичиб олгач, Индрдип Рудрадҳирга тасалли беришга тушди.

— Дўстим, инсон худоларнинг қулидир, барчамиз уларнинг иродасига бўйсунамиз. Худолар шудранинг ҳурмати учун браҳманни жазолашни лойиқ топдилар. Лекин, мана кўрасан, сенинг сургун қилинишинг Мадрани қутқариш йўлида қўйилган биринчи қадам бўлади, — у яна қўлига май тўлдирилган қадаҳ олди, — Магадҳанинг браҳман саркардалари ачарянинг номасига унча аҳамият бермадилар. Майли, кўявер. Бир кун келиб, сен Магадҳа кўшинлари бошида Мадрага қайтганинда барча ҳароми, димоғдор шудралар гуноҳларини ўз қони билан ювишга мажбур бўлади. — Индрдип қўлидаги қадаҳни кўтарди. — Қасамд қилиб айтаманки, Престҳнинг бутун авлодининг кулини кўкка созуриб, дўстим учун қасос оламан. Қасам ичганимга худолар шоҳид!

Бошқалар ҳам май тўла қадаҳларни кўтариб ичишди.

— Дўстлар, Пушямитрандан мадад кутиб, яхшигина имкониятдан фойдалана олмадик, — деди Сакрид Рудрадҳирнинг елкасига осилиб. — Энди кутиш керак эмас, вақт зое кетади. Менимча, дўстим Рудрадҳир Магадҳага эмас, Дарв мамлакатига равона бўлгани дуруст. Кендрас билан дўстлик ниҳоятда зарур. У ҳозир кўпроқ ер босиб олиш пайида. У билан битим тузиб, мамлакатнинг ярмини берсакда, қолган ярмида олий табақалар ҳокимиятини тиклаб, тахтга Пуру сулоласини ўтқазсак. Кўн ўтмай, қолган ерларимизни тагин тортиб олсак бўлади. Доно Чанакянинг бир ҳикмати бор: "Борини бой бергандан кўра, ярмини бериб қутулган афзал!"

— Нима деясан, оғайни? — деди Рудрадҳир сергакланиб, — Кендрас ғалаба қозонса, бизлар билан ҳисоблашиб ўтирадимиз? Мадрани ишғол этгач, ҳечам қўлидан чиқармайди. Ана унда мамлакатимизда олий табақалар мавқеини қайта тиклаш имконияти тамоман барбод бўлади.

— Ҳақ гапни айтдинг, дўстим, — деди Винай Шарма қўлидаги бўш қадаҳни лаълига қўйиб. — Юнонлик Кендрас шафқат қилса ҳам бизларга эмас, калбошларга қилади. Улар эса бу ваҳшийни Милинд сингари бошларига кўтарадилар. Кендрас ҳам уларнинг ёнини олади. Натижада браҳманлар ҳокимиятини қайта тиклашнинг иложи қолмайди, чунки юнонийлар табақаларга бўлинишни тан олишмайди. Биз фақат Пушямитраннинг кўмагига ишонишимиз мумкин.

— Катгаларга ишониб, ҳамма нарсадан маҳрум бўлиб қолдик, — деди Рудрадҳир барчанинг диққатини ўзига тортиб. — Заминдор Сарвартҳ Кендрасга қарши фаол курашмасдан, давлатни кучсизлантириб, сўнг ҳокимиятни кўлига олиш режаси билан чиқди. Биз унинг сиёсатига амал қилиб, халқ олдидаги ишончимизни ҳам, обрў-эътиборимизни ҳам йўқотдик. Мабодо, кекса раисни пайтида куч билан ҳокимиятдан четлатиб, қўшинни ўз қўлимизга олганимизда эди... — Ҳамма жим бўлиб қолганини кўриб, у гапни дарров буриб юборди. — Хўп, майли, дўстлар, Вишну Шарма амаки тўғри маслаҳат бердилар. Кўча-кўйда қора халққа кулги бўлмай, кун чиқиб улгурмасдан шаҳар дарвозаси тагига етиб олишим керак. Қанча кўп қолиб кетсам, шаҳар билан видолашув анча оғир бўлади. Бунчалик ҳақоратларга чидаб, тирик юрган эканман, бир кунмас бир кун албатта ўчимни оламан, деган умиддаман, — деди Рудрадҳир бошини қуйи солиб.

Кечаси билан мижжа қоқмай чиққан йигитлар чарчашди. Бироқ Рудрадҳир билан Васудҳирнинг кўзида уйқудан нишона йўқ эди.

— Йўлга отланиш вақти бўлдимиз, дейман? — сўради Сакрид эсноқ аралаш.

— Сафар анжомлари аллақачон тахт қилиб қўйилган, — жавоб қилди Васудҳир. — Акам аравада эмас, отда йўлга чиқмоқчилар. Ёнларида фақат содиқ қулимиз Матҳур бўлади.

Индридип имо билан Васудҳирдан яна май келтиришни илтимос қилди. Сўнг қадаҳларга май қуйиб, бирини Рудрадҳирнинг оғзига тутди:

— Дўстим, бугун сен билан хайрлашар эканмиз, ўз илоҳий ҳақ-ҳуқуқимизни, хонадонимиз обрўйини ўла-ўлгунча ҳимоя қилишга онт ичамиз. Тез кунда қайта дийдор кўришайлик!

— Дўстлар, ҳаммамиз Рудрадҳирни шаҳар дарвозасидан бир чақирим нарига кузатиб борайлик, — таклиф қилди Винай Шарма.

Бу таклифни маъқуллаб, ҳамма яна бир қадаҳдан май сипқорди. Ичаверганидан Рудрадҳирнинг товуши бўғилиб қолди. У Винай Шармани билагидан тутиб, четга тортиди.

— Дивя хонимнинг келажаги ҳақида нима фикрдасан?

Ичкилик ва уйқусизлик таъсирида кўзлари юмилай-юмилай деб турган Винай аранг жавоб қайтарди:

— Бобом ҳаддан ташқари эрка қилиб ўстирганлари учун у жуда ўжар, ўзбошимча қиз бўлган. Будда динига берилган Прабудҳ амаким доим ёнини олганлари сабабли, у тагин ҳам тантиқ бўлиб кетди. Икки минг кунлик сургун — анча олис муддат. Шунча вақт бўйи етган қизни... Онламинг шаънига доғ тушириб қўйиши мумкин.

— Отбоқарнинг ўғли Притҳусенми?... — сўради Рудрадҳир Винайнинг кўзларига тикилиб.

Винай кўзини олиб қочиб, эшитилар-эшитилмас жавоб қилди:

— Шунга ўхшаш миш-мишлар тарқалган.

— Тонг отяпти, оғайни. Ичкари кириб ота-онанг, бола-чақанг билан хайрлашув ҳам анча вақтни олади. Қани, бўла қол, — деди Балжит Рудрадҳирни шошириб.

5 БОБ

ФИДОЙИЛИК

Кенгаш раиси, кекса лашкарбоши Митҳодрас вазият оғирлашганини ҳисобга олиб, Кендрас ҳамласини даф этиш учун кескин чоралар кўришга қарор қилди. У савдогарлар сардори Престҳга давлат хазинасини бошқаришни, қўшинни қурол-аслаҳа билан таъминлашни, юнонлик зодагон Окрисга эса кўнгиллиларни жангга сафарбар этиш ишларини топширди. Притҳусенга янги қисмларни Тавиша дарёси қирғоғидаги ўтиб бўлмас тоғ дараларида душман билан жанг олиб боришга

ўргатиш вазифаси юкланди. Митҳодраснинг ўзи ҳар бир ишга кўз-қулоқ бўлиб турди. Шаҳар ва мамлакатда тартиб-қондани сақлаш Олий ҳайъат раиси маҳапандит Дев Шармага буюрилди. Бу чора-тадбирлар халқнинг руҳини кўтарди, аввалги қўрқув жазаваси тарқалиб, ҳамма ерда жанговар кайфият ҳукм сурарди. Ватанни душман тажовузидан ҳимоя қилиш иштиёқида ёнган шаҳарликлар ихтиёрий равишда ёппасига ҳарбий хизматга ёллана бошлади. Курол-ароғ ишлаб чиқариш тўрт бараварга кўпайди.

Қариб мункиллаб қолган Кенгаш ранси тезучар жанг аравасининг силкинишларини кўтаролмасди. Лекин тахтиравонга ўтириб, кун бўйи шаҳар ва унинг атрофларини кўздан кечирарди. Притҳусен асов оқ отини ўйнатиб, кўпинча унга ҳамроҳ бўларди. Бошқа пайтлар у суворийлар бошида отини елдек учириб, кўча ва майдонлардан ўтиб қоларди. Притҳусен эрта тонгдан қош қорайгунча отлиқ ҳамда пиёда аскарларни саф тортиш, ҳужум уюштириш маҳоратига ўргатиш билан банд эди. Янги қисмлар билан ўрмон шароитида жанг олиб боришни машқ қилиш мақсадида у Агапа бўйидаги ўрмон ва ботқоқликларда уч-тўрт кунлаб қолиб кетарди.

Маҳапандит Дев Шарма, Прабудҳ Шарма ва Дҳирити Шарманинг ҳурматини қозонган бўлса-да, пандит Вишну Шарма, Винай Шарма ва Дивянинг бошқа қариндошлари уни ёқтирмаслигини сезиб, Притҳусен Олий ҳайъат раисининг саройига боришдан ўзини тиярди. У отасининг розилигини олиб, маҳапандит Дев Шармадан эвараси Дивянинг қўлини сўради.

— Ўғлим, ҳозир зиммангга буюк вазифалар юкланган. Бутун диққат-эътиборингни ана шу муҳим ишларга қаратмоғинг керак, — деб жавоб қилди Дев Шарма, — ҳар бир нарса ўз мавриди билан бўлгани маъқул.

Дивянинг кўнглини ёриб чиққан умид ғунчалари очилиб улгурмасдан яна сўлий бошлади. Уч-тўрт кундан бери у Притҳусенни интизорлик билан кутади, бироқ ҳозирча ёри билан бир лаҳзага кўришиш ҳам унга насиб этмади. Дивя Притҳусенни учратиб қоларман, деган ниятда Маллика ва Васумитра саройига тез-тез қатнар, лекин Притҳусен у ерларда ҳам кўринмасди. Охири, ҳижрон дардига чидолмай у Престҳнинг саройига келди. Притҳусеннинг ота-онаси Дивяни хушнуд кутиб олдилар. Аммо у севгилисини учратолмай яна доғда қолди. Дивя у ердан лабида кулги, дилида армон билан қайтди. Уйга келгач, хонасига биқиниб олди. Маҳадевий, нега бунча сиқиласан, деб уни обдон койиди. Дивя ўзини тутолмай, кўз ёшларига эрк берди.

Притҳусен фурсат тегиб қолганда Вапа орқали Дивяга хат юборар, икковлари Маллика ёки Васумитранинг саройида, кўл бўйидаги хаёбонда ё бўлмаса Престҳнинг саройида учрашиб туришарди. Охириги учрашувларини эсласа, кўнгли ғаш тортарди. Уша куни Дивя ҳаяжонини босолмай, бошини Притҳусеннинг бағрига қўйиб, дув-дув кўз ёши қилди. Притҳусен қизни кучоғига олиб, юпатишга уринди. Лекин ўзини тутолмай, ҳиссиётга берилиб кетди. Дивя ундан ҳаддан ошмасликни ўтиниб сўради. Притҳусен буни дарров кўнглига олди.

— Тез орада Тавиша дарёси соҳилига жангга кетаман, — деди Притҳусен қўлини кўксига қовуштириб, — севаман дейсану истагимни рад этасан. Жанг майдонидан қайтмасам, армоним ушалмай қолаверади.

Дивя унинг оғзини қўли билан тўсди ва йиғламсираб бундай мудҳиш гапларни айтмасликни илтимос қилди. Муддаосига етолмай тоқатсизланган Притҳусен дағалроқ муомала қилди. Лекин қизнинг кўнгли бузилганини кўриб, қўрслик қилганига афсусланди. У Дивяни маҳкам кучоқлаб, сочидан, намланган кўзларидан, яноқларидан ўпди. Кечирим сўраб уни юпатишга тушди. Дивя ҳам Притҳусенни ранжитганини ҳис этиб, унинг кўнглини олишга уринди.

Дивянинг кунлари изтироб ва ҳаяжонда ўтарди. Кўнглидаги дардини ўйласа, будда дини роҳибидоно табиб Чивукнинг гапи эсига тушарди — "Бахт ва бахтсизлик ўзаро боғлиқ, нисбий тушунчалардир. Биз уларга ишонамизки, бу тушунчалар мавжуддир. Бахтсизлик талаб-эҳтиёжларнинг беҳад ортиб кетишидан келиб чиқади. Бир талабнинг қондирилиши иккинчи бир талабни юзага келтиради.

Росмана бахтга талаб-эҳтиёжларни қондириш йўли билан эмас, балки улардан воз кечиш орқали эришиш мумкин”.

Дивя Олий ҳайъат Притҳусеннинг арзини ўринли деб билиб, уни юқори лавозимга муносиб топганини, ўзи учун қувонч ўрнига ташвиш келтирганини тан олишни истамасди. Ахир бир неча кун аввал бундан ортиқ тилаги йўқ эди-ку! Притҳусеннинг димоғи чоғ, эртаю кеч иш билан бандлигини эшитиб Дивя ниҳоятда севиноар, лекин ёрининг ана шу машғуллиги туфайли у билан тез-тез учрашиб туриш имконияти йўқлиги унга алам қиларди.

Дивя энагасини она деб атайди. Энаганинг қизи Чҳая эса Дивянинг болалик давридаги дугонаси бўлгани, тенгқурлиги сабабли, ўзини унга ниҳоятда яқин тутарди. Дивя бўлар-бўлмасга Чҳаяни жеркиб бериши ҳам мумкин эди, бироқ ҳеч қачон унга нисбатан кўрс муомала қилмасди. Ҳазоби қайнаб турганда аччиқ-аччиқ гаплар билан узиб олса ҳам, Чҳая соҳибасининг ёнидан ҳечам жилмасди. Дивя ҳам Чҳаядан бўлак канизақларга кўника олмади. У содиқ канизагига шунчалик ўрганиб қолган эдики, ундан ҳеч нарса сир тутмасди. Чҳаянинг севгилисидан хизматкорлар сардори Баҳул қуллик кишанларидан қутилиш мақсадида ўз ихтиёри билан ҳарбий хизматга ёлланди. Шу сабабли Чҳая Дивянинг бошига тушган ғам-ташвишни ўзиникидек қабул қилди. Икковининг дарди бир эди-ю, фақат Дивянинг дарди қиёфасида яққол акс этса, Чҳая бардош билан уни ичида сақлашга уринарди.

Чҳая Дивянинг чорпоёси ёнида ўтириб уни гапга солар, кўнглининг чигилини ёзишга ҳаракат қиларди. Маҳадевийнинг Дивяни тезроқ эрга бериш ғамида юрганию кимларни куёвликка муносиб топгани, Притҳусеннинг Дивянинг қўлини сўраб келгани ва маҳапандитнинг жавоби Вишну Шарма ҳамда одатда камсуқум Бҳригу Шарма оиласида қанчалик норозилик ҳисларини уйғотгани ҳақидаги хабарни ҳам Дивяга Чҳая етказди. Хонадоннинг аксарият аъзолари Притҳусенни менсимаслигини кўриб, Дивянинг юраги баттар эзиларди.

— Бобокалоним, бутун сарой аҳли билиб қўйсин, мен Притҳусендан бошқасига тегмайман. Притҳусен қўлимни сўраб келган экан, ўзим ҳам шунини хоҳладим. Барча билиб қўйсинки, менинг мурод-мақсадим ҳам шудир. Менга бошқа эрнинг кераги йўқ. Бу гапларим бобомнинг қулоғига етиб боргач, Притҳусеннинг илтимосини инобатга оладилар. Тўйимиз ҳам тезроқ... жанг сафаридан аввал бўлишини истайман.

Дивя Чҳаядан сира андиша қилмай, дилидаги бор гапни шартта-шарта айтиб ташлади. Чҳая онасига етказгач, бу гап барчага тарқалади... Майли, ҳамма билиб қўйсин, деб ўйларди Дивя.

Прабудҳ Шарма амакининг хотини Тара Дивяни меҳр билан бағрига босиб, ётиғи билан насиҳат қилди:

— Қизалоғим, шошилма! Бобонг сени жуда яхши кўради, шунинг учун сенинг орзу-ҳавасингни рад этолмайди. Лекин ҳозирги нозик вазиятда тўйнинг бўлса, одамлар буни бошқача тушуниши мумкин. Бобонгнинг Притҳусен арзи юзасидан чиқарган одил ҳукмини тарафкашликка йўйишлари мумкин...

Кендас лашкарлари Сагал томон кун сайин яқинлашиб келаётгани ҳақидаги ваҳимали хабарлар тобора кенг тарқалиб, саройнинг ичкарисидан ҳам таҳлика уйғотди. Прабудҳ Шарма хотини ва Дивянинг кўнглини хотиржам этишга уринарди.

— ...Ҳеч ҳавотир олманглр. Мунажжим Викрама юлдузларга қараб, жанг сафари кунини белгилаб берди — осмонда ўн бир кунлик ой кўрингач, заминдор Окрис билан Притҳусен янгитдан тузган ҳарбий қисмлар юриш бошлайди. Уруш жараёнида кескин ўзгариш содир бўлиши аниқ. Чунки мажбуран ёллаган аскарлар билан кўнглили равишда Ватан ҳимоясига отланган жангчилар ўртасида еру осмонча фарқ бор...

Уч кундан сўнг Притҳусен қўшин билан жанг сафарига отланишини эшитиб, Дивянинг юрагига ғулғула тушди. Урушни ўз кўзи билан кўрмаган бўлса-да, унинг даҳшатлари тўғрисида жуда кўп эшитган эди. Жанг майдонида минглаб одамларнинг даҳшатли сурон билан бир-бирининг устига ёпирилиши, инсон қони дарё бўлиб

оқиши, ярадорларнинг оҳу фиғони, тоғ-тоғ қалашиб ётган жасадлар... Дивянинг кўзи олдида бири биридан ваҳимали манзаралар намоён бўлди...

Маҳадевийнинг кўрсатмасига биноан, бўлар-бўлмас хаёлларга берилавермасин деб, Дивяга турли хил юмушлар топширди. Лекин қўли ишда бўлгани билан хаёли уруш томон кетиб қолади. Кўз ўнгида қилич ўйнатиб учқур оқ отда ёв устига бостириб бораётган Притҳусен гавдаланарди. Назарида у тобора ҳалокат сари яқинлашиб бораётгандек эди. Миясини чулғаб олган даҳшатли ўйлардан Дивянинг эти жимирлаб кетарди.

Баҳул ҳарбий хизматга ёллангач, Чҳаяни ҳам айрилиқ жафоси ўртай бошлади. Дивя уни ёнига ўтқазиб, Баҳул тўғрисидаги суҳбатлар билан кўнглини кўтаришга интиларди. Бу гурунгдан ўзининг ҳам кўнгли таскин топарди. Чҳая Байкунтҳ исмли фолбиндан Баҳул учун тумор сотиб олганини эшитиб, Дивя ҳам олтин узук эвазига Притҳусен учун минг балодан асрайдиган тумор келтирди.

Уч кун Дивя Маллика ва Васумитра саройига, кўл бўйидаги хиёбонга, Престҳнинг саройига дам-бадам қатнаб Притҳусенни қидирди. Дҳирити Шарманинг фикрича, шу кунларда Притҳусен ниҳоятда банд эмиш. Кечаю кундуз отдан тушмасмиш. Бир от чарчаса, дарров бошқасини миниб олармиш-у, ўзи чарчаш нималигини билмасмиш.

"Наҳотки мен учун бир неча дақиқалик фурсатини аяса? — ўйларди Дивя Притҳусен ҳақида, — ёдидан чиқармаганда, Вапа орқали бирор хабар юбориб турмасмиди?.. Ўзимдан ўтди, ҳар қандай жазога лойиқман. У нажот излаб мен сари интилганда, жонига оро кириш ўрнига уни кўкрагидан итардим. Мендан шунчалик хўрлик кўргач, унутиб юборса ҳам ажаб эмас..."

Дивянинг кўзларида ёш ҳалқаланади, лекин бечоранинг кўз ёши тўкишга ҳам ҳаққи йўқ эди. У Чҳая сингари унсиз йиғлашни билмайди. Ҳалқумига аччиқ бир нараса тикилиб, нафасини бўғади. Тасавурида эса ҳам жисмонан, ҳам руҳан эзилган Притҳусен гавдаланади. У қиз қучоғидан юпанч, ором излайди... Рад жавоби олгач, унга жаҳл қилиб жангу жадалга отлангани, "Эҳтимол Сагалга ўлигимни олиб қайтарлар", деган сўзларини Дивя қайта-қайта эслайди. Притҳусеннинг ғам-ташвиш эзиб қўйган қиёфада акс этган норозилик, алам ифодаси қизнинг кўз ўнгида кетмасди.

Юрагини ваҳима чулғабган Дивянинг тасавурида энг даҳшатли манзаралар жонланди. У жанг майдонида бошдан-оёқ қонга беланган Притҳусеннинг отдан қулаб тушганини, мотамсаро лашкарлар қуршаб олган жасадни, сўнг ўзининг ҳам жон бераётганини яққол тасаввур этди. Шунда бобокалонининг мажлисларида аҳли донишдан эшитган ҳаёт-ўлим, тана-руҳ ва қайта туғилишлар ҳақидаги гаплар эсига келди. Эҳтимол, иккови қайта туғилганда умрбод бирга бўлиб, бахтли ҳаёт кечиришар. Будда дини роҳибларининг инсоннинг кўнгли армони, интилишлари кучлилиги сабабли ўлим оғир, азобли туюлади, деган гапи Дивянинг миясида маҳкам ўрнашиб қолган эди. "Энди менинг танним ҳам, жоним ҳам Притҳусеннинг ихтиёридадир, — деган фикрга келди Дивя. — Уни қийнаб нима қиламан? Барча истаklarини сўзсиз бажаришим шарт... Бироқ, жанг сафаридан олдин у билан учраша олармиканман? Мана, бугун охириги оқшом, эртага у йўлга тушади".

Дивя фолбиндан сотиб олган ўтқир дамли туморни ёнида сақлайди. Шу туморни ўзи Притҳусеннинг қўлига тақиб қўймасдан уни жангга қандай жўнатсин. Қиёфасида вазминлик акс этгани билан ичи дарду аламга тўла эди. Вина торлари сингари таранг тортилган асаблар ташвиш бармоқлари тегиб турганидан муттасил тебранади.

Савдогарлар сардори Престҳ ўғли ҳамда Мадра қўшинлари урушдан ғалаба билан қайтсин, деган ниятда ҳиндуларнинг мўътабар худоси Браҳма ибодатхонасида йирик қурбонлиқ маросимини ўтказди. Будда жамоасига қарашли сағанада уч юз роҳибни тўплаб, сутралар ўқиттирди ва мингта назр-ниёз улашди. Сўнг юнонликларнинг қудратли тангриси Зевс ибодатхонасида от сўйиб, қурбонлиқ келтирди.

Дивя Чҳаяни ёнига олиб учала жойга ҳам борди, аммо Притҳусен ҳеч қаерда

кўринмади. Одамларнинг гапига қараганда, унинг лашкаргоҳдан бир қадам ҳам нари силжишга вақти йўқ эмиш. Дивя умидсизланиб уйига қайтди, кўнгли ҳамон безовта эди. У энагасига ёлвориб, Престҳ саройига бориб келишни илтимос қилди. Гуҳ исмли хизматкорини эса лашкаргоҳга юборди.

Дивя оромини бутунлай йўқотди. Бир томондан, интизорликнинг ҳар палласи бир асрлик муддатга чўзилаётгандек туюлса, иккинчи томондан, фарб уфқида ботиб бораётган қуёшнинг рафторига боқиб, вақт жудаям тез ўтаётганини ҳис қиларди. На энагасидан, на хизматкордан ҳанузгача дарак бор. Ботаётган қуёш нурлари билан Дивянинг умидлари ҳам аста сўниб борарди.

Қуёш нурлари энг баланд дарахтлар учидан ҳам ғойиб бўлди. Фақат шимол томондаги тоғларнинг чўққисига озгина нур тушиб турар, Дивя у ёқдан кўзини узмай, дилини қамраб олган умидсизлик туйғуси билан ҳамон курашарди. Тоғлар бу ердан қанчалик узоқ бўлса, таскин ҳам ҳозир Дивянинг кўнглидан шунчалик йироқ эди. Энагаси қайтиб келди ва чуқур афсус билан Притҳусенни қидириб тополмаганини айтди. Худди шу пайт қуёшнинг сўнги нурлари ҳам рўпарадаги тоғ чўққисини тарк этди.

Дивя ўзини кўярга жой тополмасди — дам хонага кириб ўзини чорпояга ташлар, дам ташқарига отиларди. Ҳаяжондан томоғи қуруқшаб, Чҳаяга сув келтиришни буюрар, лекин ҳалқумидан қултум сув ҳам ўтмасди.

Шу пайт шоша-пиша хонага Мала исмли канизак кириб келди.

— Престҳ саройининг канизаги Вапа қурбонлиқ маросимидан назр-эҳсон келтирди. Ҳозир у маҳадевийнинг ҳузурида, — деди у.

Бу хушxabарни эшитиб, Дивя ўрнидан ирғиб турди.

— Нима дединг... Қачон?

— Ҳозиргина, хоним.

Ўзини тута билмай, ортиқча ҳаяжонга берилганидан уялиб, Дивя яна жойига ётиб олди. Бироқ нигоҳини эшикдан узмасди. Канизак чиқиб кетиши билан шартта ўрнидан туриб, хонанинг у бурчагидан бу бурчагига одимлай бошлади. Охири сабри чидамай, Чҳаяни чақиртирди.

— Чҳая, бориб қара-чи, Вапа кетиб қолмадимми...

Ҳали гапни тугамасдан хонага Вапанинг ўзи кириб келди. У Дивянинг ҳаққига дуо қилди, унга сиҳат-саломатлик тилади. Сўнг рўпарасига ўтириб, қурбонлиқ маросимининг тафсилотларини баён қила кетди. Гап орасида у қулоғини динг қилиб турган Чҳаяга қараб-қараб кўярди.

— Чҳая, Вапага совға келтир, — буюрди Дивя унинг муддаосини англаб. Чҳая чиқиб кетгач, Вапа Дивянинг қулоғига аста шивирлади:

— Икки соатдан сўнг Малликанинг саройида...

Дивянинг кўзлари севинчдан чарақлаб кетди. Қимматбаҳо тош қадалган узугини бармоғидан олиб, Вапанинг кўлига тутқазди.

Дивя тезда кийим-бошини алмаштирди-да, пардоз-андоз қилишга ўтирди. Лекин кўнгли ҳис-ҳаяжон билан тўлиб-тошганидан қўллари ҳеч қовушмасди, шу сабабли пардозини унча келиштиролмади. Ёрдамлашиб турган Чҳаянинг саволларига ҳам тузук жавоб қайтаролмасди. Жўшқин туйғулар таъсирида овозиям ғалати, ўзгача чиқарди. Дилини қамраб олган ҳислар шунчалик бисёр эдики, гапга ўрин қолмади. Ҳозир Дивя ўзини ёрига фидо этишга шайлар, пардоз-андози эса ана шу йўлдаги биринчи қадам эди.

Притҳусен зафар маъбудасини хушнуд этиш учун жанг сафарига отланаркан, Мадрани душмандан муҳофаза қилиш учун жонини қурбон қилишга ҳам тайёр эди. Дивя Притҳусеннинг бошига тушиши мумкин бўлган хавф-хатарга шерик бўлиб, оғирини енгил қилишни, бутун борлигини ёрига бағишлаб, унинг кўнглига маҳкам ўрнашиб олишни истарди. Жанг сафари олдидан ёрининг руҳини кўтариш, далда бериш мақсадида Дивя ўз жисмини фидо этишга жазм қилди. Бу дунёда унинг учун Притҳусендан азиз инсон йўқ. Уни деб Дивя оиласидан, жамиятдаги тутган мавқеидан ҳам кечилмади. У хизматкорларга от-уловни ҳозирлашни буюрди-да, фолбин берган туморни олиб, дарвоза томон йўналди.

* * *

Саркарда Притҳусен бошчилигидаги пиёда ва отлиқ аскарлар Тавиша дарёси бўйига кетганига бир ойдан ошди. Энди у ёқдан тамоман ўзгача хабарлар кела бошлади. Кендраснинг илгариги шижоатидан асар ҳам қолмаган. Унинг каллаке-сар ваҳшийлардан иборат лашкари ортга чекинади. Ушбу хушхабарни эшитиб, бутун Сагал аҳли хурсандликдан терисига сиғмасди. Ҳаммадан кўра кўпроқ қувонган Дивя бўлди. Кўнглида, Притҳусен душманни тор-мор этиб, бир ой ўтар-ўтмас қайтиб келар, деган умид пайдо бўлди. Икковларининг тўйлари қандай ўтишини хаёлан тасаввур этарди. Дивя Притҳусен қўлга киритган муваффақият билан фахрланар, дилида унга янада катта зафарларга эришишни тиларди. Кунлари тез орада қайта дийдор кўришиш орзусида ўтарди. Кайфияти ҳам бутунлай ўзгариб, паришонхотирлик ва лоқайдлик ўрнини ҳаётдан мамнунлик туйғуси эгаллади. Буни кўриб маҳадевий ҳам енгил тотди. У ўзича, Притҳусен урушга кетгач, эварам уни унутиб юборди ва энди барча ғам-ташвишлардан қутулди, деб ўйларди.

Орадан икки ой ўтиб, учинчиси ҳам бошланди. Кендрас лашкари зарба кетидан зарба еб, ортга чекинишда давом этарди. Притҳусен эса унинг кетидан қувиб, Дарв мамлакатининг чегарасини ҳам кесиб ўтди. Сагал аҳолиси янги ерлар ҳисобига давлат чегараси кенгайганига ўзида йўқ хурсанд эди. Дивя бу ғалабада ўзининг ҳам ҳиссаси борлигини ҳис этиб, мағрурланарди. Энди унинг кўнгли бутунлай хотиржам эди. У Притҳусеннинг тезроқ қайтиб келишини орзиқиб кутар, чунки ҳаёти у билан чамбарчас боғланган эди.

Притҳусен билан видолашув кечасини эсларкан, Дивянинг вужудини ажойиб, ширин туйғулар қамраб оларди. Юраги остида талпинаётган янги ҳаёт томирини туярган, кўнгли ғурур ва ифтихор ҳислари билан тўлиб-тошарди. Лекин, гавдаси тўлишиб борган сари қувончи камайиб, дилини безовта ўйлар тирнай бошлади. Энди у Притҳусеннинг қайтишини сабрсизлик билан кутарди.

Тўртинчи ой охирида чопарлар Притҳусен Дарв мамлакатининг ярмини ишғол қилгани ҳақида маълумот келтиришди. Кендрас Притҳусен билан олишувда енгилиб, унинг қиличи зарбасидан қулабди, Притҳусеннинг ўзи эса оғир яраланибди. Мадранинг ғолиб қўшини Дарв мамлакатада кўпдан-кўп олтин, дуру жавоҳир, турли зебу зийнатлар қўлга киритибди ва икки мингга яқин бақувват қул, гўзал канизақларни олдига солиб, ўз юртига қайтаётган эмиш. Бу хушхабарни эшитиб, шодликдан Дивянинг юраги қинидан чиқаёзди. Жўшиб келган севинч ёшларини тиёлмай, бошини чодирга буркаб олди. Бошқа биров билмаган, сезмаган бўлсада, Дивя гавдаси тўлишиб қолганидан уяларди. Шу сабабли тоби йўқлигини баҳона қилиб, ўз хонасига биқиниб олди. Бутун жони дили билан у Притҳусенни ёнига чорларди:

— Дивя билан бўлажак фарзандинг интизорлик билан кутишяпти сени, азизим, тезроқ кел!..

Давоми бор

ЯШПАЛ

Раққоса

Роман

6-БОБ

АЧЧИҚ ҲАҚИҚАТ

Кун чиқишига ҳали барвақт бўлса-да, халойиқ Сагалнинг майдону кўчаларини тўлдириб, шаҳарнинг шимолий дарвозаси томон оқа бошлади. Баъзи бир шаҳарликлар тунни шаҳар дарвозаси ёнида ўтказди. Эркагу аёл қўлида рангоранг гулдастаю гулчамбарлар, қовурилган гуруч тўла халтачалар билан йўлга кўз тикиб турарди. Турли хил чолғу асбоблари, ногораю довулларнинг овози янграйди. Шаҳар деворлари ва ҳатто дарахтлар шохи ҳам одам билан тўла. Баъзи бировлар сабри чидамай, қўшинни қаршилагани шимол томон йўлга тушди.

Чопарлар, Мадранинг голиб лашкари ярадор саркарданинг тахтиравонини елкага олиб, Сагал томон яқинлашаётир, деб хабар қилдилар. Қаттиқ жароҳатланган Притҳусен тез юришларга бардош беролмаслиги сабабли, ўтган кеча қўшин шаҳардан икки чақирим нарида тўхтаб, ҳордиқ чиқарибди. Притҳусеннинг яралангани ҳақидаги хабарни эшитган заҳоти доно Чивук ва Сагалнинг бошқа кўзга кўринган табиблари энг учқур араваларда унга пешвоз чиқдилар.

Қуёш нуридан кўзларини қўли билан пана қилиб, шимол тарафга тикилиб турган халойиқнинг нигоҳи узоқда кўтарилган чанг-тўзонга тушди. Олқиш садолари чолғу овозларини босиб кетди.

Оғриқ ва иситманинг зўридан ҳолсизланган Притҳусеннинг тахтиравонини қуршаб олган қўшин шаҳар дарвозасига етиб келди. Қўшин кетидан мағлуб Дарв мамлакатидан ўлжа қилиб олинган олтин, дуру жавоҳир, олмос ва бошқа қимматбаҳо маъданлар ортилган аравалар ва икки мингта қулу чўрилардан иборат катта бир қарвон келарди.

Сагалнинг ғалаба сафоси билан масрур, бахтиёр бекалари қаҳрамон саркарда атрофида юзта муқаддас машғал айлантирдилар. Кенгаш раиси Митҳодраснинг набираси Сийро юнон урф-одатига кўра, Притҳусеннинг бошига яшил новдалардан ясалган тож кийдирди. Кенгаш раиси эса ёш саркарданинг бошидан кучиб, бағрига босди. Олий ҳайъат раиси, кекса маҳапандит Дев Шарма ҳам хизматкорлар ёрдамида тахтиравондан тушиб, Притҳусеннинг ёнига келди ва унинг ҳаққига узундан-узоқ дуо қилди. Сўнг заминдорлар сардори Сарвартх, ачаря Правардхан, кенгашнинг бошқа аъзолари, шунингдек, шаҳарнинг бошқа аъёнлари ҳам бирма-бир Притҳусен хузурига келиб, у билан кўришдилар.

Бутун Сагал аҳли ғалаба нашидасини сураб, ҳамма завқ-шавққа тўлиб-тошган. Кўчаларда кечаю кундуз байрам руҳи ҳукмрон. Давлат аъёнлари Дарв мамлакатада қўлга киритилган беҳисоб бойликлар, қулу чўриларни шаҳарликларга пуллаб, давлат хазинасини олтин-қумушга тўлдириш билан машғул. Кенгаш

(Давоми. Боши ўтган сонларда.)

раисининг фармонига мавофиқ урушда нобуд бўлган аскарлар хонадонига етарли даражада маблағ ва қўллар улашилди.

Савдогарлар сардоси Престх худолар ҳаққига катта қурбонлиқ уюштирди. Бу маросимга ачаря Правардҳаннинг ўзи бошчилик қилди. Будда дини ибодатхонасида ҳам куни билан мангта роҳиб сутраларни мутолаа қилди. Престх уларга кўпдан-кўп совғалар улашди. Шунингдек, Зевс ибодатхонасида ҳам дабдабали қурбонлиқ маросими ўтказилди.

Престх саройида шодиёна кайфият ҳукм сувар, фақат Притхусеннинг оромгоҳи сокин, гала-говурдан холи эди. Доно Чивук Притхусеннинг муолижаси билан банд. Сагалнинг энг моҳир жарроҳи Притхусеннинг яраларини майин ипак билан тикиб, устидан малҳам суртиб қўйди. Сўнг беморга оғриқни босувчи дори ичирди-да, уни ҳечам безовта қилмасликни қаттиқ тайинлади. Притхусен турли гиёҳлар таъсирида тўйиб ухлаб, аста-секин дармонга кира бошлади. Халқ Кенгашининг раиси Митҳодраснинг набираси Сийро беморнинг чорпоёси ёнида жилмай, унинг аҳволдан воқиф бўлиб турди.

Дивя Чҳая ва бошқа канизаклар ҳамда Дҳирити Шарманинг оғзидан Притхусенни шаҳарда қандай кутиб олишгани тафсилотларини билиб олди. Ўзи эса бир оз бетоблиги ва яшириқча дарди борлиги сабабли, шаҳар дарвозасига бора олмади. Притхусенга шунчалик ҳурмат-эҳтиром кўрсатилганини эшитиб астойдил қувонди. Лекин, ҳали ҳам аҳволи оғирлигини билгач, кўнгли безовта бўла бошлади. Дивя ўзининг андишали аҳволга тушиб қолганидан хафа ҳам бўлди. “Тўйимиз жанг сафаридан илгари бўлиб ўтганда эди, — ўйларди у, — ҳар қандай ҳолатда ҳам тахтиравонга ўтириб, шаҳар дарвозасига борган, ярадор Притхусеннинг азиз бошини бағримга босиб, саройга олиб келган бўлардим”. Сийронинг эртаю кеч ёрининг тўшаги ёнида хизмат қилиши Дивяга тақдирнинг аччиқ кулгусидек туюларди. Ночор аҳволда қолганидан не қиларини билмай, у ҳар турли матоларга бурканиб нима қилиб бўлса ҳам ўз сирини сақлашга интилар, Притхусен соғайиб, тезда тўйлари бўлишини орзиқиб кутарди.

Кекса канизак Вапа Престх саройидан қандай хабар келтираркин деб Дивя роса кутди. Вақт имиллаб ўтарди. Охири Дивянинг тоқати тоқ бўлди. Кун ботгач, у қават-қават қўйлак кийиб, ёнига Чҳаяни олди-да, Престх саройи томон йўл олди.

Ҳаяжондан гуп-гуп урган юрагини ҳовучлаганча Дивя канизак кўрсатган йўлдан Притхусеннинг оромгоҳи томон талпинди. Канизак одоб билан эшик табақасини очди. Дивянинг нигоҳи тўшакда ётган Притхусенга тушди — шўрлик озиб, чўп бўлиб қолибди. Юзида қондан асар йўқ — сап-сарик. Бош ва елкаси оқ мато билан чирмаб ташланган. Чорпоё ёнида Сийро ўтирарди — малла ранг сочи оппоқ елкасига ёйилиб тушган, бошига эса юнонларга хос дурли тож кўндириб олган. У канизак ёрдамида беморга дори тайёрлаш билан машғул эди.

Дивяга кўзи тушгач, Сийро уй бекасига хос қатъият билан чорпоянинг бош томонига қўйилган курсига имо қилди. Аста унга яқинлашиб, қулоғига шивирлади:

— Доно Чивук беморни беҳуда гап-сўз билан чарчатмаслик керак деб қаттиқ тайинладилар.

Ўтирган жойидан Дивяга Притхусеннинг оқ матога чирмалган пешонасию елкасигина кўринарди, холос. Притхусен уйкуда эди. Ёнгинасида бўлатуриб ёри билан гаплаша олмаслиги, унга қўл теккиза олмаслиги, ва ниҳоят, икковининг орасида ўзга бир одам гов бўлиб тургани Дивяга жуда қаттиқ ботди. У Притхусенни тўйиб-тўйиб бағрига босишни истарди. Дивя олти ой илгариги воқеани — хайрлашув кечасини эслади — Притхусеннинг эҳтиросли эркалашларини худди ҳозиргидек чуқур ҳис этди. Сийронинг бу ердалиги, боз устига унинг таъқиқи Притхусенни унинг бағридан зўрлик билан тортиб олган билан баробар эди. Дивянинг Притхусенга қадалган кўзлари, уни тўлалигича қамраб олишга астойдил интилганидан, косасидан чиқай дерди. Кўнглини ўртаётган алам энди кўз ёшларга айланиб, ёноқлари узра думалай кетди.

Дивянинг аянчли, ночор аҳволда қолганини сезиб, Сийро одоб юзасидан кекса маҳапандит ва оиланинг бошқа аъзоларининг ҳол-аҳволини суриштирди.

Сўнг беморнинг оғир аҳволию ўзининг жонкуярлиги ҳақида сўзлашга тушди... Бечора сира тиним билмайди, эртаю кеч бемор бошида парвона. Оила аъзолари, бутун таниш-билишларнинг қистовига қарамай, у базму сайлларга бормай кўйди, касални шу аҳволда ташлаб кетишга кўзи қиймайди...

Сийронинг манманлиги, такаббурлиги Дивяга ўзининг бахтиқаролиги устидан аччиқ истехзодек туюлди. Дивя унга ҳеч нима деб жавоб қилмади, кўзини ерга тикиб жим ўтираверди.

Сийро ажабланган қиёфада, бармоғини иягига тираб, уни саволга тутди:

— Дугона, нега улкан шодиёналарда қатнашмай четда юрибсан?.. Сенсиз санъат олами файзсиз бўлади. Маллика девийнинг кўзлари сени излайди, улар доим сени эслаганлари-эслаган, — Сийро синчковлик билан Дивянинг бада-нига кўз югуртирди ва оғзини рўмолининг учи билан тўсди. Кулгисини босишга уринаркан, унинг дўрдоқ лаблари янада қалинлашди.

Энди Притхусеннинг уйқудан туришини пойлаб ўтириш Дивя учун амрима-ҳол эди. Бир амаллаб ўзини босиб олди-да, ярадор саркарданинг тезроқ соғайиб кетишини тилаб ўрнидан турди.

* * *

Притхусен уйқудан тургач, канизак унга Дивя келиб кетганини хабар қилди. Шаҳар дарвозаси ёнида Сагалнинг барча мўътабар хотин-қизлари уни ғалаба билан муборакбод этди. Притхусеннинг кўзлари улар орасидан Дивяни излади, кулоқлари эса таниш овозни эшитишга маҳтал бўлди. Оғриқ босилиб, ўзига келган пайтлари у доим Дивяни ўйларди. Дивянинг бунчалик кечикиб келганию бир оғиз гаплашмасдан кетиб қолгани унинг кўнглига оғир ботди. Ҳозир ўзи Дивянинг ёнига боролмаслиги дард устига чипқон эди. Дивянинг бу муомаласидан юраги хижил бўлиб, унинг сабабини ўйлайвериш тагига етолмади. Охири сабри чидамай, у Сийродан Дивянинг кетиб қолгани боисини сўради.

Сийронинг юзига истехзо аралаш кулги югурди, қалин лабларини буриб жавоб қилди:

— Хонимнинг кўнгилларида нима гап борлигини мен қайдан билай? Олий ҳайъат раисининг эваралари, эҳтимол, касал одамнинг уйғонишини пойлаб ўтиришни ўзларига эп кўрмагандирлар-да! Тагин ким билади...

Сийронинг бу жавобидан сўнг Притхусенга бу хусусда қайта савол беришнинг ҳожати қолмади.

Ичидаги дардини бировга айтолмаганидан Притхусеннинг юраги борган сари гашланарди. Олти ой ичида қандай ўзгариш содир бўлиши мумкинлигини ҳеч тушунолмади. Дивя ўзининг олий насл-насаби билан кибрланиб мендан совиб кетмадимикан?.. Ё бўлмаса, оила аъзоларининг тазйиқи остида чекинишга мажбур бўлдими? Бирорта бошқасига ишқи тушиб қолдими? Нега у мендан ўзини олиб қочяпти?.. Шу каби ғамгин ўйлар Притхусенга тинчлик бермай кўйди.

Доно Чивукнинг шифобахш дори ва гиёҳлари таъсирида Притхусен аста-секин соғайиб, дармонга кириб борарди. Шу билан бирга Дивяга интилиши ҳам зўрайиб, унинг ёди қалбини тобора кучлироқ ўртарди. Ҳаётини хавф остида қолдириб, қўлга киритган барча ютуқлари Дивясиз ўз аҳамиятини йўқотган-дек туюларди. Престҳ ўглининг аллақандай маънос, лоқайд кайфиятга берилганини кўриб, унинг хонасига созандалару раққосаларни чақиртириб, ўйин-кулги билан кўнглини олишни буюрди. Притхусен буларнинг барчасини ортиқча шовқин-сурон деб тушунарди. У ҳафсаласизлик билан қўл силтаб, бас қилинлар деб ишора қилар ва яна маҳзун хаёллар дунёсига ғарқ бўларди. Отасининг ўзи ҳам унинг чорпояси ёнида бир-икки соат ўтирар, турли мавзулардан гап очиб, кўнглининг чигилини ёзишга ҳаракат қиларди. Притхусен дилидаги ғамни отасига қандай айтиш ҳақида кўп ўйлар, лекин журъат етолмасди.

Қорачадан келган нозиккина канизакнинг елкасига таянганча қўлида вийна тутган Престҳ хонага кириб келди. Чорпоя ёнига жойлашиб олгач, у Притхусенга мурожаат қилди:

— Ўғлим, доно Чивукнинг дори-дармони сенга шифо бўляпти, соғлигинг анча дуруст. Лекин, айт-чи, нега ғамгинсан? Ортиқча ўй соғлиқнинг кушанда-

си. Иложи борича хушчақчақ, тетик бўлишга интил. Мусиқа сир-асрорларидан хабардорсан. Мана бу Улка исмли канизак жанубий вилоятлардан келтирилган. У вина торларини чертиш санъатида беназир. Улка чалган мусиқани тингласанг, баҳри дилинг очилади, ғам-андуҳдан холи бўласан.

Престх канизакка қараб, бошла, дегандай имо қилди. Канизакнинг бармоқлари вина торларига тегиб, дастлабки садо чиқиб улгурмай Притхусеннинг қовоғи уйилди. Қўл ишораси билан канизакни тўхтатди-да, бошини қуйи солиб, отасига деди:

— Дада, йўқ демасангиз, Олий ҳайъат раисининг саройига бирров бориб келсам. Йжозат беринг!

— Шу аҳволда бирор жойга қандай борасан, ўғлим? Дарвоқе, не мақсад билан? — сўради Престх ҳайрон бўлиб, оқ-сарик аралаш соқолини тутамлаганча.

— Урушга кетаётиб, мен Олий ҳайъат раиси маҳапандит Дев Шарманинг эварасига уйланишни ваъда қилганман. Ҳозир пайсалга солиб ўтирмай шу ишни амалга ошироқчиман, — деди Притхусен ҳамон нигоҳини ердан узмай.

Кекса Престх дам-бадам соқолини қўли билан силаб қўярди. Бир оз кулимсираб, ўғлига жавоб қилди:

— Ўғлим, худолар марҳаматини аямай сенга билим, ақлу фаросат, қобилият, бойлик ва жанг майдонида ғалаба инъом этдилар. Пайти келиб, улар сенга оилавий бахтни ҳам муносиб кўргайлар. Биргина Дивя эмас, ҳали қанчадан-қанча дилрабо хурлиқолар сенинг хизматингда бўлгуси. Оқилу доно, ўз кўрпасига қараб оёқ узатадиган банда у дунёю бу дунёнинг барча лаззату роҳатларидан баҳраманд бўлғай. Қулай фурсат келишини кутганинг маъқул.

Отасининг қаршисида мулзам бўлган Притхусеннинг таъби баттар хиралашди. Унинг тасавурида Дивя энг дилрабо, мафтункор қиёфаларда гавдаланарди. Рақса тушиб хиром айлаганда қўларининг нозик ҳаракат қилишини, маъхум юмалоқ шаклни ихтиёр этган кўкракларини, хипча белию шойи кўйлак остидан бўртиб турадиган таранг сонларини, латофатли, бир оз чўзиқроқдан келган чеҳрасини, юпқа нафис лаъли лабини, бежирим бурнини, кишига ишонч билан боқувчи шаҳло кўзларини эслади. Сўнг Притхусен ёри билан ўтказган энг ширин, тотли дамларни эслади — Дивянинг биринчи учрашув кунни кўрсатган илтифоти, унинг дардига куйиниб, кўзлари намланганини... қизни бағрига босганда вужудини қамраб олган нозик туйғуларни... ва ниҳоят, жанг сафаридан олдинги тунда қандай эҳтирос билан жисму жонини унга фидо қилганини...

Бу ўйлар кўп қон йўқотган Притхусеннинг заифлашган вужудини баттар азобларди. У жисму жони билан Дивяни кўмсар, хаёли у сари талпинар, лекин ночорлик ва тушкунлик ғовига учраб, қирғоққа урилиб қайтган тўлқин сингарри, ҳар томон паришон таралиб кетарди. Баъзан эса бутунлай шунинг тескари-си бўлар эди. Нега у менга нисбатан бунчалик бефарқ бўлиб қолди? Ташқаридан вафодор кўринса ҳам асли бевафо экан-да? Ойнинг қўлмақдаги акси ҳам бир қарашда кишида ана шундай алдамчи таассурот қолдиради.

Сийро қанчалик меҳр-муҳаббат кўрсатмасин, Притхусен у билан совуқ муносабатда бўларди. Энди у Сийрога нисбатан қилиб келган бу муомаласидан бир оз хижолатда эди. Лекин, юрагининг тўри ҳамон Дивяники. У шифтга қараб ётганда, Дивя билан хилватда учрашган онларини эсларди — ўзининг бетоқат талпинишлари-ю, қизнинг ялиниб-ёлворишлари... охири унинг қистови остида Дивянинг таслим бўлгани — барчаси бир-бир кўз ўнгидан ўтди. Энди бу ҳақда ўйларкан, Притхусен, наҳотки Дивя шунчалик беқарорликка борса, деб ҳайрон қоларди.

Отаси Кенгаш раисининг набираси Сийронинг номини қайта-қайта тилга олишини кўриб, Притхусен унинг муддаосини англади.

— Дада, мен Олий ҳайъат раисининг эварасига уйланаман, деб ваъда бериб қўйганман, — деди у хаста овозда, — уни жону дилимдан яхши кўраман. Мен ундан бошқасига уйланишни истамайман ҳам.

Кекса Престхнинг қўллари соқолини силашдан тўхтади. Пешонаси тиришиб, чуқур ажин пайдо бўлди, аммо чеҳрасидан табассум аримади. Унинг бу табассуми қарори қатъийлигидан далолат эди. У хурмо дарахти баргидан ясалган елпиғични қўлида ўйнатиб, Чир исмли хизматкорга буюрди:

— Ўрнингга Авакни юбор бу ерга!

Вак исмли кул кар ва соқов эди. Одатда энг махфий кенгаш ва маслаҳатларда ана шу кул хизмат қиларди. Шу сабабли Притхусен отаси у билан очиқчасига гаплашмоқчилигини фаҳмлади.

— Ўғлим, ёшлиқда аёлларга интилиш жуда кучли бўлади. Лекин ишқ бошқа, ҳавас бошқа. Ҳаёт бамисоли сув тўла идиш бўлса, ҳавас ана шу сув юзасидаги пуфак. Ҳаётда бирор нарсага эришаман, десанг баъзан ана шу сув ҳавасдан воз кечишга тўғри келади. Парҳез сақлаш қанчалик оғир, ноқулай бўлмасин, касалга чалинган одам бунга мажбур бўлади-ку! Истасанг, неча-неча хурлиқолар билан вақтичорлик қилишинг мумкин, бунга қурбинг ҳам, давлатинг ҳам етади. Никоҳ эса ҳаётда обрў-эътиборга, мартабага эришиш воситаси. Ҳокимият қўлингга бўлса, ҳаётнинг барча лаззатларидан баҳраманд бўласан.

Престх ўғли нима жавоб қилишини кутиб, бир неча лаҳза жим қолди. Лекин унинг бошини ҳам қилиб ўтирганини кўриб, яна гапини давом эттирди:

— Хотин ҳаётдан кўзланган муддао эмас, балки шу муддаога эришиш йўлидаги бир восита. Қудратли, амр-фармо одамнинг бир неча хотини бўлиши мумкин. Лекин бахт деганлари инсонга бир марта берилади. Ўғлим, бу дунёда ҳокимият ҳамма нарсадан устун. Сен Мадра халқининг ҳокими — Кенгаш раисининг марҳаматидан юз ўтириб, кекса Дев Шарманинг илтифотига суянмоқчимисан? Ўғлим, ақлингни йиғ, танангга яхшилаб ўйлаб қур. Юнонлик Кенгаш раисининг набирасига уйлангач, сен осонлик билан, ҳеч қандай қаршиликка учрамай, олий зотли зодагон бўлиб оласан. Аммо, Дев Шарманинг эварасига уйланиш истагини билдирсанг, гарчи кўнгли бўш маҳапандит розилик берса-да, Мадранинг икки қайта туғилганлар жамияти сенга қон душман бўлиб қолади. Икки қайта туғилганларнинг ҳокимияти бошқа табақаларни зоти паст деб эълон қилувчи ғояга ва у орқали уларни ўзларига тобе этиш сиёсатига асосланади. Қора халқ ҳам улар каби ҳурмат-эътибор қозонса, унда икки қайта туғилганларнинг нима афзаллиги қолади? Улар ҳеч қачон ўзга табақалар вакилининг юксалишига йўл қўймайдилар. Бироқ, улар ҳам мавжуд ҳокимиятни тан олишга мажбурлар. Биз бировлар билан орани бузиб нима қиламиз?! Бизга душман эмас, дўстлар, суянчиқлар керак!

Бирор маъқулловчи фикр чиқармикан, деб Престх ўғлига назар ташлади. Ўғли ҳамон бош эгиб жимгина ўтирганини кўриб, у ётиғи билан тушунтира кетди:

— Мен оддий кул эдим, ўғлим, лекин фарзандимни саркардалик даражасига кўтара олдим ва ҳозир унинг яқин кўнларда Мадранинг буюк лашкарбошиси бўлишига ишонаман. Лекин бу ҳам куч-қудрат ва ҳокимиятнинг энг сўнгги даражаси эмас. Бойлик ва шон-шавкатга эришишдан мақсад тубан истақларни қондириш эмас, ҳокимият ўрнатишдир. Ҳукмронлик энг катта бахтдир, ўғлим. Сен фурсатдан фойдаланиб, Кенгаш раисига тагин ҳам яқинлашиб, зодагонлар сафига кириб олишинг керак. Сўнг давлатинг ҳисобига ўз лашкарингни тузасан. Бу лашкар сенинг қудратинг рамзи бўлади. Сен Мадра жумҳуриятида катта ўзгариш қилишинг мумкин. Мен сени Мадра Халқ Кенгашининг раиси лавозимида кўришни истайман. Ундан ҳам баланд орзуим шуки, сен Мадранинг мутлақ ҳокими бўлсанг! Магадҳада шудра Мауря сулоласи ҳокимиятга келганда, Мадрада Престх сулоласи тахтга ўтиролмайдими?!

Престх ўғлига тикилганча ундан жавоб кутарди. Пристхусен иягига кафтини тираб чурқ этмай ўтирарди. Отаси уни хаёл ва орзулар уммонига гарқ этган эди. Бу азим кенгликда Притхусен ўзини йўқотиб қўйди. Унинг миясидаги фикрлар оқими ушбу уммон тўлқинлари олдида ожиз эди. У аранг бошини кўтариб, нафасини ростлаб олди.

Престх ёстиққа ёнбошлаб ётган жойида енгил кўзгалди. Притхусен, отам турмоқчилар, деб ўйлади. Индамаганимни розилик аломати деб тушунмасинлар, деган хаёлда у шоша-пиша жавоб қайтарди:

— Бироқ, дада, мен Дивяга сўз бериб қўйганман. Уни хотинликка олганман. Сиз айтгандай қилсам, ваъдага вафосизлик бўлмайдами?

Кекса Престхнинг пешонасидаги излар баттар чуқурлашди, лекин юз-кўзидан табассум аримади.

— Ўғлим, сен ҳеч кимга вафосизлик қилганинг йўқ. Пайти келиб, хоҳласанг, Дев Шарманинг эварасига ҳам уйланаверасан. Сендай бадавлат одам бир неча хотинлик бўлиши мумкин. Аммо ҳозир пайти эмас. Тўғри, ваъда берганинда, уни алдаш ниятинг йўқ эди, ҳозир эса вазият бошқача. Шароит ўзгарганда, ваъдага вафо шарт эмас. Уша пайтда Дев Шарманинг эварасига уйланиш айни муддао эди. Ҳозир эса ундан ҳам ёрқин келажак кутяпти сени. Тақдиринг, бахтинг Кенгаш раисининг неварасига боғлиқ. Сен албатта Сийрога уйланишинг керак.

Нигоҳини ердан узмай ўтирган Притҳусеннинг чеҳрасида норозилик аломатини кўриб, Престҳ насиҳат қилишда давом этди:

— Ўғлим, сен менинг бутун умр қилган меҳнатим мевасидан, ўз хонадонинг келажакдан бир қиз муҳаббатини устун қўймоқчисан! Буюк донишманд Чанакя бир ҳикмат қолдирган — “Омадли никоҳ — бахт дарвозасидир”. Ўғлим, аёл зоти айшу ишрат учун яратилган. Гумроҳ эркаклар аёлнинг жодусига берилиб, унинг қулига айланадилар. Аёлга берилиш оқибатида энг ақлли, диёнатли, хушёр эркаклар ҳам таназзулга юз тутаяди.

Притҳусен боягидек даммини ичига ютиб ўтираверди. Бир оз мулоҳазадан сўнг Престҳ яна унга қараб давом этди:

— Ўғлим, сен менинг обрў-эътиборимни ўйлаб иш тутасан, ўз келажакнингни барбод қилмайсан, мен бунга аминман. Ўтган тўлин ой кечаси заминдор Картавирнинг саройида бўлиб ўтган базмда мен Олий ҳайъат раиси Дев Шарма билан суҳбатлашдим. У сенинг соғлигингни суриштирди. Сўнг Дивя билан икковингнинг муносабатларинг тўғрисида оғиз очди. Ўз табақам ва хонадоним манфаатини кўзда тутиб, ўғлимни олий табақага мансуб қизга уйлантиришга журъат этолмайман, — деб жавоб қилдим унга. — Акс ҳолда, Мадранинг икки қайта туғилганлар жамияти бир умр бизга қон душман бўлиб қолади. Ҳозир Притҳусеннинг ишқи Кенгаш раисининг набираси Сийрога тушиб қолган. Мен Кенгаш раисдан набирасининг қўлини сўрамоқчиман, дедим.

Притҳусен бошини ёстиққа ташлаб, тескари ўтирилиб олди.

Тез орада Притҳусен соғайиб кетди-ю, лекин юрагидаги яра ҳамон битмасди. У кун билан хонасида, ё бўлмаса боғдаги шийпонда ўтириб, хаёл сурарди. Сийро минг уринмасин, унинг кайфиятини кўтаролмади. Сийронинг кўп ялиниб-ёлворишларидан сўнг, Притҳусен бир галгина у билан Маллика ҳамда Кенгаш раисининг саройларига бориб келди. Сийрога уйланиб, Дивяни бой бериб қўймасмиканман, деган изтиробли ўй унга тинчлик бермасди...

...Чуқур мулоҳазалардан сўнг Притҳусен Сийрога нисбатан меҳрли, эътиборли бўлиб қолганди. Бир кун, Сийрони бағрида эркалатиб ўтираркан, ундан Дивяни иккинчи хотин қилиб олишга ижозат сўради. Бу гапни эшитибоқ Сийро чаён қаққандек сагчиб ўрнидан туриб кетди. Унинг қип-қизил қалин лаблари асабий пирпирар, кўзидан қаҳрли ўт чақнарди. Сўнг Притҳусеннинг елкасидан кучиб, роса обидийда қилди. Ёш билан кўзига қўйган сурмаси ҳам оқиб тушди. У Жамбудвишда кенг тарқалган кўпхотинчилиқ бўлиш урф-одатини қаттиқ қоралади — барча аёну зодагонлар хотин-қизларни фақат чўри деб билади. Лекин у ўз севгилисини бирорта бошқа аёлга раво кўрмайди. Ўз ёри қалбининг танҳо маликаси, унинг саройи ичкарасининг яккаю ягона соҳибаси бўлади!

Отасининг насиҳатларини дастуруламал сифатида қабул қилган Притҳусенни аёл зоти бутунлай қизиқтирмай қўйди, энди у аёлларни ҳаёт йўлидаги тўсиқ, деб тушунарди. Ўта ақлли, узоқни кўра биладиган отасининг ўғитлари таъсирида у ўзини ҳаёт учун курашга шайларди.

* * *

Дивя Притҳусенни тузукроқ кўролмай, у билан бир-икки оғиз гаплашолмай қайтганидан қаттиқ изтиробда эди. “У яна икки-икки ярим ойсиз тузалиб кетмаса керак, — деб ўйларди Дивя хавфсираб, — унда, менинг ҳолим не кечади?”

Притҳусен жангда зафар кучиб қайтгач, Олий ҳайъат раисининг саройида кўпчилик Дивянинг тўйини амалга ошиши муқаррар бўлган мусибат деб ту-

шунарди. Вишну Шарма ҳамда Прабудх Шарманинг оиласида Притхусеннинг насл-насаби тўғрисида тинмай баҳслашардилар, энг катта амаки Бхригу Шарма эса аллақандай лоқайдлик билан бу баҳсларга аралашмасди. Маҳадевий эварасининг Притхусенга эрга тегишига тиш-тирноғи билан қарши эди-ю, Дев Шарманинг бу ишга хайрихоҳ эканлигини билиб, индамасди. Бошқа пайт, Дивя бундай таъқиқ ва ҳақоратларга чидаган бўларди, лекин ҳозир Притхусен бетоб ётган вақтда қўлидан нима ҳам келади?!

Притхусеннинг никоҳидан ўтмай туриб бўйида бўлиб қолган Дивя юраги остида талпинаётган янги ҳаёт нишонаси — Притхусеннинг фарзандини қандай қилиб ўзгалар назаридан яширишни билмайди. Умрининг энг эзгу орзунияти эндиликда унга иснод келтириши муқаррар бўлиб қолди. Ўта бетоқат Притхусеннинг истагини қондириб, Дивя дилида ўзгача бир гурур, бахтиёрлик ҳисларини туйди. Энди эса, ўша ҳисларнинг меваси уни тубсиз жар қаърига тортиб кетмоқчи. Бу балодан қутулишнинг бирон иложи бормикан? Бирдан-бир йўли — тезроқ Притхусеннинг никоҳидан ўтиш...

Дивя эртаю кеч хонасидан чиқмай, чорпояда чўзилиб ётарди. Маҳадевий унинг соғлиғидан хавотирлана бошлади ва энагага Дивянинг аҳволидан тез-тез хабар олиб туришни тайинлади. Уни дам-бадам ёнига чақириб, эварасининг аҳволини сўрарди. Энага ва Чҳая Дивянинг асл дардини яхши билсалар ҳам, уни астойдил севганларидан сирини ҳеч кимга очмадилар. Маҳадевий ва бошқалар суриштиришса, унинг бир оз тоби йўқлигини ва тезда тузалиб кетишини айттардилар. Баҳул дарвлик босқинчиларга қарши урушда ҳалок бўлгач, севгилсидан айрилган Чҳаянинг ҳижрон ўтида қовурилаётган соҳибасига нисбатан меҳри янада орди. У Дивянинг росмана соясига айланди-қўйди. У соҳибасининг чорпояси ёнидан жилмасди. Тонготаргача мижжа қоқмай, изтиробли ўйлар оташида ўртаниб ётган Дивянинг хонасида ўтириб чиқар, баъзан унинг чорпояси оёғига бош қўйиб, шу ернинг ўзида уйқуга кетарди.

Асса исмли канизак маҳадевийнинг кўрсатмасига биноан Дивяга соғлиқ тилаш мақсадида тангри Браҳма ҳамда Будда ибодатхоналарига кунда назр-ниёз олиб борарди. Чҳая ундан эшитган баъзи бир гапларни Дивяга ҳам етказарди. Бир куни Асса Чҳаяга шундай дебди:

— Олий ҳайъат раисининг саройидагилар соҳибамизда саломатлик тилаб, ибодатхоналарга назр-ниёз атагани каби, Престҳ саройидагилар ҳам Притхусеннинг тезроқ соғайишини тилаб, муқаддас зиёратгоҳларда хайр-эҳсон улаш-яптилар. Эшитишимча, Кенгаш раисининг саройида ҳам Притхусеннинг ҳаққига эртаю кеч дуои хайр қилишяпти.

Бир куни Чҳая Дивяга хушxabар келтирди:

— Соҳиб бутунлай тузалиб кетибдилар!

Лекин бу хушxabар Дивяни унча қувонтирмади. Кенгаш раисининг саройида ҳам Претхусенга соғлиқ тилаб дуоғўйлик қилишаётганини эшитгач, хаёли бошқа томонга кетиб қолди. Унинг кўз олдига Притхусеннинг тўшаги ёнида уй бекасидек гердайиб турган Сийронинг беҳаё қилиқлари келди.

Дивя Чҳая орқали Притхусеннинг Сийро билан тахтиравонга ўтириб, Маллика ҳамда Кенгаш раисининг саройларига борганини, Пушқарини кўли ёқасида сайр қилганини ҳам эшитди. У изтиробли ўйлар гирдобидида қолди. “Притхусенга нима бўлди ўзи... — ўйларди у. — Менинг жонкуяр паҳлавонимга нима бўлди?.. Сенсиз менга яшашнинг қизиғи йўқ демасмиди? Менга уйланиш илинжида қирғин-барот жангга отланиб, жонини ҳам фидо қилишга таёр эди-ку! Унга нима бўлди экан?... Ёки мени унутдим? Муҳаббат изхорию ҳижрон азоблари бари ёлгон, қалбаки эканми?... Энди мен шўрлик нима қилдим? Ер ёрилиб, қаърига кириб кетганим яхши эмасми? Туғилдим-у, бу дунёда бирор суян-чигим, ҳимоячим бўлмади. Онам ҳам якка ўзимни қолдириб, бу дунёдан кўз юмдилар. Энг яқин ҳисоблаган одамим ҳам бевафолик қилди. Хўш, Рудрадхир-чи! У ҳам бобокалонимнинг ҳукми билан мамлакатдан сургун қилинди.

Пешинда, кўзини юмиб ётган Дивяни ухлади деб ўйлаб, Чҳая бирров маҳадевийнинг оромгоҳига онасини кўргани ўтди. Лекин дарров ортига қайтиб, Дивянинг хонасига кирди. Дивя ҳамон девор томон ўгирилиб ётарди. Чҳая тоқатсизлана бошлади, чунки ҳозиргина эшитган мудҳиш хабарни соҳибасига етказмай иложи йўқ эди.

Кўнглидаги гулгулани босиш учун Чҳая хонадаги нарсаларни саранжом-саришта қилишга уннади. Бехосдан оёғи тегиб кетиб, темир шамдон қулаб тушди ва хонани жаранг-журунг овози тутди. Шовқиндан безовталаниб, Дивя у томон ўгирилиб қаради. Чҳая соҳибасининг уйқусини билмасдан бузганлиги учун узр сўради ва унинг чорпояси ёнида тиз чўкиб, синиқ овозда хабар қилди:

— Саройга Притхусен ҳамда Кенгаш раиси неварасининг унаштириш маросимига таклифнома келтиришди. Бобокалонингиз ва маҳадевий бу хабарни эшитиб, ҳар бири ўз хонасида ўта ташвишнок қиёфада ўтиришибди. Дҳирити Шарма билан Винай Шарма бу масалада тортишиб, бир-бири билан айтишиб қолди...

Дивя чурқ этмасдан шифтга тикилганча ётаверди. Бу аҳвол бир неча соат давом этди. Упкаси тўлган Чҳая ўзини йиғидан базўр тутиб турар, соҳибасига кўрсатмай, кўз ёшини артиб-артиб қўярди. Ярим тунда Чҳая Дивянинг устини қалин чойшаб билан ёпиб қўйди. Дивя ўз дарди билан бўлиб қишнинг салқинини ҳам сезмасди. Чҳая чорпоянинг оёқ томонига ўтиб ўтирди.

Дивянинг кўзларида нам йўқ, Чҳаянинг эса кўзлари ишқалайверганидан қизариб кетди. Дивя бошини ёстиқдан олмасдан астагина Чҳаяни чақирди.

Анча пайтдан бери миқ этмай ётган соҳибасининг овозини эшитиб, Чҳаянинг кўнгли бир оз таскин топди.

— Мен Притхусен билан учрашим керак, — деди у пичирлаб.

— Хоним, Кенгаш раисининг невараси Притхусенни иссиқ-совуқ қилиб олган кўринади, — деди Чҳая кўзларини ола-кула қилиб, — булоринг, бориб ўша Байкунтх исмли фолбиндан дами ўткир тумор келтирай.

— Ҳа, Чҳая, ҳаракатингни қилавер, — деди Дивя бўшашиб. — Худо билсин, соҳибга нима бўлди экан... Борди-ю, кўнгли Сийрони истаб қолган бўлса, мени унутиб юборадими? Мен унга иккинчи хотин бўлишга, Сийро билан биргаликда яшашга ҳам тайёрман. Барча олий зотлиларнинг бир нечталаб хотини бўлади-ку. Ёки Сийро буни истамайдими? Бир дарахтнинг соясидан бир неча одам баҳраманд бўлади, филларнинг ҳам бир неча урғочиси бўлади-ку. Шу каби, биз икковимиз ҳам Притхусеннинг сояи давлатида бирга яшашимиз мумкин эди.

Дивя исиб кетиб, устидаги чодирни улоқтириб ташлади. Чҳая яна устини ёпиб қўйди-да, уни койиб берди:

— Даричадан совуқ ҳаво уриб турибди, шамоллаб қолишингиз мумкин.

Иссиқдан лоҳасланган Дивянинг сочлари тўзғиб, ёстиқда ёйилиб ётарди.

— Притхусеннинг саройида ўнлаб канизаклар бор. Наҳотки мен учун у ерда жой бўлмаса, — деди у Чҳаяга.

Чҳая нима деб жавоб қилишни билмасди. Юз-кўзини рўмол билан тўсиб, чорпоя ёнида бошини ҳам қилиб ўтирар, кўзларидан дув-дув ёш оқарди. Анчадан сўнг у ўзини қўлга олиб, соҳибасига назар ташлади. Дивя қимир этмай ётарди. Кўз ёши ва ҳиқиллаши соҳибасини безовта қилмасин деб, унинг тепасига келишга журъат этолмади. Шу сабабли, у уйғоқми ё ухлаяптими, билолмади. Ярим кечагача шу аҳволда ўтириб, аста мудроқ босди. Совуқдан гужанак бўлиб олиб, соҳибасининг чорпояси остида вафодор ит каби уйқуга кетди.

Бир пайт кўзини очиб қараса, кун ёйилиб кетган. Кеч турганига ўзи уялиб кетди. Тезда кийим-бошини тузатиб, ўрнидан турди. Қиш қуёшининг ёқимли, илиқ нурлари Дивянинг рангпар юзида жилоланарди. У чуқур уйқуда, нафас олиши ҳам анча раво. Чҳая соҳибасининг уйқусини бузмаслик учун оҳиста қадамлар билан ташқарига чиқди. У бечора соҳибасининг кечаси билан тортган азобларини онасига гапириб беришни истарди. Боғдан ўтиб, Дҳирити Шарманинг уйи томон йўналди.

Дҳирити Шарманинг ёш хотини Мокшани тўлғоқ дарди тутгани сабабли тажрибали энага унинг хонасида хизматда эди. Тонг қуёшининг дастлабки нурларида кўм-кўм чим ҳамда дарахтларнинг баргига қўнган шудринг томчилари гуногун товланади. Ҳорғин Чҳаянинг назарида, она табиат ҳам, соҳибаси ва ўзи каби, туни билан кўз ёши тўкиб, ҳозиргина тингандай эди.

Мокшанинг аҳволи оғирлашгани сабабли, Дҳирити Шарманинг уйида маҳадевий ва унинг келинлари — Амига, Тара, Ума ва бошқалар йиғилишди. Ташқарида эса Дҳирити Шарма ташвишли қиёфада Винай Шарма билан аллақай-

си мавзуда баҳслашарди. Ичкарида чорпояда дардининг зўридан инграб ётган Мокшани энага бағрига босиб ўтирарди. Елкасига чодир ташлаб олган маҳадевий ҳам унинг ёнида. Келинлар эса, азоб тортаётган Мокшага унчалик парво қилмай, ўзаро суҳбат билан овора. Ғала-ғовурда, Амитанинг пичирлаб, аммо эшитиларли қилиб айтган гапи Чҳаянинг қулоғига чалинди:

— ...Дивя ҳеч қандай касал эмас, фақат ҳомиладор бўлган, холос.

Чҳая маҳадевийга таъзим қилиб, қаршисида тиз чўкиб турарди.

Амитанинг бу гапи қўққисдан гумбурлаган момақалдироқ каби уни довдиратиб қўйди. Чҳая бошини ердан аста кўтарди — маҳадевий унинг таъзимига жавоб қайтаришни унутиб, нурсиз кўзларини Амигага тикканча ҳайратда қотиб турарди.

Чҳая нафас олмай, зинғиллаганча Дивянинг хонасига қайтиб келди. Соҳибаси ҳамон қимир этмай ётар, кўкраги нафасига монанд дам кўтарилиб, дам пасаярди. Чҳая асабийлашиб чорпоя атрофини гир айланишга тушди, сўнг Дивянинг юзига тикилганча қотиб қолди. Соҳибасини қандай қилиб уйғотса экан? Уни яқинлашиб келаётган фалокатдан албатта огоҳ этиш керак.

Чҳая бир муддатга ташқарига чиқди. Қайтиб келиб, бошини икки қўли билан чангаллаганча ерга тиз чўқди. Қайтиб келиб яна соҳибасининг юзига тикилди, сўнг ташқарига чиқиб, соҳибасининг ювиниб-тараниши учун керакли жиҳозларни тайёрлаб қўйди. Дивя ҳамон чуқур уйқуда ором оларди. Юрагини ваҳима босган Чҳая эса дағ-дағ титрарди.

Ниҳоят Дивя кўзини очди. Чҳаянинг авзойидан янги бир фалокат юз берганини уқиб олса бўларди... Бечора нима десин? Айтишга қандай тили боради? Ўзини йўқотиб қўйган Чҳая сув қуйишдан илгари сочиқ узатди. Чҳаянинг кўзларидан ёш тирқиради. Дивя ундан йиғлашининг боясини суриштиравергач, Чҳая нима дейишини билмай, талмовсираб қолди. У қўлидаги обдастани тушириб юборишдан қўрқиб, ерга қўйди ва юзини рўмоли билан беркитди. Дивя қис-тайвергач, рўмолини юзидан олмасдан йиғи аралаш жавоб қилди:

— Мокшанинг хонасида, маҳадевий ва келинлар олдида Амига сизни ҳеч қанақа касал эмас, ҳомиладор, деди!

Дивя ҳайкалдек қотди, ранги опшоқ бўзарди. Гуп этган овозни эшитиб, Чҳая чорпоя томон югурди ва ўрнидан думалаб тушган Дивяни яна жойига ётқизди. Дивя ҳушидан кетган эди.

Қўрқиб кетган Чҳаянинг кўз ёши таққа тўхтади. У Дивянинг юзига сув сепиб, чодир билан елпиди, оёқлари учини уқалай бошлади. Ярим соатча уриниб, Дивяни ҳушига келтирди... У куруқшаб қолган лабларини ялаб, сув сўради.

Чҳая бир амаллаб ўзини йиғидан тийиб, Дивяни гапга солиб, диққатини бошқа мавзуларга тортишга уринди. Дивя унинг биронта ҳам гапига жавоб қайтармади, нигоҳини дам шифтга, дам деворларга, дам эшик ортидан кўри-ниб турган боққа қаратарди.

Пешинга яқин Асса Дивяга овқат келтирди. Чҳая унга озгина бўлса ҳам зўрлаб овқат едирди, сўнг Ассага энагани чақириб юборишни тайинлади.

Оқшом пайти саройда шоҳнай ва ноғораларнинг овози янгради.

— Мокша хоним ўғил туғдилар, — деди Чҳая кулишга уриниб.

Бунга жавобан Дивя чуқур уҳ тортиб қўйди. “Мокшанинг ҳомиласи хонадонимизга севинч келтирди, — деб ўйларди у ўзича, — менинг ҳомилам эса фақат ғурбат келтиради! Чунки, унинг отаси йўқ-да! Қорнимдаги болани отасининг ҳузурига элтиш керак. Кўрайлик-чи, Престҳ саройида Притҳусендан бўлган ҳомила қайғуга сабабчи бўлар эканми... Менинг асл жойим у ерда”.

— Чақир онажонни, мен Престҳ саройига бораман, — деди у Чҳаяга.

Олий ҳайбат раисининг саройида янги туғилган фарзанд шарафига хурсандчилик авжида эди. Дев Шарма ва маҳадевий эса қайғули ўйга ботиб, ўз хоналарида ўтиришарди. Ушбу шодлик ва қайғу аралаш вазиятдан фойдаланиб, Дивя ҳеч кимга ҳеч нима демай, энагаси билан тахтиравонга ўтириб, саройдан чиқиб кетди. У ҳар қандай қийинчиликларга ҳам чидашга тайёр. Ишқилиб, ҳозир Сийро соҳибнинг саройида бўлмасин, деб илтижо қиларди у худоларга. Сўнг бир умр унинг остонасида оқсочлик қилишга ҳам рози эди.

* * *

Қўлига қилич тутиб, сарой ичкараси эшигини кўриқлаб турган юнонлик канизак Дивяга ҳурмат билан таъзим қилди.

— Соҳиб ҳозир сарой боғида Кенгаш раисининг невараси Сийро билан бир-га ўтирибдилар, — деб хабар қилди у.

Бу хабарни эшитиб, Дивя нима қиларини билмай қолди. Ҳозир қайтишнинг мавриди эмас. Лекин қачонгача эшик олдида пойлаб туриши мумкин?

— Соҳибга мен келганимни айт, — буюрди у.

Бир оздан сўнг канизак Притҳусеннинг жавобини келтирди:

— Соҳиб бир оз бетобликлари сабабли ҳозир сиз билан кўришолмайдилар. Узрларини қабул қилинг.

Дивянинг қулоқлари эшитган жавобга юрагининг ишонгиси келмади. У кил-рик қоқмай юнонлик канизакка қараб тураверди, гўё ҳали жавоб олмагандек! Лекин канизакнинг бошқа айтадиган гапи қолмади. Дивя эсанкираб қолди. У умид чироғини авайлаб, асраб, уни даҳшатли бўрондан сақлаб шу ергача етиб келди, бироқ Притҳусеннинг бешафқат жавобидан эсан совуқ шамол бу чироқни ўчирди-қўйди. Дивянинг кўз ўнги қоронғилашди.

Дивянинг эшикка қадалган ҳиссиз нигоҳини пайқаб, энаганинг эси чиқиб кетди. У бирор кўнгилисиз ҳодиса юз беришидан хавфсираб, кулларга тахтиравонни тезда ортга қайтаришни буюрди. Тахтиравон йўлга тушгач, Дивя ҳушига келди. Нақадар аянчли аҳволга тушиб қолганини англагач, иккала кўзидан шашқатор ёш оқа бошлади. Оқсуяк оиланинг қизи катта кўчада йиғлаб кетаётганини биров кўрмасин, деган андишада энага тахтиравоннинг пардаларини тушириб қўйди.

Пардага ўралиб кетишдан Дивя ор қилди. Унинг хотирасига бундан икки йил аввалги баҳор айёми келди. Ушанда “Сарасватий қизи” унвонини олган Дивянинг тахтиравонини Сагалнинг асилзодалари елкага олиб, шу йўллардан ўтган эди... Энди кўрқиб-уялиб пардага буркансинми? У сарийсининг учи билан кўз ёшларини артиб, пардани кўтариб қўйди.

Фаросатли энага кулларга тахтиравонни одам кам кўчалардан бирига буришни буюрди. Тахтиравон чароғон дўконлар, серҳашам қасрлар қад кўтарган гавжум кўчани четлаб, камбағаллар яшайдиган кўчалардан бирига бурилди. Бу кўчада савдо-сотик кўёш ботиши билан тиниб, дўконлар тақа-тақ ёпиларди. Шу сабабли, бу кўча ҳозир деярли кимсасиз эди. Тахтиравон ёнида машғал-бардорлар йўқлиги учун уни кўтариб бораётган куллар “пўшт, пўшт”, “четга чиқ” дея онда-сонда учраб турган йўловчиларни огоҳлантириб боришарди.

— Ким экан у бизни четга чиқ деяётганлар, — деган ҳайқирик эшитилди.

Қоронғи кўчанинг ўртасида бир шарпа кўринди — аллақайси бир эркак кўкрагини кериб, йўлни тўсиб турарди. Унинг бир қўлида май тўла меш, иккинчи қўли билан эса кўксига муштларди. Ёнида яна икки шериги чайқалиб турарди.

— Калампо Врик, қ... қа... ра ана у ҳ... ҳурлиқони! Т...тахтиравонда ўтирган фоҳишани! — деб шодон қичқирди улардан бири.

Эси чиқиб кетган куллар “Безорилар! Безорилар тўдасига учрадик!” — деб ўзаро пичирлашувга тушдилар.

Энага ҳам кўрқиб кетган бўлса-да, дадил овозда уларни огоҳлантирди:

— Зоти олий хонадон қизининг тахтиравонига йўл беринглар, безорилар!

Безорилар аёл кишининг овозини эшитиб, четга чиқиш ўрнига тахтиравонга янада яқинлашишди.

— Д... дд... дўстим Врик, ана у г... гг... гўзални қара! Ҳа... ҳа... г... гў ... гўзални! — деди бояги маст ўзида йўқ хурсанд бўлиб.

Врик узун мўйловини бураб, аста гап бошлади.

— Анча-мунча май сипқориб, тўдабоши Врик сени қидириб йўлга тушган эди, жонгинам! Лекин сен қаҳрамон Врикнинг ҳамёнида пули йўқ, деб ўйлаб, уни кучоғингга олишни истамаяпсан.

Кўрқиб кетган Дивянинг баданини муздек тер босди.

— Безорилар, зоти олий хонадон қизининг тахтиравонини ўтказиб юборасанларми, йўқми? — деб жеркиб берди энага баланд овозда.

— Йўл беринг, ҳамшаҳарлар, — деди Дивя энагасининг қичқирғидан дадиллашиб.

— Безори! Ким безори?.. — Врик баланд овозда ўшқирди. — Тўдабоши Врикнинг зодагонлардан кам жойи йўқ. У ҳам дўстлари билан олий навли шаробдан тотиб, сўнг энг хушбичим фоҳишалар билан айшу ишрат қилади.

— Ҳой безори, зоти олий аёл олдида ҳақоратли гаплар айтганинг учун ҳали пушаймон бўласан, — деди энага қўрқа-писа.

— Ҳа-ҳа-ҳа, олий зот эмиш. Кимнинг ҳамёнида пули кўп бўлса, ўша энг олий зот. Савдогарлар сардори Престҳни энг улуг зот деса бўлади! Ёв қиличига кўкрагини қалқон қилган Притхусеннинг аскарларини зоти паст дейишга кимнинг ҳаққи бор! Аёлнинг зоти нима? Ким уни бағрига босса, аёлнинг зоти ўша бўлади! Дарв мамлакати зодагонларидан тортиб олган юзта олтин танга ҳали батамом тугагани йўқ. Врик дарвлик зоти олий хотин-қизларни зир титратиб, уларнинг оппоқ тўшаклари хузурини кўрди. Зоти олий жонон, айт, нархинг қанча? Мабодо сен Васумитра ёки Малликанинг ўзи бўлганида ҳам, олтинларим дарвозангни кўриқлаб турган соқчиларнинг қиличидан ҳам зўр келади. Сен ўзинг олтиннинг қаршисида тиз чўкиб, унга маҳтал бўласан. Жоним, менинг оғзимдан энг асл узум шарбатининг хушбўй исси уфуриб турибди, мана ҳидлаб кўр, сенинг мушқи анбарга ювилган баданинг ҳидидай хузурбахш.

Гандираклаб турган бошқа бир безори бошини орқага ташлаб қийқириб кулди.

— Ҳай, ҳай, зоти олий гўзал! — деб лабини эҳтирос билан чапиллатиб қўйди.

— Кел, жонон! Менга роҳат, сенга даромад! — Врик бағрини очиб ўзига чорлади.

— Ҳой ярамас безори, зоти олий қизни ҳақорат қилганинг учун жавоб берасан, — деди энага дағ-дағ титраб.

Врикнинг ўнг томонида турган безори қийшанглаб олдинга ўтди-да, шодон қийқирди:

— Зоти олий ойимча! — сўнг дўсти сингари у ҳам лабини чапиллатиб қўйди.

— Калампо Врик, — деди у мастликдан тили зўрға айланиб, — зоти олий хоним билан бир кайфу сафо қилсак!

У қўлидаги мешни оғзига тутиб май сипқорди. Дивянинг сабр косаси тўлди. Юрагини чуллаган ваҳимани аранг босиб, дадил овозда уларга танбеҳ берди.

— Ҳой аскарлар, бу безбетлигинг учун қаттиқ жазоланасанлар!

Врик тебрана-тебрана тахтиравонга яқинлашди. Ваҳший ҳайвонга ўхшаб ириллаб, қўлидаги мешни ерга улоқтирди.

— Аёл киши ҳам шунча такаббур бўладими! Фурурингни нархи қанча? Олий зотли эркаклар билан ётиб юрганингга шунча манманлик қиласанми? Тўдабоши Врик Дарв мамлакатида қанчадан-қанча олий зотлиларнинг бошини шу оёқлари билан топтади, — у оёғидаги оғир юноний пойафзалини тош ерга тақиллатди. — Сен оппоқ ўринда олий зотли, бадавлат эркаклар билан вақтичоглик қилганинг билан мағрурланяпсанми? Сен каби тахтиравонда сайр қиладиган такаббур жононлардан нечтасининг қўйнида ухлаганман.

У тишини ғижирлатиб, белидан оғир ҳамёнини олди ва уни кўз-кўз қилиб Дивяга деди:

— Такаббурлигинг баҳосини тўлашим мумкин.

Врик қўли билан дўстига ишора қилиб буюрди:

— Варан, тахтиравонда ўтирган зоти олий жононни тезда бошлигинг Врик хузурига келтир!

Тахтиравонда ўтирган Дивя кўрқувдан дағ-дағ қалтирарди. Энага тахтиравон олдида қўлларини осмонга кўтариб дод-вой солди:

— Дод, қароқчилар, қароқчилар! Одамлар, ёрдам беринг!

У қўлларни соҳибани ҳимоя қилишга ундади. Улар тезда тахтиравонни елқадан тушириб, олдинга ўтишди.

Тўсатдан яқингинада шитоб билан келаётган отларнинг дупури эшитилди. Рўпарадаги тор йўлдан яқинлашиб келаётган машғал ёғдуси кўринди. Лаҳза

ўтмай, муқолиш ортидан бир суворий қуролланган хизматкорлари ҳамроҳлигида пайдо бўлди.

— Соҳиб, ёрдам беринг! — деб қичқирди энага. — Олий ҳайъат раисининг эварасини қароқчилардан ҳимоя қилинг!

Асилзода йигит отининг тизгинини тортди. Қолган отлар ҳам тўхтади. Уччала безори турган жойида қотиб қолди. Йигит белидан қиличини олиб, тахтиравон томон отини сурди.

— Заминдорлар сардори Сарвартх Варманинг ўғли Ажей Варма хизматингиздадир. Бемаҳалда бу хилватга хоним қандай қилиб келиб қолдилар?

— Соҳиб, хоним дугоналариникидан қайтаётган эдилар, — деди энага эҳтиром билан таъзим қилиб. — Катта йўл гавжумлиги сабабли тезроқ уйга қайтиш ниятида тахтиравонни одам сийрак кўчага бурдик. Лекин безори қароқчилар йўлимизни тўсишди.

Ажей Варма ғазаб билан безориларга ўқрайди. Врикнинг икки оғайниси қўрқувдан қалт-қалт титради. Қочиб кетмоқчи бўлган Врикни эса қуролли хизматкорлар тутиб олишди. Врикнинг эгнидаги ҳарбий кийимни кўриб, Ажей Варма гижиниб лабини тишлади.

— Бундай баттоллик фақат қулвачча Притхусеннинг аскарлари кўлидан келиши мумкин!

Ажей Варма хизматкорларига уччала безорини банди этиб, шаҳар маҳкамасига элтиб топширишни тайинлади ва ёнида қолган машғалбардорга Олий ҳайъат раисининг саройига йўл бошлашни буюрди. Ўзи тахтиравоннинг ёнбошига ўтиб олди.

— Зоти пастларга ҳам зодагонларга хос юқори мансаб бериб қўйганимизнинг оқибати бу, — деди Ажей Варма куйиниб. — Эҳтимол, ҳали саройларимиздан ҳам ҳайдалиб, қора халқ қатори кўчаларда сарсон-саргардон бўлишга мажбур бўлармиз.

— Айни пайтда ёрдамга келганингиз учун катта раҳмат, — деди Дивя Ажей Вармага. — Сизни бу ёғига овора қилмай қўяқолайлик. Васумитра хонимнинг саройига боришга ваъда берган эдим, кеч бўлса ҳам бирров ўтмасам бўлмас. Шу сабабли ҳам шу йўлдан юргандим. Васумитра хонимнинг саройида бизга машғалбардорлар топиб беришар, у ёғига йўл ҳам анча хавфсиз.

Энага Дивянинг гапини эшитиб, аввалига анграйиб қолди, сўнг унинг гапини маъқуллашга тушди.

— Ҳа, Васумитра хонимнинг саройида соҳибамни кутишяпти.

Ажей Варманинг амрига биноан машғалбардор йўлни ўзгартирди. Васумитра саройининг чароғон дарвозаси ёнига келганда Ажей Варма Дивя билан хайрлашди ва ўз йўлига кетди.

* * *

Дивя Васумитранинг дарвозаси тагида тахтиравондан тушиб, боққа кирди. Энага унинг муддаосини тушунмаса ҳам индамай кетидан бораверди. Дивя саройга ўтиш ўрнига боғнинг ичкарисига қараб юрди ва энг хилват жойга етгач, ерга ўтириб олди.

— Онажон, сиз кетаверинг, — деди у тепасида турган энагага. — Тахтиравонда саройга етиб олишингиз мумкин. Энди мен учун саройда жой йўқ, Притхусеннинг саройида ҳам керагим йўқ экан. Мен энди бошпанасиз, дарбадарман. Борар жойимнинг тайини йўқ. Кўча-кўйданми, ўрмондаги дарахтлар тагиданми ёки дарё сувлариданми паноҳ топарман. Онажон, борақолинг! Сиз мени ўз фарзандингиз қатори суг бериб катта қилдингиз. Қизини эрга узатаётиб она у билан видолашади-ку, сиз ҳам менга фотиҳа беринг. Мени қаллигим алдаб кетди. Энди на бобокалоним, на бошқа яқинларимнинг уйида менга жой бор... ўзим ҳам билмайман қаерга боришимни.

Энаганинг кўзларидан ёш тирқираб оқарди. Ўзи боқиб вояга етказган Дивя соҳибаси бўлса-да, энага учун ўз қизидай, юрагининг бир парчасидай азиз эди. Ёнига тиз чўкиб уни бағрига босди.

— Болам, нималар деясан?.. Сени қандай ташлаб кетаман? Сен қаерга ҳам борардинг? — деди у йиғи аралаш овозда.

— Онажон, эрга тегмай орттирган ҳомила билан мен қандай қилиб бобокалонимнинг саройида яшайман? — деди Дивя ҳиссиз овозда. — Бўлажак боламнинг отаси мендан юз ўтирган бўлса. Бошим оққан томонга кетаман. Ҳеч қаерда иш тополмасам, ўзимни сотиб, чўри бўламан. Нима бўлса ҳам қорнимдаги боламни ҳимоясиз қўймайман. Бу ёғига худонинг хоҳлагани бўлади...

— Кўй, бундай гапларни гапирма, болам, — деди энага кўз ёшлари билан Дивянинг сочини ҳўл қилиб. — Сен кўча-кўйда кун кечирасанми? Оқсочлик қиласанми?.. Менинг бебаҳо дурдонам, сен умрингда пиёда юрмагансан, оёқларинг чанг-ғуборни ҳеч кўрмаган. Сен на жазирама иссиқни, на қақшатқич совуқни кўргансан. Менинг дурдонам, сен кўча-кўйда ё ҳувиллаган ўрмонда кун кечира олармидинг? Жоним қизим, қароқчилару қонхўр йиртқичлар орасида сен қандай яшай оласан?..

— Онажон, нима қилай бўлмаса? — деди Дивя. — Кимдан кўрқим керак?.. Кимдан кўрқмаслигим керак? Безори Врикдан кўрқайми? Притхусенга ишонган эдим, оқибати нима бўлди! Нега энди Врикдан кўрқим керак? Аёл зотининг нима қадри бор? Безори Врик жуда тўғри айтди, онажон! Баджаҳл Рудрадҳир, хушбичим Притхусен, кўпол Мариш, безори Врик — бариси аёл учун бир гўр. Модомики ўзгаларнинг ҳирсини қондириш учун яратилган экан, аёл зотига паноҳ қайда? У кўрқмайдиган бирор кимса борми? Уйимдагилар мени зўрлаб Рудрадҳирга эрга беришмоқчи эди. Мен ўз ихтиёрим билан Притхусенни танладим, унга жисму жонимни фидо қилдим, лекин бунинг оқибатини кўриб турибсиз. Онажон, нима қилсам экан?

Энага Дивяни кўксига босиб унсиз йиғларди.

— Бўталоғим, менинг севиқли маликам, қандай қилиб мен сени ваҳшийлар тўла дунёда ёлғиз қолдираман, — деди у ютиниб. — Менинг дурдонам, эринг сени ташлаб кетмайди. Сендай нозик-навнихол қизлар туғишда анча қийналади. Бўталоғим, чўрининг фарзи эгаси билан ҳар доим бирга бўлишди. Мен сенинг чўрингман. Сени мусибатда ташлаб кетиб, ўз бошимга оғир гуноҳ ортирайми? Мен дунё кўрган одамман, кўп яхши-ёмон кунларни бошимдан кечирдим... Тентаккина қизим, раҳматли онанг сени менга топшириб кетган. Бошинга мусибат тушган экан, сенинг оғирингни енгил қилувчи чўринг — онанг бўламан.

* * *

Дивя билан энага Васумитранинг боғида қоронғида икки соат жим ўтиришди. Саройга келган меҳмонлар тарқала бошлагач, иккови тахтиравон кутиб турган дарвозани четлаб боғнинг орқа эшигидан чиқишди. Улар яна шаҳарнинг нимқоронғи кўчалари бўйлаб кетишди. Оғироёқ Дивя тўхтамасдан узоқ юролмасди. У шаҳарнинг бирор мусофирхонасида тўхтаб, дам олиш истагини билдирди.

— Кўзичоғим, шундай ўзимиз, эркак кишисиз кириб борсак ноўнғай. Амалдорлар шубҳаланиб, савол-жавоб қилиши мумкин. Қуллар бўш тахтиравон билан саройга қайтгач, бизни излашга тушишади, — деб тушунтирди энага.

Қоқ ярим кеча. Ҳамма ёқ зимистон. Баъзи бир уйларнинг деразасидан, болохоналардан гира-шира ёруғлик тушиб турарди. Фақат майхонага фоҳишахоналар олди чароғон. Дивя билан энага биров таниб қолмасин деб ёруғликдан ўзларини олиб қочишарди. Лекин қоронғилик ҳам ўзининг мавҳумлиги билан чўчитарди. Улар эркаклардан ҳайқишарди, ҳозир кўчада ёлғиз эркакларгина қолган. Аёллардан фақат фоҳишалар бу пайт сайр қилиши мумкин. Эркаклар билан яхшиси учрашмаган маъқул. Кўчада бирор жойда туриб қолсанг ё ўтирсанг, албатта, шубҳа уйғотасан.

Энага билан Дивя ҳали у кўчага, ҳали бу кўчага кириб чиқишарди. Яхшигина совуқ бўлишига қарамай, кўп юрганидан Дивянинг баданини жиққа тер босган. Озгина шабада турса ҳам у қалтирашга тушарди. Улар бошпана қидиришар, лекин унинг қаердалигини ва қандайлигини билишмасди.

Режасиз юриб-юриб Дивя билан энага яна фоҳишалар турадиган кўчага келиб қолишди. Бу ердаги майхона ва ошхоналарда ҳали ҳам чироқлар ўчмаган, келди-кетди давом этарди. Уйларнинг иккинчи қаватидан, фоҳишалар болохонасидан шамчироқлар ёруғи кўча юзига тушиб турарди. Чироқлар қаршисида сочларига гул тақиб, лаби ва юзини чаплаб бўяган фоҳишалар ўтиришар, ўтган эркакни имо билан ёнларига чорлашарди. Баъзи айвонлардан вийна, най ҳамда ноғораларнинг садоси эшитиларди.

Кўчада ҳам анча-мунча фоҳиша изғирди. Уларнинг бўйинларида гулчамбар, лаблари пон чайнайвергандан, кўзлари эса шаробдан қип-қизариб кетган. Улар беибо нозлар билан эркакларни ўзларига жалб қилишга уринар, баъзилари миждозлари қўлтиғига кириб сайр қилиб юрарди.

— Фоҳишалар маҳалласи бу, тезроқ кетайлик бу ердан, — деди энага аста шивирлаб.

— Онажон, ортиқ чидолмайман. Бирор жойда ўтириб дам олайлик, — деди Дивя уятни ҳам, кўрқувни ҳам йиғиштириб қўйиб.

Май дўкони ёнидан ўтаётганда у ердан бир маст ҳазил аралаш уларни чақирди. Лекин гапига ҳеч ким парво қилмаганини кўриб, югуриб келиб, энаганинг кифтидан тутди.

— Хола, биздай ташна миждозларга қиё боқмай, бу жононни қайси бир худога элтиб топширмоқчисиз?

Бир неча соат илгари тахтиравонда ўтириб, ёнида ҳимоя қилишга қодир қуллари бўлатуриб, у безори Врикнинг ҳайқириғидан кўрқиб кетган эди. Лекин ҳозир Дивя асло чўчимайди.

— Сиз ўйлаган фоҳишалар эмас, ажнабийлармиз. Мусофирхонага олиб борадиган йўлни йўқотиб қўйдик, — деди Дивя энага бирон гап айтишидан илгари.

Майдондан яна бир неча киши чиқиб, улар атрофида тўпланди. Шу пайт бир жинкўчадан чиққан кампир Дивя билан энагани қуршаган маст-аластлар орасига кириб, қўлини пахса қила кетди:

— Ҳой сагаллик бандалар, сенларда жиндай бўлсаям инсоф борми ўзи? Фоҳиша билан туппа-тузук ҳалол одамнинг фарқига бормайсанларми?

— Ҳа, Жая хола, билмаган ишингга бурнингни тикавермасанг-чи, — деди ҳалиги маст.

— Нималар деяпсан, йигит? Бурнимни тикаётганим йўқ, — деди кампир жаҳл аралаш. — Оғзингга қараб гапир. Синглимнинг қизлари бу, Валкадан келишган. Мен уларни кузатиб қўймоқчи эдим. Ана қара, улар умрида яёв юрганга ўхшайдими? Бечораларнинг ҳолдан тойганини кўрмаяпсанми?

Кампир меҳр билан энаганинг елкасидан кучди, Дивянинг бошини силади.

— Фоҳиша керак бўлса, жойидан топ, — деди Жая хола мастларга. — Вассаникига боринглар, иккита тоғлик жононни олиб келишган. Ичиб олиб, сузилган кўзларингга айтувдим! Юринглар, қизларим, — деди сўнг энага билан Дивяга имлаб. — Ҳай, ҳай, уларнинг баттоллигини-я! — гапида давом этди яна бир неча қадам илгарилашгач. — Яхшиям учратиб қолганим! Юравериб роса чарчабсизлар. Йўлдан адашибсизлар-да. Мусофирхона бу ердан анча узоқ. Лекин, ҳеч қиси йўқ, тонгга қолмай етказаман сизларни.

Энага Дивянинг биллагини сиқиб, бир нимага ишора қилди. Дивя унга савол-омуз қаради, аммо қоронғиликда ҳеч нарса англай олмади.

— Худодлар мени ҳам бошпанасиз қолдирмаган, — деди йўл-йўлакай кампир. — Албатта, бойларнинг қасрига тенг бўлмаса ҳам, қулбамизда дам олишга жой-пой, у-бу ноз-неъмат топилади. Худди сизлардай қизим ҳам бор.

— Сен соҳибангга сидқидилдан хизмат қиларкансан, — деди у энаганинг оёқ бармоғидаги қуллик ҳалқасини кўриб, — албатта савобли ишларинг роҳатини кўрасан.

— Хола, меҳрибонлигингиз учун қуллуқ, лекин биз мусофирхонага қайтишимиз керак. Қариндошларимиз хавотир олишаётгандир, — деди энага.

— Онажон, жуда чарчаганман, ҳечам юролмайман, — деди Дивя. Энага яна унинг биллагини сиқиб қўйди. Нима демоқчилигини тушунолмаб Дивя яна унга қаради.

— Ҳа, ҳа, тўғри гапни айтдинг, қизим, — деди кампир вазиятни тезда англаб. — Бечора ҳозир юрадиган аҳволда эмас. Ҳеч бўлмаса, уйга кириб овқатланиб олинглар. Сўнг сизларни тахтиравонда мусофирхонага етказиб қўяман. Ҳали жудаям кеч эмас, йўл ҳам яқин!

Энага жавоб қилмади.

— Шундай бемаҳалда аёл одам бегона кишилар тўла кўчадан юроладими? Болам, қиз бола эркак зотидан доим ҳайиқиши керак. Шу ёшга етиб ҳам нотаниш кўчада эркакни учратсам, мени ваҳима босади. Сагал шахрида кечаси юриш ўрмону чакалакзорда юргандан ҳам хавфли. Бу ернинг қабих эркаклари хотин зотига жуда ўч. Мен ҳам анча қарибман, қоронғида йўлни кўрмайман.

Кампир энага билан Дивяни эргаштириб бир қоронғи кўчадаги эскигина, кўримсиз уй олдига олиб келди ва эшикни тақиллатди. Бир оздан сўнг эшик очилиб, остонада бир чол кўринди. Дивя билан энага ичкарига киришгач, чол эшикка қулф урди. Буни кўриб икковининг юраги орқага тортиб кетди. Улар йўладан чоғроққина ҳовлига ўтишди. Ҳовлининг тўрида даҳлиз ва ҳужралар жойлашган эди. Даҳлизнинг бир бурчагида жинчиноқ ёқиб қўйилган, бошқа бурчадаги пастак чорпояга оқ чойшаб тўшалган. Чорпоя ёнида ёпгина қулвачча совуқдан ғужанак бўлиб ўтирарди. “Бу дам олиш учун бошпанам ё тузоқ, — деб ўйлади Дивя ўзича ва чуқур хўрсинди. У энагасининг кўзларига қаради — уларда ҳам ваҳима, шубҳа акс этарди.

— Қаранг-а, қизимга жуда ўхшаркан. Бечора канизаги билан адашиб қолиб, кўп сарсон бўлипти, — деди кампир чолнинг синчков нигоҳига жавобан. — Буларни кўриб юрагим ачишиб кетди. Безориларни айтмайсизми! Буларнинг қорнини тўйгазиб, дам олишлари учун жой ҳозирланг.

Чол кампирнинг муддаосини фаҳмлаб, бош ирғаб унинг гапини маъқуллади ва қарсақ чалиб қулваччани чақирди. Болага имо-ишора билан жой солишни ва овқат келтиришни буюрди. Кампир чолнинг яқинига келиб, сирли равишда у билан маслаҳатлаша бошлади.

Бола тезда қўлтигида бўйрача, қўлида ёғоч идиш билан қайтди. Энага бўйрачани олиб ерга ёзди. Дивя ўтиргач, ўзи ҳам ерга тиз чўкди. Лекин Дивя уни қўлидан тортиб ўз ёнига ўтқазди ва унга чирмашиб ёпишиб олди. Бола уларнинг олдига қайнатилган гуруч тўла идиш қўйди. Энага қўли билан четга суриб, сув келтиришни илтимос қилди.

Ўзи кампирнинг гапини тинглаётган бўлса-да, чол энаганинг илтимосини эшитиб, дарҳол болани чақирди ва бармоқлари билан бир нарсани тушунтирди. Бола ичкари ҳовлига ўтди ва бир зумда бир қизни этаклаб келди.

Қиз қўлиққина эди, ёши ҳам Дивя билан тенг. Оппоққинадан келган, тим қора бодом кўзли бу қиз афтидан эрка-тантиқ ўсган эди. Бўйни ва билакларида олтин зеварлар, елкасига эса қалин шолрўмол ташлаб олган. Энага билан Дивяга маънодор қараб қўйиб, у чол томон ўтирилди.

Чол унга аллақайси нотаниш тилда бир нарсалар деди-да, сўнг яна тушунарли қилиб қўшиб қўйди:

— Анжана, бу хоним ва унинг канизаги бизнинг меҳмонимиз бўладилар. Уларга овқат келтир.

Қиз хўп деб бош силкитди, сўнг меҳмонларга тикила-тикила ичкари ҳовлига йўналди. Бир оздан сўнг қулвачча билан икковлари қўлларида мис идишда қовурилган гўшт, май тўла меш ва ликобчада пон кўтариб киришди.

— Хоним, ҳозирча бори шу. Озгина тамадди қилиб, шифобахш майдан хўпласангиз, чарчоғингиз тарқалади.

Дивя овқатланишдан бош тортгач, энага қиздан сув келтиришни илтимос қилди. Қизнинг ишораси билан қулвачча жез идишда сув келтирди. Бундай сув ичишга одатланмаган Дивя оғир идишни зўриқиб кўтариб, тўйгунча симирди. Сўнг совуқдан қалтирашга тушди.

— Қизим, у-бу нарса еб олгин, — деди кампир Дивя овқатга қўл ҳам урмаганини кўриб. — Янги сўйилган, мазали гўшт. Май ҳам топ-тоза, беғубор. Еб-ичиб олсанг тананг яйрайди. Уялма, қизим, бу жойни ўз уйингдек бил.

Кампир анча маҳал нотаниш тилда чол билан суҳбатлашиб ўтирди. Бирдан асабийлашиб, овози кўтарилди. Чорпоя оёғидан ушлаб ўрнидан турди-да, жаҳл

билан бир нарсаларни валдираб эшик томон юрди. Чол ҳам ўрнидан турди. У кампирни тинчлантиришга уринарди. Белбоғидан битта олтин танга чиқариб, кампирнинг қўлига тутқазди. Кампир жаҳл билан қўлини силтади, танга ерга урилиб жаранглади. Чол пулни ердан олиб, яна кампирнинг қўлига тутқазди-да, нотаниш тилда бир нарсалар деб уни эшик томон бошлади. Эшикни очиб, кампирни чиқариб юборди, сўнг яна унга кулф урди ва калитни белбоғига қистирди. У ичкари ҳовлига кириб кетди.

Кулвачча совуқдан жунжикиб, даҳлиз устунига суянганча яланғоч тиззаларини қўллари билан қучоқлаб ўтирар, иягини тиззасига тираган ҳолда икковидан кўзини узмасди. Дивя ҳозир бошқа томонга қараб турган бўлса ҳам кўз олдидан кулфланган эшик кетмасди. У тутқинликка тушиб қолганини фаҳмлади.

— Хоним, бу ер яхши одамларнинг уйига ўхшамайди, — деди энага унинг қулоғига энгашиб.

— Бўлар иш бўлди, — деди Дивя энтикиб, — иложимиз қанча.

У бошини энагасининг елкасига қўйди.

Ҳовлининг теп-текис сатҳи таппи билан чапланган, деворлар кўкиш оқ рангга бўялган эди. Даҳлиздаги чироқнинг шуъласи ерга хирагина тушиб турар, деворлар эса армигача ёритилганидан уларнинг тепа қисми қоронғи осмон билан туташиб кетгандай туюларди. Кўзга ёруғлик тушиб тургани сабабли осмон яна ҳам зим-зиё тусга кирган. Совуқ туфайли туман билан қопланган юлдузли осмон қудуқдаги сув сатҳи каби жимирлайди. Дивя билан энага ўзларини тубсиз зиндонга ташланган бандилар каби ночор ҳис этиб, анчагача чурқ этмай ўтиришди.

Ҳозир икковининг кўнглига қил ҳам сиғмайди, азалий таниш юлдузлар ҳам аллақандай бегона. Дивя дам осмонга тикилиб, дам иягини тиззасига тираб хаёл суларди — қаерга келиб қолди? Буёғи нима бўлади? Бобокалонимнинг саройида ҳамма нарса муҳайё эди, аммо у ерда уни гуноҳкор, шармандаи шармисор деб ҳисоблашади. Бу доғдан қутулиш учун Дивя оқсочми, канизакми бўлишгайм тайёр. Ахир у бўлғуси она, она бўлади ҳам.

Дивянинг кўз олдига бобокалонининг саройи келди. Дҳирити Шарманинг хотини Мокша биринчи фарзанд кўргани муносабати билан бутун сарой шодхуррам эди, лекин ўзи худди шу сабабли саройни ташлаб қочишга мажбур бўлди. Дивя чуқур уф тортиди — “Каззоб Притҳусен! Ҳар бир аёлнинг бахти, фахри, гурури бўлган ҳомиладорлик сен туфайли менга иснод, шармандалик келтирди”. Дивя оғир-вазмин Рудрадҳир ҳамда тўғри сўз Маришнинг қиёфасини эслади. Сўнг Маришнинг унга айтган гапини эслади — “Сенинг баркамол санъатинг сирини ўзингдаги тароват, жозибадан изламоқ керак. Бу табиат аёлларга азалдан ато этган хислатдир...”

Аёллик жозибаси, аёл қалбида пинҳон ётган бу азалий хислат Дивянинг бошига не-не кулфатлар солмади! У асло бунга интилмади... Аммо не қилсин, тақдири шу экан.

Чол ичкари ҳовлидан қайтиб чиқди. Қиз ҳам унинг оргидан келарди.

— Қизим, бу ерда совқотиб қоласан, — деди у Дивяга. — Нарсаларингни менга бер, сақлаб қўяман.

Дивя чолга ялт этиб қаради, энага ҳам унга бақрайиб қолди. У миқ этмай бўйнидаги маржон шодаларини ечиб чолга берди. Унинг ёнидаги қиз бесабрлик билан шодаларни қўлидан тортиб олди ва чироқ ёнига бориб, суқланиб томоша қила бошлади. Чол унга унчалик эътибор бермай, Дивянинг билагига ишора қилди:

— Қизим, билагузукни ҳам бер.

Дивя қўлини энагасига узатди. У ночорликдан титраётган бармоқлари билан ёқут қадалган билагузукни ечиб, қўлини очиб турган чолга узатди. Қиз уни ҳам юлиб олди.

— Қизим, очиқ ҳавода анча қийналиб қоласан, хужрага кириб дам олақол.

Дивя билан энага чолнинг ишораси билан эшик томон юришди. Улар кенг ҳовлига чиқишди. Унинг тўрт тарафига хужралар солинган, жануб тарафдаги бир хужрадан ташқари барчаси қоронғи эди. Чол уларни ўша томонга бошла-

ди. Хужранинг эшиги очик эди. Эшик тагида бир соқчи белида қилич, қўлида қамчи тутиб турарди. Хужрадан учта эркак чиқиб келди. Соқчи уларни бошқа томонга олиб кетди.

Соқов бола қўлтиғига бўйрачани қистириб, қўлида шамдон билан аста уларнинг кетидан келарди. Чолнинг имоси билан у шамдонни хонанинг бурчагига қўйди-да, ерга бўйрачани ёзди. Чол Дивянинг елкасига қўлини қўйиб, ичкарига киришга ундади.

— Қизим, бу ерда совқотмайсан, бемалол дамнингни ол.

Энага ҳам хонага кираётганини кўриб, чол қўли билан йўлини тўсди.

— Сенга бошқа жой ажратилган.

— Онамни ҳам бу ерга киргазинлар, — деб Дивя ёлворишга тушди. Лекин, шу заҳоти эшик ёпилди ва устидан қулф урилгани эшитилди.

Дивя ичкарида, энага ташқарида дод-фарёд кўтаришди. Лекин иккови ҳам бунинг фойдасиз эканлигини англаб, жим бўлиб қолишди. Улар унсиз йиғлар эдилар. Уларни ким ҳам эшитарди? Икковининг кўзидан тирқираб ёш оқарди.

7-БОБ

ОЛИЙ ҲАЙЪАТ РАИСИ

Васумитра саройида уюштирилган базм ярим кечада тугади. Меҳмонлар от, арава, тахтиравонларга ўтириб, ўз уйларига тарқала бошлади. Олий ҳайъат раиси эварасининг тахтиравонини кўтариб келган қуллар ҳам ҳамма кетаётганини кўриб ўрнадан кўзгалди. Лекин Дивя билан энагаси кўринмади. Васумитра саройининг хизматкорлари чироқларни ўчириб, дарвозани ёпишга шайланишди.

Дивянинг қуллари хизматкорлардан соҳибалари нега чиқмаётгани сабабини сўрашди. Улар саройни ҳамда боғни қидириб чиқишгач, унинг бу ерда йўқлигини маълум қилишди. Қуллар кўрқувдан дағ-дағ қалтираб саройга қайтишди.

Ичкарида амакилар ва уларнинг хотинлари Дивянинг кеч қолганидан хавотирланиб ўтиришарди. Қари қул Тарук уларга тахтиравон бўш қайтганини маълум қилди. Прабудҳ Шарма, Винай Шарма, Дхирити Шарма ва бир оздан сўнг пандит Вишну Шарма девонхонага йиғилишди. Уларнинг хотинлари ҳам безовталаниб бу ерга келишди. Кўп ўтмай Дев Шарма, маҳадевий ва чақалоқлардан ташқари хонадоннинг барча аъзолари девонхонада жам бўлишди.

Пандит Вишну Шарма дарҳол энг учқур отларни эгарлашни буюрди. Раққосалар Маллика ва Васумитра, Престҳ ҳамда Сарвартҳнинг саройлари ва бошқа қасрларга отлиқ сарбозлар юборилди.

Тахтиравонни бўш қайтариб келган қуллар ҳамда энаганинг қизи — канизак Чҳая Вишну Шарманинг амрига биноан шу заҳоти ҳибсага олинди. Надимларга тўртгала қулни алоҳида-алоҳида хужраларга қамаб, уларнинг жонини қийнаб бўлса ҳам бор сирни билиб олиш вазифаси юкланди.

Хизматкорлар, қуллар, чўрию канизакларни қатор қилиб турғазиб қўйилди. Барчасининг юрагини ваҳима босиб, кўрқувдан ранглари қув ўчди. Надимлар қўлларида қамчин ўйнатиб, уларнинг тепасида турарди. Улар, албатта, бошқа саройларда қулларни шафқатсиз калтаклашлари ҳақида кўп эшитишган, бироқ Олий ҳайъат раисининг саройида илгари бундай воқеа бўлганини ҳеч ким эс-лолмасди.

Бир соат ўтар-ўтмас, барча отлиқлар Дивяни ҳеч қаердан тополмай қайтиб келишди. Саройда таҳлика тагин кучайди. Тахтиравонни бўш қайтариб келган қуллардан бирор гап чиқмагач, Вишну Шарма уларнинг оёғига кунда уриб, зиндонга ташлашни буюрди.

Дивя билан энагаси ҳам йўқолгани сабабли, пандит Вишну Шарма энаганин қизи Чҳаядан гумонсирай бошлади. У келинларни уй-уйига жўнатди. Хотинлар кетиб бўлгач, икки ишончли надими Ваккат билан Дҳважга буюрди:

— Энаганин қизи Чҳаяни олиб бориб яхшироқ сўроқ қилинлар.

Чҳая кўз ёши тўкиб, бошини ерга уриб, ҳеч нарса билмайман, деб онт ичди, ялиниб-ёлвориб шафқат тилади. Лекин Вишну Шарманинг имоси билан надимлар унинг қўлидан тортиб судраб кетишди.

— Тавба қилганидан сўнг бу ерга келтиринглар, — деб қўшиб қўйди у.

Ичкарида хизмат қилувчи канизларни сўроқ қилиб, у канизак Асса пешинда Дивяга овқат ташиганини билди ва надимларга уни ҳам ҳибсга олишни буюрди.

Бир оздан сўнг Прабудҳ Шарма билан Дҳирити Шарма ўз уйларига кетишди. Вишну Шарма серташвиш қиёфада тирсагини тиззасига тираб, курсида ўтирар, ёнида Винай Шарма тек қотганди. Унинг икки ёнида иккитадан надим амрига мунтазир эди. Қолган хизматкорлар, қул ва канизакларга жавоб тегди ва ҳар бири ўз ишига жўнади.

Эшик оғаси икки марта бонг уриб, соат тунги икки бўлганини маълум қилди. Икки марта хизматкорларни юбориб, Чҳаянинг иқрор бўлган-бўлмаганини суриштирди. Сўнг яна бир бор хабар олиш учун одам юборди. Яна “йўқ” деган жавоб олиб, қўнгли безовта бўлабошлади.

Ногаҳонда ичкаридан юнонлик канизакнинг овози эшитилди:

— Шарафлар бўлсин! Муҳғарам Олий ҳайъат раиси ташриф буюрадилар!

Ғамгин хаёлга берилган Вишну Шарма бошини кўтарди — остонада икки хизматкорнинг елкасига суяниб, оғир қадам ташлаб келаётган маҳапандит кўринди. Вишну Шарма ўрнидан туриб, бош эгиб салом қилди ва отасига жой кўрсатди. Лекин отаси ўтирмади, хизматкорларга суяниб тураверди.

— Мен бировнинг додлаб йиғлаганини эпитдим. Канизак Чҳая қаерда? Тезда чақиринглар уни.

Маҳапандитнинг фармонини эшитиб, надимлардан бири девонхонадан чиқиб кетди. Дев Шарманинг бутун вужуди дармонсизликдан қалтираса ҳам курсига ўтирмади. Бир оздан сўнг надим қайтиб келди. У тиз чўкиб, маҳапандитга мурожаат қилди:

— Соҳиб, бир қошиқ қонимдан кечсинлар, канизак Чҳая йўқ.

— Канизак Чҳая йўқ дейсанми? — сўради маҳапандит титроқ овозда.

— Яна бир бор узр сўрайман. Чҳая энди йўқ, у ўлган, — деди надим бошини куйи солиб.

Маҳапандитнинг нафас олиши тезлашди, тиззалари букилди. Хизматкорлар уни қўлтиғидан суяб курсига ўтқазишди. Нафас олиши қийинлашиб, у ҳеч нима дедилмади. Вишну Шарма, Винай Шарма ҳамда хизматкорлар унинг тепасига келишди. Кекса хизматкор Вилҳан маҳапандитнинг бошини кўтариб аста тиззасига қўйди.

Вилҳан хизматкорларга сув ҳамда май келтиришни буюрди. Май аралаш сувдан бир-икки қултумлагач, маҳапандитнинг хириллаши тўхтади, у имо билан Вишну Шармани ёнига чақирди.

— Ўғлим, адолатсизлик учун қасос оламан деб бир бечорага нисбатан жабр қилдинг, — деди у паст, қалтироқ овозда. — Интиқом доим адолатсизликка олиб келади... Ўч, қасос адолатдан эмас. Сен қизимнинг кетиб қолганидан дарғазабсан. У кимнинг айби билан бундай қилди? Менинг... сенинг, жамияти-мизнинг... унинг қонун-қоидалари бунга мажбур қилди.

Маҳапандит яна хириллай бошлади, уни ҳиқичоқ тутди. Вилҳан яна бир неча томчи май аралаш сув ичирди. Маҳапандит жуда қийналиб гапини давом эттирди:

— Чҳаяни... унинг онасининг ... кўрсатган садоқати эвазига шунчалик азоб-ладингми? Ўғлим... Мендан ажралиб... бу қилмишингга пушаймон бўласан.

Вилҳан унинг оғзига яна озгина май қўйди.

— Ўғлим, қизимга ғазаб... қилма, — дея олди Дев Шарма ҳиқичоқ аралаш.

Вилҳан яна сув ичирмоқчи эди, томоғидан ўтмади. Нафас олишини осонлаштириш учун Вилҳан унинг бошини кўтарди. У дамани ичига ютиб, соҳибининг кўзларига тикилиб турарди. У маҳапандитнинг бошини оҳиста ёстиққа қўйиб, сочларини юлиб додлашга тушди.

Девонхонага яна оиланинг барча аъзолари тўпланди. Саройни йиғи овози тутиб кетди. Маҳапандитнинг ўғиллари, неварая эваралари, келинлар, хизматкорлар, қулу чўрилар — барчанинг кўзида ёш эди.

Қизнинг совуқ туман билан қопланган қоронғи осмонидаги юлдузлар ҳам титраб йиғлаётгандек эди.

8-БОБ

ДОРО

Мадра жумҳуриятининг жануби-шарқий чегараси Шатудри дарёси бўйлаб ўтарди. Қулжаллоб Пратулнинг қарвони кеча оқшом дарёнинг ғарбий соҳилига келиб қўнди. Яна икки соат савдогарнинг қарвони шу атрофда тўхтаб, божхона аъёнларининг рухсатини кутарди. Божхона аъёнлари қарвонларга чегарани кесиб ўтишга рухсат беришдан аввал ҳар бирининг мол-мулкани ҳисоблаб, улардан бож-хирож ундиришарди.

Қулжаллоб Пратул кечаси божхонанинг бошлиғини зиёфатга чақирди. Бу йўлдан кўп юргани сабабли божхона бошлиғи уни яхши танирди. Етти ой илгари жанубдан қора танли қулларни Мадрага олиб ўтаётиб, у божхона бошлиғига Шри Ланканинг марварид кўзли узугини совға қилиб, қайтишда Кашмир ёқутини олиб келишни ваъда қилувди. Лекин эски танишчилик ҳамда кечаги зиёфатга қарамасдан, божхона бошлиғи Мадранинг бож-солиқ борасидаги қонун-қондасини бузишни хаёлига ҳам келтирмасди.

Қулжаллоб Пратул етти ой илгари бу ердан бир юз ўттиз беш қул-чўри олиб ўтди. Қайтишда эса бир юз олтмиш бешта қул-чўриси бор эди. Барчаси янги эди — улар орасида юнонликлар, кашмирликлар, шимолий ўлкаларнинг оқбадан қул-чўрилари бор эди. Уларнинг қатга қисмини Дарв мамлакатининг оқбадан, оху кўзли хушбичим чўрилари ташкил этарди. Ҳар бир урушдан сўнг қул савдоси гуллаб-яшнади. Божхона аъёнлари барча қул ва чўриларнинг васиқасини текшириб чиқиб, улар орасида икки қайта туғилганлар, қочоқлар ёки ўғирланганлар йўқлигига ишонч ҳосил қилишди.

Божхона муҳрдори ёрликларни текшириш билан овора эди. У бошлиқнинг диққатини Пратулнинг бир ёрлиғига тортди:

— Етти ой илгариги ёзувларга қараганда савдогар Пратул Мадра жумҳуриятининг чегарасини кесиб ўтганда унинг битта хотини, олти соқчиси, битта хизматкори ва битта қулваччаси бор эди. Ундан ташқари у сотиш учун бир юз ўттиз беш қул-чўри олиб келган эди. Энди жаноб савдогарнинг хотинлари иккита бўлиб қолибди. Қора танли хизматкор ўрнига оқ танлисини сотиб олибдилар. Демак, қора танли хизматкор Мадрада сотилган, унга эса бож тўланган. Шунинг учун савдогардан яна бир нишк¹ олиниши шарт.

— Ҳа, жаноб муҳрдор ҳақ гапни айтдилар, — деди Пратул қулиб, — мendan хато ўтибди. Сиз яна бир нишк олақолинг.

— Савдогарнинг иккинчи хотини ҳам сотиб олинган чўри эмасмикан? — деди муҳрдор бошлиққа пичирлаб.

Бу сирли пичирлашнинг маъносини гушуниб, қулжаллоб Пратул мийиғида қулиб жавоб қилди:

— Жанобнинг хушёрлиги таҳсинга сазовор, лекин, савдогар бир нишк учун алдамайди. Қулнинг ё чўрининг сотиб олинганини васиқа тасдиқлайди. Қиз узатганда ёки хотин олганда эса бирдан-бир гувоҳ худонинг ўзидир. Бу ҳақда ҳеч қандай васиқа тузилмайди, барчаси оғзаки амалга ошади. Жамбудвип орийларининг урф-одати бўйича, “сен хотинимсан, мен сенинг эрингман”, деган гапнинг ўзи кифоя. Мен Сагалнинг нуфузли савдогарларидан бири бўлмиш Наймитяк қизининг хусн-жамолига, фазилатларига мафтун бўлиб, уйландим. Мана, кўриб турибсиз унинг хислатини — тез орада менинг меросхўрим дунёга

¹ Нишк — олтин танга.

келади. Биринчи хотиним билан уч йилдан бери яшайман, аммо ҳали бўйида бўлмади. Шу сабабли ҳам уйландим.

— Кам бўлманг, ўзингиздан кўпайинг, — деди божхона бошлиғи тиржайиб. — Аммо сизнинг хотинингиз озод Мадра жумҳуриятини ташлаб, золим подшолар қўли остидаги мамлакатларда бахтли бўла олармикан? У бечора ўзга юртларда аҳвол қандайлигини, у ерда куни не кечишини билармиди! Майли, инсон тақдири худолар қўлидадир.

Дивя чолининг хотини Анжана билан божхона меҳмонхонасининг айвонида гиламда ўтириб, кулжаллоб Пратул ва аёнларнинг хушчақчақ баҳсини тингларди. Дивянинг юрагини аччиқ ўйлар тирнай бошлади — уни хур она ватанидан, севимли Сагалдан, болалигидан ўйнаб катта бўлган жойларида умрбод айириб олиб кетишяпти. Ҳозир бир дод-вой кўтарса, кулжаллобнинг чангалидан, қуллик асоратидан ҳам қутулиши мумкин. Лекин у қаерга ҳам борарди? Қаерда озод яшаши мумкин? Ҳам ўзи, ҳам бўлажак фарзанди учун бирор бошпана топилармикан? Яшаш ҳуқуқидан маҳрум этилган жойда унга озодлик на-сиб этармиди?

— Соҳиб, ватанга муҳаббат яшаш жойига боғлиқ, — деб жавоб қилди қари Пратул амалдорнинг гапига. — Одам қаерда яшаса — унинг ватани ўша ердадир. Кейин, эрнинг меҳр-муҳаббатини ҳам эътиборга олмоқ даркор.

“Муҳаббат” сўзи Дивя учун энг даҳшатли сўзлардан бирига айланган, унинг маъносини у Притхусеннинг бевафолиги билан боғларди.

Қари Пратулдан ҳам у ниҳоятда кўрқарди. Қизим, деб атаса-да, шафқатсизлик билан яккаю ягона суянчиғи — энагасидан айирди. Ўша кечаси бир ўзини хужрага қамаб қўйишгач, энага ном-нишонсиз йўқолди. Энагасини сўроқлаб йиғлайвергач, Пратул сабр-тоқат қилиш кераклигини ўқирди. Анжана эса муғомбирлик билан “у алдоқчи қаёққа кетиб қолди экан?”, деб кўярди. Ночор Дивя, онажоним кўрққанидан саройга қайтганлар, деган фикрга келди.

Пратулнинг сохта меҳрибончилиги остида асиранинги кўнглини тўқ тутиб, уни қўлдан чиқариб юбормаслик гами ётгани яққол сезилиб турарди. Дивя унинг бу меҳрибончилиги узоққа бормаслигини, Мадра чегарасини кесиб ўтунга қадар эканлигини яхши тушунарди. Чегаранинги нариги бетида уни қулликнинг азоб-укубатлари кутади. У сукут сақлаб ўз ихтиёри билан ўзини қулликка маҳкум этияпти.

Дод-вой қилсам, ҳали ҳам қуллик исканжасидан қутулишим мумкин, деган ўй келди хаёлига. Лекин шу заҳоти бу фикридан қайтди. Қаерга ҳам борарди? Сагалга, бобокалонининг саройигами? Бунинг иложи йўқ!

Қуллик асоратида бўлса ҳам бошпана топди-ку. Бошпанасиз одам ёғоч устундан ҳам пана изларкан... Дивянинг кўзлари ёшланди, қичқириқ ҳалқумида қолди. “Пратул билан Анжана бошимга қандай кулфат тушганини яхши сезиб туришибди, — деб ўйларди у, — шунинг учун қўл-оёғимни боғлашни лозим топишмади. Кишансиз ҳам ҳеч қаерга кетолмаслигимни билишмади. Мени боғлаб турган кўринмас кишанлар темирдан ҳам мустаҳкамдир”.

Божхона бошлиғининг рухсати теггач, савдогар Пратулнинг карвони Шатудри дарёсининг саёз қирғоғида турган каттакон кемага ўтирди. Эшкакчилар кемани қирғоқдан итариб, дарёнинг оқимида тўғрилашди ва кема дарё тўлқинлари узра суза кетди. Дивянинг қулоғига эшкакчиларнинг гала-говури ҳам, атрофдагиларнинг Мадра ҳақидаги суҳбати ҳам кирмасди. У дарё оқими бўйлаб чўзилган қумлоқ соҳилга ҳам, тезкор, кўпириб оқаётган сувга ҳам бутунлай бепарқ эди. Дивя чуқур ўйга толди — у ўз тақдири кемасини воқсаларнинг шиддатли оқимида топширди... Ким билади, у қаерда тўхтар экан?

Дарё оқими кемани аста-секин шарқ томон олиб кетарди. Мадранинги ери ортда қолди. У ёқда кўп жабр-ситам кўрган бўлса-да, видолашув пайти кўнглининг бир чеккаси ғаш бўлди. У чуқур хўрсиниб қўйди. Дивянинг лаблари “она” деган табарруқ сўзни айтишга жуфтланади. У ёқда Дивяга ҳаёт бахш этган онаси тирик бўлганида, шунчалик хўрлик кўрармиди? Сўнг унинг хаёлига иккинчи онаси — энагасининг сиймоси келди. Ҳамма қизлар ҳам бир кун келиб, оналарининг бағридан ажралиб, бошқа уйга келин бўлиб тушади-ку! Лекин улар ўз эрларининг уйига бораётганларини билиб, кўнгли хотиржам бўлади...

Эр ҳақидаги фикр Дивяга Притхусенни эслатди. Бевафо Притхусен билан қулжаллоб Пратул ўртасида қандай фарқ бор ўзи? — деб ўйлади Дивя лабини тишлаб. У тишлари орасига қум кириб қолгандай фикрини кўйди. Ундан юз ўтирган Мадрага қандай муҳаббат туғуси бўлиши мумкин? Дивя чуқур уф тортиб, кўзини юмди.

Қулжаллоб Пратулнинг хотини Анжана Дивяга анча меҳрибон эди, чунки у Дивядан тўртта қулнинг нархидан ҳам қиммат зеб-зийнатни тортиб олди, лекин Дивя чурқ этмади. Дивянинг саҳийлигидан Анжана мамнун эди. Дивянинг бўйнидаги марварид шодалари, билагидаги ёқут кўзли билагузуги ва эгнидаги шойи либоси унинг зодагон оилада тарбия кўрганидан далолат берарди. Анжана Дивя ихтиёрий равишда қулликни маъқул кўрганининг боиси унинг ҳомиладорлиги эканини яхши биларди. Унинг кўнглида Дивяга нисбатан ҳамдардлик ҳисси уйғонди. Анжана ўзини унга яқин тутиб, ичидаги сирни билиб олмоқчи бўлди.

— Мен кимсасиз бир бечораман, — деди Дивя ғамгин қиёфада. — Отамнинг уйида ҳамма нарса етарли эди. Фақат мен учун жой топилмади. Бу аҳволда оилам учун кераксиз бўлиб қолдим. Паноҳ излаб сенинг хўжайининг қўлига тушиб қолдим. Бу ёғига худо подшо.

Пратул Дивяни магадҳалик гўзаллик шайдолари мўмайгина пулга сотиб олишига амин эди. Бундай хушрўй, сарвқомат канизак тўрт юз олтиндан кам турмайди. Бироқ, Шурсен давлатининг Матхурапури шаҳрига етар-етмас Дивянинг аҳволи оғирлашди. У йўл азобига дош бера олмасди. Аравада ҳам у анча озор чекди. Нотекис йўлда-ку жони ҳалқумига келарди.

Туққанидан кейин боласини тортиб олиб, тўрт-беш ой яхшилаб парвариш қилинса, ишқибозлар жон деб уни олтин тўлаб сотиб олиши мумкин. Лекин бир чўрини деб Шурсенда қанча вақт туриши мумкин? Қолган бир юз олтмиш бешта қул-чўриларни бу вақт ичида боқишга озгина маблағ керак бўладими! Бу ерда кутиб ўтирса, у чайтра ойида жанубда бўладиган қул бозорига ҳам вақтида етиб боролмайди.

Кулоллар ҳар жойнинг тупроғи қандайлигини, ундан ясалган идишнинг сифати ва нархини бир кўришдаёқ айтиб бера олишади. Худди шунингдек, умр бўйи қулжаллоблик қилган Пратул ҳам ҳар тоифа одам баданининг хислатларини, унинг феъл-атворини икир-чикирларигача бир кўришда тушунадиган бўлиб қолган. Унинг Паталипутрадаги уйида тўртта чўриси бор эди. Улар ҳар ўн саккиз ойда туғарди. Пратул ана шу чўриларнинг болаларини ҳам сотарди. Чўрилар бунга шунчалик ўрганиб қолишган эдики, фарзандларидан айрилганда унчалик куйинмасдилар. Чунки уларнинг ёнида доим икки-уч болалари қоларди. Яхши парвариш туфайли улар туққандан сўнг тез ўнглиниб олишарди.

Лекин Дивя бу ишга нолойиқлигини сезиб, Пратул янада безовталана бошлади. Туққанидан сўнг бу жувон ўзини анчагача ўнглай олмаслигини ҳам биларди. Унинг боласини қўлидан тортиб олиш ўлим билан баробар бўлади. Қул-чўриларни қамчи кучи билан ёки оч қолдириб ишлатса бўлади. Лекин ўзи ўлим истаган одамни нима қилса бўлади? Ғаззи ҳолларда куч ишлатишдан фойда бўлмайди... Пратул Дивядан тортиб олиш ган зеб-зийнатнинг ўзига кифоя қилиб, уни Матхурапурида сотиб юборишга қарор қилди.

Пратул шу ерлик қулжаллоб Бхудҳар билан суҳбатда ўз сафарининг қийинчиликларидан нолинди ва унга Кашмирда сотиб олган бир ҳомиладор, аммо ниҳоятда гўзал чўрини таклиф қилди.

— Пушпур шаҳридаги бир зодагоннинг саройидан ушбу Доро исмли чўрини бир юз эллик олтинга харид қилдим. Магадҳа ҳокимининг саройида уни тўрт юз олтинга бемалол пулласа бўлади. Аммо у йўл машаққатини кўтаролмайди, ўта нозикбадан чўри, — деди Пратул.

Бхудҳар синчковлик билан Доронинг бошидан-оёғигача кўз югуртирди ва йигирма олтин бериши мумкинлигини айтди.

— Нималар деяпсан, дўстим, — деди Пратул кўзлари ола-кула бўлиб. — Унинг нозик қадду қоматини сутга чайилгандек оппоқ баданини кўрмайпсанми? Ҳозир оғироёқлиги учун ўзини бир оз олдирган бўлса нима қилипти. Сен бир нархга икки жонни сотиб оляпсан. Гавҳарга гард кўнгани билан гавҳарли-

гича қолади. Унинг кўзлари, рангининг тиниқлиги... — у Бхудҳарнинг қулоғига энгашиб паст овозда давом этди. — Ҳар қандай тоза наслни ҳам доғда қолдиради. Қайси бир маликадан кам жойи бор унинг? Тўрт ойдан сўнг уни беш юз олтинга пуллашингга аминман.

Бхудҳар мош-гуруч соқолини силаб жавоб қилди:

— Биродар, ҳаммасини кўриб турибман. Мен мол билан эмас, одам билан савдо қиламан. Кўрмайсанми, унинг зоти қанақалигини? Нозикойимлиги шундай билиниб турибди. Албатта у икки қайта туғилганлар табақасидан, дўстим! Ҳомиладор экан, яна биринчи марта! Бунинг устига сенинг сафаринг ҳам узоқ. Тойиб кетиб йиқилса, йигирма олтидан ҳам айрилдим, деявер.

— Дўстим, — деди Бхудҳар аста шивирлаб, — Ажатшатру билан Бриҳадратҳ замонаси ўтиб кетди. Ҳозир ҳокимият Пушямитранинг қўлида. Шурсен тахтида эса унинг жоҳил ноиби Рави Шанкар ўтирибди. Бирор браҳман бунинг хуснига учиб қариндошим деса борми, қарилиқда подшонинг қаҳрига учраб, бошдан айрилиши мумкин. Уни Магадҳага олиб бориб тагин ўзинг қўлга тушиб қолмагин.

Доро ҳали тўлғоқ азобидан қутулиб улгурмай худолар уни қулжаллоб Бхудҳарнинг эшигига йўллашди.

Чакрдҳар исмли қоҳиннинг хотини туғиши биланоқ безгак касалига дучор бўлди. Табиб унга янги туғилган болани эмизишга рухсат бермади. Нимжон бола уйдаги сигирнинг сутини ҳам қилолмади.

Қоҳин Чакрдҳар қулжаллоб Бхудҳарнинг уйда янги туққан чўри борлигини эшитиб, эллик олтинга уни боласи билан қўшиб сотиб олди. Доро қоҳиннинг фарзандини ҳам ўз ўғли қатори бағрига олди. Ўз ўғлини боқишга шундай шароит яратиб бергани учун у худолардан мингдан-минг миннатдор бўлди. Зиммасига ўғли сингари янги туғилган чақалоқни ўлимдан сақлаб қолиш вазифаси юкланганидан у беҳад бахтиёр эди. Безгакдан тузалгач, қоҳиннинг хотинининг кўкраги қуриб қолди. Доро иккала чақалоқни ҳам кўксига босиб, уларни бирдай кўришга интиларди.

Аммо Доронинг хурсандчилиги кўпга чўзилмади. Унинг кайфияти тезда ўзгарди-қўйди. Бунга боис уй бекасининг фармони бўлди. У аввал хўжайиннинг боласини тўйдириб, сўнг ўз ўғлини эмизиши шарт экан! Бу фармон Доронинг юрагига найза каби санчилди, лекин тишини тишига қўйиб итоат этишга мажбур бўлди. Хўжайиннинг боласини эмизгач, кўкрагида ўз ўғли учун сут қолмас, фарзандининг оч қолаётганини кўриб, Доронинг юрак-бағри эзиларди. Уй бекасининг кўзини шамғалат қилиб ўғлини эмизишга пайт пойларди. У кўкрак сутини ўғирлай бошлади. Кўнглида хўжайиннинг боласига нисбатан нафрат ҳислари уйғонди.

Хўжайиннинг хотини чўрининг муғомбирлигидан, ўз ўғлига нисбатан раҳмсизлигидан жуда дарғазаб бўлди. У Дорони қаттиқ огоҳлантирди, агар тўғри йўлдан юрмасанг, болангни тортиб олиб, сотиб юбораман, деб пўписа қилди. Менинг болам яхшилаб тўйиб олмагунча ўз болангга қўлингни ҳам теккизмайсан, деди.

Доронинг ўғли айвонда бир парча эски латта устида ётарди. Хўжайиннинг боласини бағрига оларкан, кўзлари ўз фарзандида бўларди. Доронинг бу ҳолатини кўриб, хўжайиннинг хотини жаҳдан бўзариб кетарди. Чўрининг ўз ўғлига кўнгли йўқлиги учун уни роса қарғарди.

Доро қоҳиннинг ўғлини эмизаётган оч ётган ўғлига қарай олмасди. Сут келмагач, хўжайиннинг ўғли унинг кўкрагига тишсиз жағини ботириб тиширчиллашга тушарди. Айёр уй бекаси бунинг ҳам иложини топди. У дарров Доронинг ёнига ўғли Шакулни келтиришни буюрарди. Шунда унинг кўнглида ўғлига меҳр туйғуси кўзиб, кўкрагидан сут, кўзидан эса ёш оқарди. Хўжайиннинг боласи эса тўйиб эмиб оларди.

Қоҳин Чакрдҳарнинг ҳовлисида бойлоғлиқ сигирнинг аҳволи ҳам худди шу эди. Ҳар куни азонда ва кечқурун уни соғишдан олдин ёнига бузоқчани қўйиб юборишади. Боласининг тумшуғи текканини сезган сигирнинг елини сутга тўлар, лекин шу заҳоти бузоқчани арқонидан тортиб, четроқдаги қозикқа боғлаб қўйи-

шади. Сўнг хўжайиннинг хотини ёки бирор чўри унинг сутини идишга соғиб олади. Доро буларнинг ҳаммасини жимгина, киприк қоқмай кузатарди.

— Сен нақадар ёвуз, ҳийлагарсан. Аввалги туғилганингда қилган гуноҳларинг сабабли чўри бўлгансан. Бу туғилишингда хўжайинингга хиёнат қилганинг жазосини келажак туғилишларингда ҳам тортасан. Ҳайвон бўлса ҳам шу сигир сендан аъло, — дерди хўжайиннинг хотини уни уришиб.

Доро ҳеч нима жавоб қилмай, ўзини сигир билан таққосларди. Ораларидаги фарқ шу эдики, унинг бўйнида арқони йўқ. Лекин арқон бўлмагани билан у сигирдай ночор. Сигирнинг юраги ҳам адолатсизлик ва зўравонликни сезармикан, деб ўйларди у ўзича... Мабодо сезмаса, бунга нима сабаб? Нега у ўзи сезади буни? Чўри учун ўз танини ўзиники деб ҳисоблаш ҳам гуноҳ ҳисобланишини билса-да, у буни тан олгиси келмасди. Мен нега ўз фарзандимни боқиш ҳуқуқидан маҳрумман, деб ўйларди у алам билан.

Кўпинча бир ўзи қолганда Дивянинг бошида минг хил хаёллар чарх урарди... Унинг ўғли бошқа шароитда — Притхусеннинг саройида дунёга келганда эди, кўп хурсандчиликларга сабабчи бўларди. Шакул Притхусеннинг ўғли бўлганда, унинг учун ҳамма нарса муҳайё қилинарди. Лекин ҳозир у барча нарсадан маҳрум, ҳатто яшаш ҳуқуқидан ҳам. Унинг тақдири идишдан ерга сачраб тушган, қуриб йўқ бўлиб кетадиган бир томчи сувга ўхшайди. Лекин, барибир, Доро ўз фарзандига Притхусендай бағритош, золим отани раво кўрмайди. Ўз ўғли учун қўлидан келганини қилиб келди ва бундан кейин ҳам қилади.

Доронинг хаёли ўтмишга кетиб қолади. Ўзи туғилганда ҳам онаси касал бўлиб қолган, уни энагаси кўкрак сути билан боқиб катта қилган. Наҳотки энди ўша кунларнинг жафосини тортапти? Будда мазҳабининг руҳонийлари одам ўз қилмишига яраша жазо олади, дейишади. Лекин менинг боламнинг нима гуноҳи бор экан? У эндигина туғилди-ку! Дунёга келишидан илгари бу азобларга маҳқум эдимиз бечора? Боланинг ўзи қайси қилмишига бу уқубатларга дучор бўлганини билмайди. У ҳатто жазоланаётганини ҳам билмайди. Э худо, ўз гуноҳи ё қилмиши нималигини билмайдиган бу масъум гўдак айбини қандай ювсин? Агар мен гуноҳкор бўлсам, мана, ҳар қандай жазога тайёрман, нега менинг ўғлим оч-наҳор қийналиши керак? Мен ўзим нима гуноҳ қилдим? Притхусенга нисбатан муҳаббатим гуноҳимиди? Ё ҳомиладор бўлишнинг ўзи айбми?... Бутун жонзотлар ҳомиладор бўлади, фақат менгина эмас. Икки қайта туғилганлар жамиятидан бесўроқ ҳомиладор бўлдим. Шу қилмишимнинг жазосими бу? Жазони икки қайта туғилганлар белгилайдими?

Коҳин Чакрдҳарнинг эшигига хайр-эхсон тилаб келувчи қовоқранг жандали роҳиблар ҳаёт нуқул азоб-уқубатдан иборат, бахт эса ўткинчи туйғудир, деб уқдиришади. Доро ўз ўтмишини эсларкан, роҳибларнинг бу фикри тўғрига ўхшаб кўринарди. Қачон у ўзини бахтиёр ҳис этди? Ҳис этганда ҳам бу туйғу тезуچار булут сояси каби зумда ўтиб кетди... Унга санъат фариштаси, “Сарасватий қизи” унвонини беришди... Притхусеннинг оғушида бир кеча... Ўша учрашувдан олдинги ва кейин тортган ҳижрон азоби... Ҳаммаси фақат ғурбатдан иборат. Бу дунё фақат зўрникидир... Мазлумларнинг бахти эса таркидунёликда. Ҳаётга интилиш, муҳаббат бекор нарса... Лекин Шакул-чи, у мавҳум эмас, мавжуддир.

Матҳурапури шаҳрининг кўчалари ва бозорларида тиланчилик қилиб юрувчи роҳиблар доим жабрдийдаларга нажот ваъда қилишади:
— Жафокаш инсонлар, барчангиз Будданинг паноҳига ўтинг! Дин ҳимояси-га ўтинг! У сизни барча азоб-уқубатлардан халос этади!

Эрта азонда айвонда ухлаб ётган Доронинг бағрида ўғли Шакул йиғлаб қолди. Доро кўкрагини унинг оғзига тутди. Тўйиб эмгач, Шакул яна уйқуга кетди. Бир оздан сўнг уй бекаси билан унинг ўғли ҳам уйғонишди. Доро эмизиш учун ўрнидан туришга мажбур бўлди. Кун бошланмасдан унинг кўкрагида сут қолмаганини кўриб, хўжайиннинг хотини ниҳоятда дарғзаб бўлди. Дорони роса койиб, оғир ишга дон янчишга юборди.

Пешинда сопол идишда овқат олиб, Доро айвонга келиб ўтирди. Шакул унинг бағрида эди. Уй бекаси ухлаганини кўриб, Лома исмли қари чўри Дорога ақинроқ келиб ҳамдардлик билан деди:

— Қизим, соҳибанинг жаҳдини чиқариб чакки қилибсан. Хўжайин билан унинг хотини бугун Шакулни бирор жойга даф қилишга қарор қилишди. Бор, тентак, соҳибадан узр сўра.

Сопол идишдаги овқат шундайлигича қолди. Доро энди нима қилишни ўйларди. Пешинда, айни кун қизигида коҳин ва унинг хотини уйга кириб ухлашарди. Қария Лома ҳам бир бурчакка бориб чўзилди. Ёзнинг жазирама иссиғида қимирлаган жон кўринмайди. Офтобнинг ўта ёрқин нурлари кўзни қамаштириб, очиргани кўймайди. Иссиқнинг оташ тафтидан қочиб, шаҳарликлар уй-ўйларига кириб олишган. Лоҳасланган куш ва маймунлар эса ўзларини сўлинқираган дарахтлар панасига олган. Барча жонзот соя-салқинда дам олмоқда. Фарзандини тортиб олишларидан хавфсираб юрагига ваҳима тушган Доро бошини чангаллаб айвонда ўтирарди.

Шу пайт кўчадан ўтиб бораётган аллақайси роҳибнинг овози эшитилди:

— Таҳқирланган жабрдийдалар, Будданинг паноҳига ўтинг! Муҳаққақ Дин сизларни ҳар қандай азоб-уқубатдан ҳимоя қилгай! Барчангиз бизнинг жамоамизга кириг!

Паноҳга муҳтож Дорога роҳибнинг чақирғи бошқача таъсир қилди.

Иссиқнинг ҳовуридан йўлларнинг тўзони кўтарилиб, осмонга интилади. Шамол ҳам ғувиллаб, офтобнинг тафтидан ўрмонзорга қочади. Ана шундай дўзахий жазирамада Доро ўғлини бағрига босиб коҳиннинг уйдан чиқди ва товадай қизиган тош йўлга қадам қўйди. Шакулнинг нозик баданини куёшнинг аёвсиз тигидан асраш мақсадида уни ўзининг эски чурук, ифлос рўмолига ўраб олди.

Доронинг баданида сийнабанд ўрнида боғланган бир парча мато ва йиртиқ, кир бўлиб кетган лунгидан бўлак ҳеч вақо йўқ эди. Кучи борича чопганидан сочлари тўзғиб кетди. Чириган лунгиси оёғига илашиб, йиртилиб борарди. Баданининг очиқ жойларига куёш нурлари игнадек санчилар, яланг оёқлари қизиган тошда қуярди. Бутун танаси тердан жикқа ҳўл бўлди. Лекин Доро буларнинг ҳеч бирисига парво қилмасди. Унинг қулоғи остида ҳамон роҳибнинг чақирғи жарангларди: “Таҳқирланган жабрдийдалар, Будданинг паноҳига ўтинг!...” Унинг кўзлари қалин хурмозор ортида чанг-ғубор билан қопланган, осмонга бўй чўзиб турган Будда ибодатхонасининг гумбазида эди.

Бу гумбаз яқин бир асрдан бери дунёдаги барча мазлум бандаларни муҳаққак диннинг лутфи карамидан баҳраманд бўлишга чорларди. Доро шу жазирама иссиқда у ердан нажот излаб, бағрида боласи билан чопқиллаб борарди.

Ибодатхонанинг улкан дарвозаси ёпиқ эди. Унинг ортида Дорони шафқат ва паноҳ кутади. У дарвоза ёнида осийғлиқ каттакон кўнғироқнинг ипидан тортиди. Пешин сукунатини қаттиқ жаранглаган овоз бузди.

Дарвозанинг тирқиши очилди ва бир ёш роҳибнинг боши кўринди. Унинг уйқусираган кўзлари Дорога саволомуз тикилди.

— Менга паноҳ беринг! — деди Доро ўта ҳаяжонланиб, — мен Буддадан, диндан, жамоангиздан нажот излаб келдим!

Тирқиш беркилиб, ёш роҳиб қаергадир йўқолди. Безовталиқ билан кутаётган Доро бошини дарвозага тиради. Кўп ўтмай, дарвозанинг бир табақаси очилди ва остонада истараси иссиқ бир қария кўринди.

— Марҳаматли отахон, мени ўз ҳимоянгизга олинг! — деди Доро бутун вужуди билан қалтираб.

Ибодатхонанинг бош руҳонийси осойишта қўл кўтариб, Дорони тинчландирди:

— Ўзингни босиб ол, қизим.

Ёш роҳиб дарвоза ёнидаги хурмо дарахти тагига қурилган тош супага бўйра ёзди. Бош руҳоний бўйрага чўккалаб, Дорони ҳам қаршисига келиб ўтиришга имлади.

— Қизим, айт-чи, дардинг нима?

— Отахон, меҳр-шафқатингизни дариг тутмай, менга ва ўғлимга бошпана берсангиз, — ёлворди Доро кўзига ёш олиб.

— Қизим, на Будда, на муҳаққак дин ва на бизнинг жамоа сенинг дунёвий истакларингни қондира олди, — деб жавоб қилди бош руҳоний бир оз мулоҳазадан сўнг.

— Йўқ, йўқ, отахон, чўрингизнинг бундай истаклари йўқ. Мени фақат зулм исканжасидан қутқаришингизни сўрайман. Марҳаматли отахон, муҳаққақ дин паноҳида ўғлим билан доим бирга бўлсам бас.

Бош руҳонийнинг хотиржам юзига мулоим кулги югурди.

— Қизим, бу дунё бошдан-оёқ саробдир, бунда инсоннинг боши гурбатдан чиқмайди. Бу дунё ташвишлари билан ўртанган кўнгил бизнинг ибодатхонада ҳам нажот тополмайди.

Доро унга тикилганча сўзсиз қотди. Тамоман умидсизланиб, шашти қайтди.

— Отахон, — деди у яна журъат қилиб, — чўрингиз муҳаққақ будда динининг шафқатли соясида — ушбу ибодатхонадан паноҳ беришингизни тилайди. Мен тоат-ибодатга берилиб, барча дунёвий ташвишлардан халос бўлишни истайман.

Доро бош руҳонийнинг осойишта, ҳиссиз юзидан, кўзидан кўзини узмай Шакулни унинг пойи остига қўйди. Сўнг бошини тош сунага уриб, яна ялиниб-ёлворишга тушди:

— Ота, мана шу маъсум гўдак учун сиздан паноҳ сўрайман. Чўрингиз дин ақидаларига риоя қилиб, ҳақ йўлдан боришни, роҳибликни қабул қилишни истайди!

Ухлаб ётган боланинг баданига қаттиқ тош ботиб, у чинқириб йиғлашга тушди. Буни кўриб бош руҳонийнинг афти бужмайди.

— Қизим, болани қўйингга ол, — деди у, — роҳибликни ихтиёр этмоқчи экансан, ҳўш, ўзинг кимсан?

— Отахон, мен мана шу нотавон боланинг онасиман, — деди Доро.

— Сенинг роҳиба бўлишинг учун эринг розилик бердимиз? — сўради у кўзини ерга қаратиб ўйчанлик билан.

— Йўқ, отахон, менинг эрим йўқ, — жавоб қилди Доро.

— Эринг бўлмаса, отангнинг рухсати теккандир?

Доро яна бош чайқаб инкор қилди:

— Йўқ, отахон, эрим ҳам, отам ҳам йўқ.

— Эринг ҳам, отанг ҳам бўлмаса, ўғлинг бу ишга розими? — сўради бош руҳоний кўзини ердан кўтармай.

— Отахон, чўрингизнинг ўғли ҳали розилик беришга қодир эмас, — деди Доро яна бош чайқаб.

Бош руҳоний ўйга толди.

— Мобода сен чўри бўлсанг, унда хўжайининг ижозат бергандир? — сўради у яна.

— Йўқ, отахон, — деди Доро бўшашиб. — Мен сиздан нажот тилаб келдим.

Бош руҳоний ниҳоят нигоҳини ердан узиб Дорога қаратди.

— Қизим, динимиз қонун-қоидаларига кўра, биз аёл кишини унинг ҳомийсининг рухсатисиз жамоамизга кирита олмаймиз, — деди у.

Доро ўзининг бахтиқаролигига қаттиқ қайғуриб, бош руҳонийга кўз тикканча қотди. Унинг жойидан кўзгалганини кўриб, қўлларини қовуштириб илтижо қилди:

— Лекин, отахон, будда дини бир пайтлар фоҳиша Анбапалига ҳам паноҳ берган эди-ку!

— Фоҳиша озод аёлдир, қизим, — деди руҳоний ўрнидан тураётди.

Эсанкираб қолган Доро оғзини очиб бош руҳонийга қараб қолди. Бош руҳоний дарвозадан ўтиб ичкарига кириб кетди. Ёш роҳиб ҳам бўйрани йиғиштириб, кўздан йўқолди. Дарвоза табақалари ёпилди. Гувиллаган шамол хурмо дарахти барглари шитирлатиб, жазирама иссиқдан ҳимоя излагандай эди. Доро Шакулни бағрига босиб ҳамон тошсупада ўтирарди. Унинг қарахт миясига ҳеч қандай ўй келмасди. Қулоғига бош руҳонийнинг охириги гапи ўрнашиб қолди — “Фоҳиша озод аёлдир, қизим!”

Шакулнинг йиғиси ҳушини жойига келтирди. Болани тинчитиш учун оғзига кўкрагини тутди. Куриб қолган кўкракни тишлагани билан сут келмагач, бола бадтар йиғлашга тушди. Доро эси оғиб, бу ерда анча вақт ўтириб қолганини ҳам сезмапти. Бирор нарса еб олиб, сўнг боласининг қорнини тўйғизиши ке-

рак. Ўзи очикқанини сезмасди, аммо боласининг очликдан биғиллаши унинг юрак-бағрини эзиб юборди.

Доро супадан тушди. Чарчоқдан бемажол оёқлари қалтирарди. Қўллари Шакулнинг оғирлигини ҳам кўтаришга бардош беролмай эгилиб-эгилиб кетарди. Лекин у дарҳол ўзини қўлга ола билди. Хурмо дарахти соясини тарк этиб, қуёшнинг шафқатсиз нурлари остида тандирдай қизиган тупроқни босиб йўлга тушди. Чанг-тўзон кўтариб гув-гув эсаётган қайноқ шамолдан ўғлини ҳимоя қилиб, бағрига босиб олди.

Доро паноҳ излаб югуриб келган йўлидан судралиб яна ортига қайтди. Ўғлини тортиб олишларидан кўрқиб, у қоҳиннинг уйдан қочиб чиқди. Энди у ҳам, ўғли Шакул ҳам бошпанасиз қолишди. Изтиробли ўйлар оғушида гарангсиб қолган Доронинг миясида фақат биргина гап чарх урарди — фоҳиша озод аёлдир. Куллик кишанлари туфайли у ҳеч қаерда бошпана тополмайди.

“Бундан аввал ҳам озод эдимми? — деган фикр келди хаёлига. — Болам сабабли кулликни ихтиёр этдим. Озодликни боламни боқиб катта қилиш ҳуқуқига алмаштирдим, лекин бу ҳуқуқимни ҳам поймол этишди... Ҳатто зодагонларнинг хотинлари ҳам бутунлай эркин эмас... Фақат фоҳишалар озод ҳаёт кечиради”.

Доро қатъий қарорга келди — у ўз ўғли учун, уни боқиб катта қилиш имкониятига эга бўлиш учун фоҳиша бўлади.

Кечга яқин қуёш Матхурапури шаҳрининг баланд иморатлари ортига ўтгач, кўча ва майдонларга соя тушди. Ҳолдан тойган Доро бемажол қўллари билан боласини қуриб қолган кўкрагига босиб, шаҳарнинг кўча ва майдонларида санғиб юрарди. Соя тушгач, шаҳарга аста жон кирди. Доро ўтиб бораётган бир йўловчини тўхтатиб, савол берди:

— Фоҳишалар маҳалласи қайси томонда?

Рўпарадан келаётган бошқа бир йўловчи кулиб юборди.

— Аёл кишининг фоҳишаларда нима иши бор экан?

— Мен фоҳиша бўлишни истайман, — деди Доро кўлидан сирғалиб тушаётган боласини ўнглаб.

Кулиб турган йўловчи Доронинг юзидаги ифодани кўриб жим қолди. Лекин шу ердан ўтиб кетаётган икки йўловчидан бири унинг сўлғин юзига, тўзиган сочларига, ич-ичига тортиб кетган кўзларига, эғнидаги йиртиқ ифлос кўйлагига ишора қилиб қаҳ-қаҳ урди.

— Ҳа-я, бу қадди қоматни, бу ҳусну латофатни қаранг! Агар бу фоҳиша бўлса, Матхурапурининг ишқибозлари кўзларининг гавҳари Ратнапрабҳани ҳам нутиб юборишса ажаб эмас! — деди у кулги аралаш.

— Сен фоҳиша бўлмоқчимисан? — деди биринчи йўловчи ижирғаниб. — Онадек муқаддас номни булғаб, фоҳишалик қилмоқчимисан? Жамиятнинг қарғишига қоласан! Сен бойлик кетидан қувиб ўз баданингни пуллаб, оналик номига доғ туширмоқчимисан? Мияси йўқ, сен фоҳишаликка ҳам ярамайсан. Пул эвазига нимангни пеш қиласан? Ҳеч нарсанг қолмапти-ку! Кимдир сендаги бор ширани ҳам сиқиб олиб, қуруқ терингни қолдирибди. Сенда аёллик латофатидан асар ҳам йўқ-ку! Қуриб-қақшаб, фирт бемажол бўлибсан-ку, энди яшаб ҳам нима қилардинг! Нотавон, ўзини ўзи эплолмайдиганларга бу дунёда ўрин йўқ. Бор, Ямуна дарёсининг сувига ташла ўзингни!

Сафар туфайли соч-соқоли ўсиб кетган бу йигитни Доро бошда танимади. Лекин овозини дарров таниди. Унинг номини айтиб чақирришга шайланган эди, йигит гапирришга қўймай, яна койиб берди:

— Болангнинг қорнини тўйғазиш учун фоҳишалик қилмоқчи экансан, Ямуна бўйига бормайсанми, бадбахт? Падянабҳ исмли бир савдогар умр бўйи сен каби ғариб-бечораларни талаб, уларни очликка маҳкум этди. Энди эса, сенларга ош-нон тарқатиб, нариги дунёга кетар олди савоб олмоқчи. Бор, сен ҳам ундан ўзингга овқат тилаб ол, унга савоби тегади.

Доро йигитнинг номини айтиб чақирриш учун оғиз жуфтлади, лекин у жирканиб юзини ўгирди ва олдинга ўтиб кетди. У йигитнинг орқасидан бир оз қараб тургач, чуқур уҳ тортиб қўйди. Бағрида йиғлай-йиғлай уйқуга кетган Шакулни ўнглаб олиб, йўловчилардан Ямуна дарёси бўйига қандай боришни

суриштира-суриштира йўлга тушди. Унинг оёқ-қўллари борган сари дармон-сизланиб борарди.

Кечкурун Ямуна дарёсини тош ётқизилган қирғоғи одам билан тирбанд эди. Савдогар Падянабҳнинг ўтови ёнидан қурбонлик гулханининг муқаддас тутуни буралиб-буралиб осмонга интиларди. Тиланчилар тўдаси бир-бирини туртиб-йиқитиб, садақахона дарвозасига талпинади. Доро қўлида биғиллаб йиғлаётган Шакул билан тўдани ёриб ўтиб, дарвозага яқинлашишга уринди. Ногаҳон орқадан кимнингдир қичқиргани эшитилди:

— Ушланглар, ушланглар, қочоқ... чўрини ушланглар!

Доро ўз хўжайини — коҳиннинг овозини дарров таниди. Коҳин тинмай бақириб-чақирарди.

Коҳин Чакрадҳарнинг додини эшитиб, бошқалар ҳам қочоқ чўрини тутишга шайланди. Орқадан, ўнгу сўлдан барча уни тутиб олишга ёпирилди. Фақат олдинда — қирғоқ томонда ҳеч ким йўқлигини кўриб, Доро Шакулни кўксига маҳкам босиб ўша томон югурди. Орқадан коҳиннинг қичқирғи тинмай эшитиларди. У яна коҳиннинг қўлига тушиб, чўри бўлишдан ўлимни афзал кўрди ва баланд қирғоқдан ўзини сувга олди.

* * *

Матҳурапурилик зодагонлар, аркони давлатлар ва савдогарлар куни билан куёш нурида қизиб, диққинафас бўлиб кетган саройларни тарк этишган. Улар кечкурунги салқинда қайиқларга ўтириб, дарёда сайр қилишарди. Шурсен мамлакатининг беқийёс гўзали, раққосалар маликаси Ратнапрабҳа девийнинг қайиғи қочоқ чўри ўзини сувга ташлаган жойга ҳаммадан яқин эди. Ратнапрабҳанинг амри билан хизматкорлар чўкаётган аёлни дарров сувдан чиқариб, қайиққа ётқизишди. Боланинг озғин қўллари ҳамон унинг куриб қолган кўкрагини чангаллаб турарди.

Ратнапрабҳа юраги ачишиб, хушсиз ётган аёлнинг бағридан болани олди. Чақалоқ жонсиз эди. У хўрсиниб, болани бир чеккага қўйди. Қимматбаҳо шойи кўйлаги кир бўлишини ўйламай, Ратнапрабҳа чўрининг жикқа ҳўл, лойқа юққан бошини тиззасига олди. Унинг канизак ва хизматкорлари аёлни хушига келтиришга уриниб, димоғига ўтқир ҳидли атир суртиб, елпигич билан елпишарди. Ратнапрабҳанинг қайиғи атрофида яна бир неча қайиқлар тўшланди. Қирғоқда ва қайиқларда шовқин-сурон авжига чиқди. Ратнапрабҳа ва унинг хизматкорлари бир амаллаб Дорони хушига келтиришди. Кўзини очган заҳоти у ҳаяжонли овозда сўради:

— Менинг... болам Шакул!

— Хавотир олма, жоним, боланг ҳам шу ерда, — деди Ратнапрабҳа унинг бошини меҳр билан силаб.

Доро ногаҳоний илтифотдан ҳайратланиб, Ратнапрабҳага тикилиб қолди. У кўзини катта-катта очиб, атрофга аланглади — у бобокалонининг саройига келиб қолдимикан?.. Ёки туш кўряптими?

Шу пайт унинг қулоғига қирғоқдан туриб айюҳаннос солаётган коҳин Чакрадҳарнинг овози чалинди:

— Бу қочоқ чўри менга қарашли. Уни менга қайтариб беринглар. Унинг оёқ-қўлини боғлаб жазо учун подшонинг ҳукмига ҳавола қиламан... Бу ўғри. Мен уни қулжаллоб Бҳудҳардан эллик олтинга сотиб олганман...

Кўрқувдан дағ-дағ титраётган Доро икки қўли билан Ратнапрабҳанинг биллагидан ушлаб илтижо қилди:

— Муҳтарама хоним, мени қутқаринг! Бу қонхўр коҳиндан мени қутқаринг! У мени ҳам, боламни ҳам ўлдириб ташлайди. Хоним, мен фоҳиша бўламан, пул тўшлаб, шу браҳманнинг қарзини узаман¹. Мен санъаткорман. Мен фоҳиша бўламан. Хоним, қуллик ситамига чидолмайман.

Коҳин Чакрадҳар дарё қирғоғида зир югуриб, қочоқ чўрини қайтариб беришларини талаб қиларди. Шу пайт қирғоқ ва қайиқлардан кўтарилган шовқинни

¹ Қадимги Ҳиндистонда раққосалар ҳам фоҳишалар тоифасига кирган.

босиб бурғу овози янгради. Бутун атрофни таҳликали сукунат қамради. Бу жимликда жарчининг овози баралла жаранглади:

— Шаҳарликлар, диққат! Валинеъмат, Халқпарвар, Дин ҳомийси, Шурсеннинг қудратли подшоси Рави Шарма ташриф буюрадилар!

Бу хабарни эшитиб, қайиқлар дарҳол четга сурилди. Қирғоқдагилар ҳам тинчиб қолишди. Тилла соябонли, ўн олти эшкаклик кема Ратнапрабҳа қайиғи ёнига келиб тўхтади. Соҳил бўйидаги ва қайиқдагилар бош эгиб подшога таъзим қилишди. Чор атрофдан унинг шаънига олқишлар янгради. Тилла соябон остида оппоқ пар ёстиққа суяниб ўтирган Рави Шарма Ратнапрабҳага қараб дўстона жилмайиб кўйди ва унинг ҳол-аҳволини суриштирди.

Подшо кемасининг олд қисмида турган қизил кулоҳлик жарчи яна эълон қилди:

— Валинеъмат, Халқпарвар, Дин ҳомийси, Шурсеннинг қудратли подшоси халойиқ ўртасида безовталиқ ва норозилиқ аломатини кўриб бу ерга ташриф буюрдилар. Халқпарвар, Дин ҳомийси амр қиладилар — эзилган, жабрдийда, адолат истовчи ҳар қандай шахс қўрқмасдан қудратли подшоҳимизга арз-додини изҳор қилсин!

Қирғоқда турган браҳман таъзим қилиб, қовуштирилган қўлларини пешонасига тегизиб арз қилди:

— Мен браҳман коҳини, Варун ибодатхонасининг хизматчиси Чакрдҳар, буюк Индр номи билан қасамёд қиламанки, Ратнапрабҳа девийнинг қайиғида ўтирган Доро исмли юнон чўри қурбонлиқ маросимларидан тушган маблағга сотиб олган қулимдир. Бу чўри ўз бурчини бажаришдан бош тортиб, уйимдан қочиб кетди. Валинеъмат, Дин ҳомийси бўлмиш қудратли шоҳимизнинг чўри Дорони менга қайтариб бериш ҳақидаги амрларига интизорман.

Ратнапрабҳа ўрнидан туриб, таъзим билан ўз илтимосини билдирди:

— Мен, Шурсен мамлакатининг бош раққосаси Ратнапрабҳа, Валинеъмат, Дин ҳомийсининг ижозати билан шу таҳқирланган чўрининг нарҳини браҳманга тўлаб, уни ёнимда қолдиришни истайман.

— Девий, бировнинг мулкни зўрлаб ҳам, пул бериб ҳам тортиб олиш мумкин эмас. Қонун олдида бой ҳам, камбағал ҳам тенгдир, — деди Рави Шарма Ратнапрабҳага ўгирилиб.

Коҳин Чакрдҳар қўлларини осмонга кўтариб, шукрона қилди:

— Яшасин адолатпарвар Валинеъматимиз! Бу чўри ғариб браҳман ўғлининг энагасидир. Адолатпарвар, икки қайта туғилганлар ҳомийси браҳманнинг фарзандига ҳаёт бахш этди. Мана шу чўри браҳман ўғлининг бирдан-бир таянчидир. Ратнапрабҳа яна таъзим билан подшога юзланди:

— Валинеъмат, Дин ҳомийси! Мен браҳманга янги энага сотиб олиш учун старли маблағ беришга тайёрман.

— Девий, инсон хоҳишига қараб адолат юритилмайди, — деди Рави Шарма Ратнапрабҳага жавобан. — Адолатнинг асосий вазифаси қонунни ҳимоя қилишдир. Чўри ўз хўжайинининг уйдан қочиб гуноҳ қилибди. Браҳман бу чўри учун олтин тўлаган. Чўрининг ўз бурчини бажаришдан бош тортиши ўғрилиқ билан тенг. Чўри браҳманнинг мулки ҳисобланади. У ўз жонига қасд қилиб, браҳман хўжайинининг шахсий мулкига хиёнат қилди, уни бу мулкдан маҳрум этмоқчи бўлди.

— Асл ҳақиқатни айтдилар, адолатпарвар шоҳим! Валинеъматга шон-шарфлар бўлсин! — деди коҳин дуо қилиб.

Подшо Ратнапрабҳа қайиғида тиз чўкиб, қўл қовуштириб ўтирган Дорога қаратиб деди:

— Чўри, сен гуноҳкорсан!

Доро қайиқ тубига бош уриб илтижо қилди:

— Адолатли шоҳим, қилган гуноҳим учун мен чўрини ўғлим билан қўшиб ўлимга маҳкум этинг. Мен бу илтифотингиз учун миннатдор бўлардим.

— Йўқ, чўри, жазони гуноҳкор ўз хоҳиши билан белгилай олмайди, — деди подшо бош чайқаб. — Браҳманнинг чўриси ҳам, унинг фарзанди ҳам унинг шахсий мулкидир. Мулкнинг эса ҳеч қандай ихтиёри бўлмайди.

— Гапингиз ҳақ, Дин ҳомийси, адолатпарвар шоҳим! Валинеъматимизнинг умрлари боқий бўлсин! — деди яна коҳин миннатдорлик билан.

— Нега чўри ўз жонига қасд қилиб, азим гуноҳга ботишни истади? — сўради подшо Дородан.

— Коҳиннинг қули бўлиш, унинг қўлида оч-наҳор яшаш фарзандимнинг оч қолишига чидалмаганимдан, — деди Доро қўл қовуштириб. Унинг кўз ёшлари шашқатор бўлиб ёноқларига оқиб тушди.

— Адолатпарвар шоҳим, — деб мурожаат қилди Ратнапрабҳа. — Ижозат берсангиз, бу чўрининг қилган гуноҳларини мен олтин билан тўлай.

Рави Шарма қўл ишораси билан унга сабр қил, деди ва коҳинга савол берди:

— Шастр ва қонунлар билимдони, сен браҳман, чўрига шунчалик озор берибсанки, у боласи билан бирга ўлишга ҳам рози бўлибди. Браҳман, сен қилмишинг учун жазога лойиқсан!

Коҳиннинг ранги кўрқувдан бўзариб кетди.

— Озор бермадим, адолатпарвар шоҳим!.. Бу ишқмас чўри хўжайинига қарши бош кўтарди.

— Браҳман, хўжайин қулни ишлатишга ҳақли, аммо унинг жонини олишга ҳаққи йўқ, — деди шоҳ қатъийлик билан. — Барча жонзотларни парвардигор яратган, хоҳласа жон олиши ҳам мумкин. Подшолар худонинг ердаги соясидир, шу сабабли фақат подшоларгина бировни жонидан маҳрум этиши мумкин. Қулий чўрилар эса икки қайта туғилганлар қатори подшонинг фуқароларидир. Бу чўрининг боласи қани?

— Адолатпарвар шоҳим, бахтиқаро чўрининг боласи ўлиб қолди, — деди Ратнапрабҳа бошини куйи солиб.

Доро хушидан кетиб, ўзини ташлаб юборди. Ратнапрабҳа ва хизматкорлари уни сувга йиқилиб тушишидан аранг сақлаб қолишди. Бу фожиани кўриб турган халойиқнинг эти жимирлаб кетди. Фақат Рави Шарманинг осойишта қиёфаси ўзгармади.

— Браҳман, сен бу чўри учун қанча пул тўлагансан? — деди у коҳинга.

— Эллик олтин, олампаҳоқ.

— Браҳман, чўрининг боласини нобуд қилганинг учун, давлат хазинасига икки юз олтин жарима тўлашинг шарт. Бу чўри эса давлат ихтиёрига ўтади. Сўнг уни бирор бошқа одамга сотиб юборилади.

Чакрдҳар кўрқувдан зир титрарди.

— Адолатпарвар шоҳим, бечора браҳманга шафқат қилинг! Қурбонлик маросимларидан тушадиган маблағга тирикчилик қилувчи браҳман қандай қилиб шунча пул йиғсин? — деди у ёлвориб.

— Сен одам ўлдирганликда айбланасан, — деди подшо қаҳр билан, — Шастрлар браҳманни ўлдириш ё қамашни ман этади. Сен шаҳару қишлоқларда тиланчилик қилиб, керакли маблағни тўплайсан. Зарурият туғилса, сенинг фарзандингни боқиш учун давлат хазинасидан пул ажратилади.

— Бу чўрини хўжайинининг уйидан қочиб кетгани учун тўрт марта қамчилансин, — деди у ҳушсиз ётган Дорога қараб.

Бу фармонни эшитиб, халойиқ сесканиб тушди. Ратнапрабҳанинг кўзлари ёшланди.

— Чўрининг нимжонлиги ва беҳушлигини эътиборга олиб, қамчи ўрнига елпигич билан савалансин!

9-БОБ

АНШУМАЛА

Ратнапрабҳа Дорони тупроққа қоришиб ётган шиша деб ўйласа, у бебаҳо гавҳар бўлиб чиқди.

Кечкурун Ратнапрабҳанинг саройидаги кўшиқ ва рақс базмида унинг энг истеъдодли шогирди Муктвалий майин мусиқа садолари остида “Товус” рақ-

сини ижро этарди. Пон солинган баркаш кўтарган Доро соҳибасининг хизматида эди.

Ратнапрабҳа Муктвалийдан кўз узмай, пон учун қўлини узатди. Қўлига пон тегмагач, у ўгирилиб Дорога қаради. Чўри зўр диққат билан Муктвалийнинг ҳаракатларини кузатарди. Бутун эътиборини ўйинга қаратганидан, қошлари чимирилган эди. Ратнапрабҳа ажабланганидан Муктвалийни ҳам унутиб, Дорога тикилиб қолди.

— Оҳ, адашди, — деб юборди Доро бехосдан ва қўлидан баркаш тушиб кетди...

Муктвалий тўхтаб қолди. Баркашнинг жаранглаши Дорони ҳушига келтирди. Хижолат бўлиб, у соҳибаси ва Муктвалийдан кечирим сўради. Ратнапрабҳа унинг узрига эътибор бермай, “Товус” ўйинини кўрсатишни буюрди. Доро камтарлик билан рақсга тушишни билмаслигини айтиб, кўполлиги учун яна бир бор кечирим сўради.

— Йўқ, Доро, рақс санъатини яхши биласан, бунга ишончим комил, — деди Ратнапрабҳа илтимос оҳангида. Тўсатдан эсига бир нарса тушди.

— Ҳа, айтмоқчи, ўша куни дарёда ўзинг санъаткорман, раққоса бўлишни истайман, демовмидинг?

Соҳибаси ҳоли-жонига қўймагач, Доро уялиб, унча хоҳламай, рақсга тушишга розилик берди. Вийна ва ноғора садолари янгради. Доронинг оёқлари мусиқага мос ҳаракат қила бошлади. Кекса созанда Рўҳит янги раққосанинг оёқ олишига қараб, унинг нимага қодирлигини дарров тушунди. У мусиқани дам тезлатар, дам секин чаларди. Доро оҳангни ҳис этиб илондай тўлғанарди, бир оздан сўнг эса бутун борлиги билан рақсга берилиб кетди. Унинг ҳаракатлари шунчалик уйғун, аниқ ва шиддатли эдики, кекса Рўҳитнинг бармоқлари улгуролмай қолди. Пешонасини тер босди. Томошабинлар ҳайкалдай донг қотиб қолишган. Ратнапрабҳа ҳам иягига бармоғини тираганча ҳайратдан лол қотиб ўтирарди.

Рақс тугагач, Доро соҳибасига таъзим қилди. Ниҳоят, ўзига келиб, Ратнапрабҳа ўрнидан турди. Бўйнидаги бебаҳо маржон шодасини счиб, Доронинг бўйнига тақиб қўйди.

— Дугона, Сагал, Магадҳа ва Такшашиладан бўлак ерда бунчалик мукаммал санъатнинг бўлиши мумкин эмас, — деди у Дорони кучоқлаб, бундай маҳоратга эришиш учун зўр устодинг бўлиши ҳамда санъат ҳомийси маъбуда Сарасвадий бахш этган ноёб истеъдод лозим. Бунда албатта менинг устозим — Маллика Девийнинг хизматлари бўлиши керак. Тўғриси айт, бу бебаҳо санъатни қаерда ўргандинг?

— Ҳа, бунинг учун мен Маллика Девийдан ўла-ўлгунча миннатдорман, — деди Доро бошини қуйи солиб, мамнуният билан.

Ратнапрабҳа шундоқ ҳам Дорога меҳрибон эди. Унинг фазилатлари ва сирини билиб олгач, ҳурмати янада ошди. Ратнапрабҳа ўйлаб-ўйлаб Дорога янги ном топди — Аншумала¹.

Номи билан бирга Доронинг дунёси ҳам бутунлай ўзгарди. Серҳашам, фаровон ҳаёт қўнида, мусиқа ва рақс гирдобиди у оққуш каби мавж урарди. Лекин унинг мажруҳ қалби барча хурсандчиликлардан бебаҳра эди.

Аншумала рақсга тушганда юзидан табассум аримасди, аммо бу шунчаки санъаткорлик фарзи эди. Сувдан чиқиб келган оққуш бир силкиниб, патидаги сув томчиларини тўкиб ташлагани каби, Аншумала бир ўзи қолди дегунча паршонхотир, ҳар нарсага лоқайд бўлиб қоларди. Унинг дилини ғамгин, бири биридан даҳшатли ўйлар тирнар, Шакулнинг ёди ором бермасди.

Санъат шайдолари Аншумаланинг жозибатор рақсига, нафис маҳоратига мафтун бўлиб қолишди. Улар Ратнапрабҳанинг пойи остига қимматбаҳо совғаларни уйиб ташлашарди. Аншумала буларнинг барчасига бефарқ эди. Унинг кўзи олдида очликдан жовдираб турган Шакулнинг қиёфаси кетмасди. Аншумаланинг Шакул фироқида ўртанган қалбининг фӣғони томошабинларнинг

¹ Аншумала — нурли гулчамбар дегани.

юрак-юрагигача етиб бориб, маҳзун кўшиқлар маъносини тагин ҳам бўрттириб кўрсатарди. Рақсга ҳам у бутун вужуди билан берилиб кетарди.

Ратнапрабҳанинг саройи на фақат Матхурапура, балки бутун Шурсен мамлакатининг маданият ўчоғи ҳисобланарди. Энди унинг довуғи Магадҳа, Каурав, Катҳ ҳамда Мадра мамлакатларигача ёйилди. Унинг саройида уюштириладиган кечки базмларда жой таллашиб, санъат ихлосмандлари бир-бирлари билан тортишиб қолишарди. Айниқса, Аншумала қатнашадиган базмларда тартиб сақлаш учун махсус соқчилар қўйишга тўғри келарди. Аншумаланинг шухрати туфайли Ратнапрабҳанинг даромади ҳам бир неча бор кўпайди. Ратнапрабҳа ҳам Муктвалийнинг базмларида гулчамбару кумуш тангалардан нари ўтмайди-ган санъат шайдолари энди олтин тангалар, олмос ва бошқа қимматбаҳо тошларни аямасдан тортиқ қилишарди. Буларнинг барчаси Ратнапрабҳанинг номига бўлса-да, аслида Аншумаланинг санъатига берилган юксак баҳо эди.

* * *

Аншумаланинг довуғи кундан-кунга ортиб, Ратнапрабҳа учун қутилмаган натижага олиб келди. Бойваччалар, асилзодалар, давлат аъёнлари унинг саройига гулчамбарлар кўтариб келишарди. Улар Ратнапрабҳага бебаҳо ҳадялар инъом этиб, Аншумалани ўзлари билан ўрмону кўллар бўйлаб сайр-томошага олиб кетишга руҳсат сўрардилар. Илгари Ратнапрабҳанинг илтифотига зор бўлиб юрган ихлосмандлар энди унинг саройига Аншумалани деб келадиган бўлишди. Осонликча оқиб келаётган бойликлар Ратнапрабҳани қизиқтирмай қўйди. Шухрати сўниб, жозибаси қолмаганини англаб, у ўзини бир нарсасини йўқотиб қўйган одамдек ҳис этарди.

Ратнапрабҳанинг ўзи бир пайтлар барчанинг эътиқод марказида турган бўлса, энди унинг ўзи янги бир санамнинг эгаси, ҳомийси эди. Халқнинг Аншумалага муҳаббати туфайли саройга оқиб келаётган барча бойликлар уники эди. Ратнапрабҳа тақдирга тан бериб, ўз-ўзини юпатмоқчи бўларди: “Умр бўйи шон-шухратга интилиб, кўзлаган мақсадим нима эди? Мана шу бойлик эмасми?!...” Лекин бу далиллардан кўнгли тўлмасди. “Бойлик орттиришдан мақсад нима? — савол берарди у ўзи-ўзига. — Бойликдан мақсад фаровон ҳаёт кечиришдир. Менда ҳамма нарса бор — бежирим кийим-кечаклар, турли зебу зийнатлар, данғиллама саройим бор, лекин мен ўзимни тўла маънода бахтиёрман, дея оламанми? Йўқ, чунки бу бойликларнинг барчаси яшаш учун керакли бир воситадир, улар ҳаёт муддаоси эмас... Бозорда тўтиқушни олтин қафасига эмас, хислатларига қараб баҳолайдилар”.

Ратнапрабҳа ўн саккиз йил илгари Малликанинг саройида ўқишни тугатиб Матхурапурига қайтганда, барчани ўзига ром этди. Ўшанда Каумиди қанчалар ҳасад қилмади. Лекин Ратнапрабҳа ҳасад қилишга арзигулик бирор нарсага эришдими? Фоҳишанинг тақдири шу экан-да! У бутун вужудини бировларга бағишлаб, орттирган нарсаси фақат мол-дунё бўлди. Оила қурган аёллар ҳам ҳаётини бировга бахш этади, лекин улар бунинг эвазига эрли бўладилар... Фоҳишанинг ҳаётини осмонда ёрқин из қолдириб тезда сўнадиган учар юлдузга қиёсласа бўлади. Оилали аёлларнинг ҳаёти эса мўътадил ёруликдаги шамчирокқа ўхшайди — у узоқ вақтгача ўчмайди. Нотинч кунларда меҳрибон қўллар уни панасига олиб, қутурган бўрон ҳамласидан ҳимоя этади. У ўчишдан илгари бошқа чирокларни ёқиб қолдиради. Ўзи ўчиб қолса ҳам, у ҳаёт бахш этган шуъла асло сўнмайди. Бу эса мангу ҳаёт демакдир... Маришнинг бу гапини у тез-тез эслаб турарди. У чарвак-локаятка таълимотининг тарафдори бўлмиш ҳайкалтарош Маришни, унинг маънодор гапларини доим хотирларди. Ёш бўлса-да, сочига оқ оралаб қолган бу йигит уч йил илгари Дакшинапантҳа шаҳридан Сагалга қайтаётган унинг уйида меҳмон бўлган эди. Ўшанда у ҳам кечки базмга келди. На кўриниши, на кийим-боши Ратнапрабҳанинг диққатини ўзига тортди. Базм тугаганда ҳам у саройда қолди. Ратнапрабҳа дам олгани кириб кетгач, йигит у билан кўришиш истагини билдирди. Ратнапрабҳа илтимосини рад этганини эшитиб, у канизакка шундай дебди:

— Ҳа, рад жавоб олишимни билардим. Мен у билан суҳбатлашиб, кўнглимнинг чигилини ёзмоқчи эдим, афсуски бунинг учун пул тўлашга қодир эмасман. Лекин дунёда мол-дунёдан бўлак нарсалар ҳам бор!

Маришнинг бу гапни канизақдан эшитиб, Ратнапрабҳанинг дили оғринди. Ноилож учрашишга розилик берди. Мариш нимаси биландир унга ёқиб қолди. У Ратнапрабҳанинг саройида бир неча ҳафта меҳмон бўлди. Аввалбошда Маришнинг ғаройиб фикрлари унда шунчаки қизиқиш уйғотарди, аммо кейинчалик Ратнапрабҳа унинг гапларининг маъзини чақиб, улар устида мулоҳаза қиладиган бўлди. Маришнинг таъсири остида Ратнапрабҳа анча босиқ, оғир-вазмин бўлиб қолди.

Ратнапрабҳа ўз тақдиридан унчалик хурсанд бўлмаса-да, кўнглида умид ва ишонч ҳислари бениҳоя эди. У ўз даромадининг бир қисмини назр-ниёз, қурбонлик маросимларига сарфларди. Аввалги туғилишларда қилган гуноҳим туфайли бу гал мен фақат шуҳрат ва бойликка эришдим, холос, эндиги савоб ишларим эвазига нариги дунёда ҳамда кейинги туғилишимда, албатта, тақдирланаман, деб ўйларди у.

Мариш уни мазах қилиб савол берди:

— Хоним, кўлни бош орқасидан айлантириб бурунни ушлашга уринмоқдан не мақсад?

— Нега бундай дейсиз? — деди Ратнапрабҳа ажабланиб.

— Нариги дунёдаги роҳатни ўйлаб азият чекишингиздан ҳеч қандай фойда йўқ, — деди Мариш. — Сизнинг эътиқодингизга кўра, савоб иш қилсангиз, нариги дунёда роҳат-фароғатда яшайсиз. Кўнглингиз истироҳат истаса, имконингиз борида, бу дунёда кайф-сафо қилин! Ўзингизни ўзингиз алдаб, кўп нарсалардан маҳрум бўлишнинг нима кераги бор? Нариги дунё фақат бир тахмин, ҳаёлий нарса, холос. Сизни нариги дунё борлигига ишонтирган одамнинг ўзи уни кўрмаган. У ҳам бу гапни бировлардан эшитган. Ҳали бирорта одам нариги дунёни ўз кўзи билан кўрган эмас, ҳеч ким унинг мавжудлигини исботлаб беролмайди. Нариги дунё ҳақидаги гаплар қуруқ сафсатадир. Турли уйдирмаларга ишониб, бу дунёдан воз кечиш ақлданми?

Ратнапрабҳа Маришга тикилганча лол қолди. Унинг далилларини рад этишга ожиз эди.

— Ўлгандан кейин сиз қандай қилиб нариги дунёда яшайсиз? — Мариш фикрини давом эттирди. — Руҳингиз яшайдими? Хоним, браҳманлар руҳ деб атайдиган нарсанинг ўзи йўқ. У ҳам бир фараздир. Инсоннинг фикрлаш ҳамда сезиш қобилияти унинг табиатига хос хислат, унинг фаолияти мевасидир. Гул ўзидан хушбўй ис таратади, шамчирокнинг ёнишидан ёруғлик юзага келади. Чироқ ўчгач, унинг ёруғи йўқолади. Чироқ ёки қуёшдан ажралган ҳолда ёруғлик мавжуд эмас. Шу каби, руҳ ҳам танадан бўлак яшай олмайди, бунинг имконияти йўқ.

— Хоним, моддий, сезги аъзолари орқали идрок этиладиган дунёни сохта тушуниб, браҳманлар ўйлаб топган руҳни ҳақиқат деб тан олиш мантиққа зид эмасми? — деди Мариш қизишиб. — Бировларнинг фикрига кўр-кўрона ишонгандан кўра, ўз тажрибангизга, ҳисларингизга таянган маъқул. Мана шу ҳаёт, бу дунё ҳақиқийдир, моддийдир. Нимани истасангиз, бу дунёда эришишга интилинг!

Ратнапрабҳа оғзини очиб, Маришга тикилиб қолди. Сўнг журъатсизгина унга савол берди:

— Инсон танаси абадий эмас, дедик, бахт-саодат ҳам ўткинчи, беқарор ҳис, тўғрими?

Маришнинг ярим юмуқ кўзларида истеҳзо ифодаси жилоланди.

— Демак, жисм беқарор, ўлимга маҳкум экан-да? Хоним боқий умр истайдиларми? Ҳўп, яхши. Қани, айтинг-чи, атроф муҳитда шакли, мазаси ёки рангини ўзгартирмайдиган бирор нарсанинг ўзи борми? Сиз ўлим деб атайдиган ҳодиса аслида модданинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишидир. Боқийликнинг маъноси барқарорлик, ўзгармасликдир. Фараз қилиб кўринг, дунёда ҳеч қандай ўзгариш содир бўлмаса, унинг нима гўзаллиги қолади?

— Ҳа, сиз ҳақ гапни айтдингиз, ҳеч қандай ўзгаришсиз, муқаррар дунёнинг файзи бўлмасди, — деди Ратнапрабҳа, бир оз мулоҳазадан сўнг.

— Лекин, барибир инсон абадий яшайди. Минг-минглаб йиллардан бери ҳаёт силсиласи давом этиб келяпти. Бу инсоннинг мангулигидан далолатдир, — деди Мариш.

Мариш билан бўлган суҳбатлар таъсирида Ратнапрабҳанинг нариги дунё ва мангуликка ишончи сусайиб, бу дунёдаги ишларга қизиқиши кучайди. Ратнапрабҳа ўзига яраша бадавлат ҳаёт кечирса-да, жамият наздида у халқ хизматкори эди. У ўзининг бу аҳволдан мамнун эмас эди, албатта. Оилали аёллар ҳаёти кўпроқ жозибали туюларди. Аммо у бу имкониятни қўлдан берган. Кимни ҳам умр йўлдоши қилиб танларди? Ўз тақдирини кимнинг қўлига ишониб топширса бўлади? Ратнапрабҳа тақдиримга фақат ўзгаларнинг кўнглини овлаш ёзилган экан, деб ўйларди.

* * *

Аншумала ҳар томонлама етук раққоса эди. Лекин унда заррача кибр-ҳаво йўқ, ўзига анча бепарво эди. У Ратнапрабҳанинг ўз ҳомийси деб билиб, унга беҳад миннатдорлик, чуқур ҳурмат билан қарарди.

Ратнапрабҳа Аншумалани дастлабки кўрган куниеқ ёқтириб қолди, дилида унга нисбатан раҳм-шафқат ҳислари уйғонди. Устози Малликанинг шогирди бўлгани, ҳамда ўзига чексиз садоқати, самимийлиги туфайли Аншумалага меҳри тагин ҳам ортди. Аншумала уни “соҳиба” деб атаса-да, ўзи уни синглим, дугонам деб чақирарди. Ёши қирққа етиб қолган Ратнапрабҳа Аншумалани ўз жойини эгаллаб олиши мумкин бўлган рақиб сифатида эмас, балки ўз ишини давом эттирувчи муносиб ўринбосари деб тушунарди. У билан фахрланиб, меҳр билан Аншупрабҳа деб атарди.

Узоқ давом этган ёғингарчиликдан сўнг одам куёшга интиққани каби, Матхурапури шаҳри санъат шайдолари ҳам Ратнапрабҳанинг саройида Аншумаланинг пайдо бўлишини зўр қувонч билан кутиб олдилар. Лекин бу олқишлар Аншумалани заррача ҳам қувонтирмади, унинг руҳий ҳолатида ҳеч қандай ўзгариш бўлмади.

Аншумаланинг лоқайдлиги унинг ихлосмандларининг иззат-нафсига тегарди. Улар турли тортиғу туҳфалар билан Аншумаланинг кўнглини олишга уринишарди. Лекин мудом муваффақиятсизликка учраб, чекинишга мажбур бўлардилар.

Жамиятда турли миш-мишлар тарқалди — “Аншумала одам эмас, ёғочдан ясалган қўғирчоқ экан. У тошдан тикланган бут-санамлар қаршисида ўйинга тушишга яратилган мурватли ўйинчоқ. Унинг хиром айлаб ўйинга тушиши, юзидаги яратилган мурватли ўйинчоқ. Унинг хиром айлаб ўйинга тушиши, юзидаги табассуми, ноз-карашмалари — бариси ясама, сохтадир. Унинг шахсий ҳаёти йўқ, бировга зиғирча фойда келтиролмайди. Унинг кўнглида бирор истак-хоҳиш йўқ, у ҳаётдан бутунлай бебаҳрадир. У Ратнапрабҳанинг қўлидаги қўғирчоқ, холос”.

Бу миш-мишлар Ратнапрабҳанинг ҳам қулоғига етди, унинг ўзи ҳам бу гапларнинг ҳақиқатга яқинлигини тан оларди. У Аншумаланинг кўнглини ўртаётган ғам-андуҳ ҳақида, унинг келажаги борасида кўп мулоҳаза қилди. Аншумалага бирор гап айтиш мушкил эди, лекин индамаса ҳам бўлмайди. Бир томондан унинг дилига озор беришдан кўрқса, иккинчи томондан унинг келажагини ўйлаб ташвишланарди.

Ратнапрабҳа Аншумалани машҳур фолбин Притхуга кўрсатиб, бир неча бор дам солдирди. Аммо у Аншумаланинг дил сиёҳлигини тарқата олмади.

— Ажал ҳамманинг бошида бор. Чалаўлик ҳаётнинг кимга кераги бор? Тирикчилик экан, бизга нон-туз берувчиларга ҳурматсизлик қилиш инсофданми? Халойиқ бизнинг ҳузуримизга кўнгил чигилини ёзиш ниятида келади. Биз лоқайд муносабатда бўлгач, қайси юзимиз билан уларнинг қўлидан совға-салом оламиз? Инсон қалбига завқ бағишламайдиган санъат лойдан ясаб қип-қизил рангга бўялган олмага ўхшайди — у чиройли бўлгани билан барибир бефойдадир. Дилида эзгу ниятлар билан келган мухлисларни нега ранжитишимиз ке-

рак? Улар сени жуда қадрлашади. Сен, раққоса бўлсам, мустақил, озод ҳаёт кечиранман, деб ўйлагандинг. Лекин, инсон ўз касби қориг'а ихлос қўйиши шарт, — деди Ратнапрабҳа. У яна кўп нарсаларни айтмоқчи эди-ю, айтолмади.

Аншумала қўлини қовуштириб, кўзлари ёшланиб, айбдорлардек титроқ овозда унга жавоб қилди:

— Хоним, таним сизники, уни сотиб олгансиз. Лекин дилим менинг ҳам ихтиёримда эмас. Сиз кўрсатган илтифотингиз эвазига уни ҳам сизга бағишламоқчиман. Ўла-ўлгунча сиздан миннатдорман, буюринг, барча айтганларингизни бажо келтиранман.

Яхши ният билан айтган гаплари Аншумаланинг дилини оғритганини кўриб, Ратнапрабҳа хижолатда қолди. “Мариш шу ерда бўлганида, турли далиллар билан Аншумаланинг фикрини ўзгартириб, руҳий тушкунликдан халос этган бўларди, — деб ўйлади у. — Аншумала Маришнинг гапларига албатта қулоқ осадди. Эҳтимол, у кайфиятини ҳам кўтариб юборармиди”.

Маришнинг ёди Ратнапрабҳанинг хотирасидан сира кўтарилмасди. Ҳозир унинг ўрни айниқса билиниб қолди. Мариш эса эркин куш каби қўним билмасди. Сагадан ҳайдалса, Шурсен орқали Магаҳдага ўтиб кетар, Магаҳаликлар ундан юз ўгиришса, яна Шурсенга келар, бу ердан кўнгли қолса, тагин Сагалга қайтиб кетарди.

* * *

Ҳар йили шраван ойида Матхурапури яқинидаги Вриндаван деган жойда аргимчоқ сайли ўтказиларди. Бу ерда турли шаҳару мамлакатлардан беадад халойиқ тўпланарди. Халқ сайл-томоша учун келса, санъатшунослар ўз соҳалари юзасидан баҳс-мубоҳаса учун йиғилишарди. Бу маҳорат кўригида хушовоз хонандалару моҳир раққосалар мусобақалашардилар. Мусобақа голибларининг номини санъат шайдолари белгилашар, голиблар билан уларнинг юрглариининг ҳам шуҳрати ортарди. Бундай юксак шарафга кўпинча Магаҳа, Каурав, Мадра ва Малл мамлакатлари сазовор бўларди. Бироқ Ратнапрабҳанинг шогирди Аншумала ярқ этиб чиқди-ю, мана, уч йилдирки, Матхурапури биринчиликини кўлдан бермай келади. Аншумаланинг довуғи узоқ мамлакатларгача ёйилди.

Бу сафарги аргимчоқ сайлига Матхурапурига тумонат одам йиғилди. Ёмғирли оқшомлар Ратнапрабҳанинг саройи барча мухлисларни сиғдиролмай қоларди. Улар унча-мунча ёмғирни писанд ҳам қилишмасди. Шраван ойи тугаб, бҳадон ойи бошланса-да, ёнғингарчилик ҳамон давом этарди. Баъзан ёмғирда йўллар ботқоқлашиб, ўтиб бўлмайдиган ҳолга келар, шундагина Ратнапрабҳа ва Аншумалага ҳордиқ чиқариш учун фурсат тегарди.

Ана шундай оқшомлардан бирида Ратнапрабҳа ёлғиз ўзи айвонда ўз ҳаёти ва сеvimли шогирди Аншумаланинг келажаги ҳақида ўй суриб ўтирарди. Ногаҳон канизак унинг ёнига Маришни бошлаб келди. Мариш унга салом берди. Орзиқиб кутган дўстини кўриб Ратнапрабҳанинг кўзлари севинчдан чақнаб кетди. Балки, Мариш Аншумаланинг кўнглига йўл топа олар, деган фикр ярқ этиб миясига уриди. У Маришни ўз ёнига ўтиришга имлади.

Ёмғир шаррос қуярди. Ратнапрабҳа ва Мариш парёстикларга суяниб олишди. Ёмғир тинадиганга ўхшамасди. Бугун Ратнапрабҳанинг саройида ноғораю кўнғироқчаларнинг овози эшитилмайди. Осмонни қоплаб олган залворли қора булутлар сукунат устидан мазах қилгандай ноғоралар овозига тақлид қилади. Шамол таъсирида жунбушга келган табиат ушбу вазмин мусиқа садолари остида ўйноқлаб рақсга тушаётгандек туюлади. Ратнапрабҳа канизакка Аншумалани чақириб, меҳмон учун май келтиришни буюрди.

Аншумаланинг номини эшитиб, Мариш Ратнапрабҳага деди:

— Хоним, сиз бундай лаёқатли шогирдни қаердан топдингиз? Таърифингиз бутун оламини тутиб кетди. Мен шогирдингиз билан учрашиб, унинг бебаҳо санъатидан бахраманд бўлсам ўзимни бахтиёр ҳис этардим.

— Аншумалани чақиртирганимнинг боиси ҳам уни сизга таништиришдир. Лекин дўстим, бу таркидунё этган раққосани кўриб, ҳафсалангиз пир бўлма-

син, дейман. Унинг ичи дарду ҳасратга тўла, фақат тирикчилик учун рақсга тушишга мажбур.

Мариш бу гапни эшитиб ғоятда ажабланди.

Аншумала бежирим, аммо ҳафсаласизлик билан кийилган ялтир-юлтир либосда айвонга чиқди. Баданида бирорта зеб-зийнат йўқ, ҳатто гулчамбар ҳам тақиб олмаган. Наридан-бери эгнига илган либоси остидан бўртиб турган тароватли баданининг латофатига ўзи бутунлай лоқайд эди.

Ғунча лаблари билинар-билинмас пирпираб, маънос чехрасида мулоим табассум билан Аншумала меҳмонга юзланди:

— Ардоқли меҳмон, муҳтарам Ратнапрабҳа девийнинг содиқ хизматкори раққоса Аншумаланинг таъзимини қабул этсинлар.

Мариш Аншумалага анграйиб тикилиб қолди. Унинг хотирасида бундан беш йил аввалги воқеалар жонланди. Ушбу ялтироқ либосдаги ғамгин қиёфали раққоса тузоққа илинган оққуш рақсини ёдига солди.

Ратнапрабҳанинг имоси билан Аншумала кўрпачага тиз чўкди ва кўзадан бир қадаҳ май қуйиб меҳмонга узатди:

— Марҳамат, жаноб.

Мариш ҳамон Аншумаладан кўз узмай, нафасини ичига ютиб ўтирарди. Унинг ўткир нигоҳи остида Аншумала қўлидаги қадаҳ билан тошдай қотди.

Вазиятни фаҳмлаб, Ратнапрабҳа меҳр билан Аншумаланинг елкасига қоқиб қўйди. Маришнинг диққат билан Аншумалага тикилиб турганини кўриб, Ратнапрабҳа жилмайиб рўмолининг учи билан шогирдининг юзини тўсди.

— Орий, намуғча тикилавермасангиз? Менинг нозиккина дугонамни қўрқитиб юборасиз-ку, — деди у ажабланган оҳангда.

Ўтган кунлар хотирасига шўнғиб кетган Мариш Аншумаладан нигоҳини узмасди.

— Дивя хоним! — деб пичирлади унинг лаблари.

Аншумала кўзини ерга тикиб, ҳеч нима жавоб қилмади.

Ратнапрабҳа Маришга қаради, сўнг Аншумала томон ўгирилди. Икковининг ҳам важоҳати қуюнли булут сингари вазмин эди. Ратнапрабҳа бир неча дақиқа нима қиларини билмай довдираб қолди, сўнг ўрнидан туриб канизакка бир нарсаларни буюрди ва ўзи ҳам унинг кетидан уйга кириб кетди.

Бир оз жимликдан сўнг Мариш яна тилга кирди:

— Дивя хоним!

Аншумала қадаҳни икки қўлида чангаллаганча қимир этмасди. Унинг боши тагин қуйи солинди.

— Орий, энди мен Дивя эмасман, — деди у секингина. — Энди хоним ҳам эмасман. Ратнапрабҳа девий сотиб олган чўриман, раққоса Аншумаламан. Орий, май ичинг!

Мариш чуқур нафас олиб, Аншумаланинг қўлидан қадаҳни олди ва баркашга қўйди. У хўрсиниб, хаёли яна хотирот оқимида ўтмишга қараб кетди. Шу алпозда анчагача миқ этмай ўтирди. Сўнг Аншумалага савол берди:

— Бу узоқ мамлакатга қандай қилиб келиб қолдингиз?

— Орий, буни тақдир дейсизми, ё карма оқибати дейсизми, хоҳлаганингиз, — деди Аншумала журъат билан Маришнинг хира ёғду тушиб турган кўзларига тик боқиб.

“Тақдир” ва “карма” сўзлари қулоғига урилиши билан Мариш илон чаққандай сапчиб тушди.

— Сиз “тақдир” ва “карма” деганда нималарни тушунасиз? Тақдирга тан бериш инсоннинг ожизлигидан, кармага ишониш эса, азоб-уқубат, кулфатларнинг сабабини билмасликдандир. Тақдир ва карманинг маъноси шудир, хоним.

— Орий, чўрингизнинг хулосасини ожизлик, сабабини омийлик, деб тушунаверинг.

Аншумала фикрини тасдиқлаётганини кўриб, Мариш енгил тортди, бироқ суҳбат мавзуи тугаб қолди. Мариш баркашдаги қадаҳга тикилганча жим ўтираверди. Аншумала ўз бурчига амал қилиб, яна меҳмонга қадаҳ узатди.

— Орий, май ичинг!

Мариш рад қилишга ботинолмай қадахни олиб, бир сипқоришда бўшатди. Сўнг замин у осмонни бир-бирига туташтириб, шаррос қуяётган ёмғирни томоша қила бошлади.

— Беш йил илгари Сагалда муҳтарам маҳапандит Дев Шарма вафот этганда турли хил миш-мишлар тарқалди... Маҳапандитнинг эвараси айни очилиб-яшнаб турган бир пайтда оғир дардга чалиниб нобуд бўлди, дейишди... Баъзилар, у ўз жонига қасд қилди дейишди ҳам... Лекин мен сизни бу ерда, шу аҳволда кўриб турибман. Бу тушимми ё ўнгимми? Ёки бўлиб ўтган воқеалар бари туш эдими?..

Аншумала унсиз йиғлаётганини сезиб, Мариш унга қаради. У юзини рўмоли билан беркитиб олган эди.

— Бу мавзудаги гаплар сизнинг дилингизга озор бераркан... Энди бу ҳақда ҳеч нима демайман, — деди Мариш бўшашиб.

— Орий, қадрдон одамингдан айрилсанг, бағринг қуяди... Бобокалоним бирдан-бир ишонган таянчим эди, — деди Аншумала кўз ёшларини базўр тийиб.

— Ҳа, албатта, жудолик азоби оғир. Лекин, ўлим барҳақ. Азизим, бобокалонингизнинг вафоти Сагалнинг барча аҳолисини қайғуга мубтало этди. У киши бир юз йигирма йил умр кўрдилар, шунча пайтгача адолат тимсоли бўлиб келдилар. Бутун Сагал аҳли у киши билан фахрланарди. Бобокалонингизнинг ёрқин хотираси барчанинг қалбида яшайди. Азизим, меҳри дарё бобокалонингиздан айрилиб, Сагал аҳли чуқур қайғуга ботди.

Мариш билан Аншумала анчагача сўзсиз қолишди.

Орадан икки соатча ўтиб, Ратнапрабҳа чироқ кўтарган канизак ҳамроҳлигида айвонга қайтди. Мариш билан Аншумала чурқ этмай ўтирганини кўриб, юраги гаш бўлди. Лекин буни сездирмасликка тиришиб, гапни ҳазилга бурди.

— Бир-бирининг дилидаги гапни сўзсиз тушунадиган одамлар ярим кечагача ўтириб нима қиладилар?!

Икковидан ҳам бирор садо чиқмагач, у Аншумаланинг елкасига уриб деди: — Туринг энди, дугона, кеч бўлди. Орий учун меҳмонхонага жой тайёрлаб қўйилди. Бу киши сафардан чарчаб келдилар.

Аншумала учун ўтган кунлар ёди оғир ва даҳшатли эди, келажак ҳам унинг учун бутунлай қоронғи эди. У ҳаётининг фожеали дамларини эслаб кўз ёши қилмасди. Уларнинг қайси бирини хотирлаб кўз ёши тўксин? У энди бахтли ҳаёт ҳақида орзу қилмасди ҳам. Бахт ўзи нима? — ўйларди у. — У фаровон оила, сеvimли ёр, бола-чақа орттиришдан иборатми? Барчасини кўрди, лекин оқибатда улардан айрилиб, кўрган нарсаси фақат гурбат бўлди. Унинг ёдига доно Чивукнинг ҳикматли гапи келди: “Бахт ва бахтсизлик бир-бири билан боғлиқ бўлади. Бахтга интилиш бахтсизликка олиб келади. Дунёда бахтдан бахтсизлик кўп”. Дунёнинг ўзи бошдан-оёқ бахтсизликдан иборат экан, у қаерга ҳам қочиб қутуларди? Аншумала шаройтга кўникиб, лоқайдгина, осойишта ҳаёт кечирарди. Унинг ҳаётинда ҳеч қандай истак, мақсад қолмади. Мияси фикрлаш қобилиятини йўқотган деб бўлмасди, аммо унинг дилидаги орзу-ҳавас, интилиш ўрнини сусткашлик, бепарқлик ҳислари эгаллаб олди. Унинг тасавурида барча нарса беҳуда туюларди.

Маришнинг қаршисида икки соат сукут сақлаб ўтиргач, Аншумала кечаси билан безовталаниб чиқди. Бу учрашув унинг ҳиссиз дилида ҳукмрон руҳий мувозанатни бузиб юборди. Кучли шамол эсганда сув тўлқинланиб, ҳовуз остига чўккан лойқани кўзатгани каби, Мариш билан мулоқот ҳам Аншумаланинг юрагида пинҳон ётган ўтмиш хотираларини тўзитиб юборди. Уч йил давомида юзага келган руҳий осойишталик бир зумда барҳам топди.

Аншумала канизакка хонадаги чироқни ўчиришни буюрди. Икки соат юмшоқ ўринда ухлолмай тўлғаниб чиққач, унинг ёдига қоҳин Чакрадҳарнинг уйи тушди. Қоҳиннинг уйида у ҳеч нарса тўшалмаган тош устида ҳам қотиб ухларди. Қоҳиннинг хотини уч-тўрт марта қайта овоз берса ёки бағрида ётган Шакул бигиллашга тушсагина кўзи уйқудан очилар, соҳибаси унинг ўликдай ухлашини юзига солиб лаънатлар, қарғарди.

Ташқарида тинмай қуяётган ёмғирнинг бир маромда шовуллашидан Аншумаланинг қулоғи битиб қолди. У хаёлга берилди — “Осмондан тушаётган ҳар

бир томчининг ўзига яраша овози бор. Лекин, беадад томчилар жўрида унинг овози йўқолиб кетади, шунинг учун киши уни сезмайди ҳам. Шунга ўхшаб, боши кулфатдан чиқмайдиган одам ҳар қандай ғам-ташвишга бефарқ, ҳиссиз бўлиб қоларкан. ...Олижаноб Мариш менинг бахтиқаролигимдан куйиниб хо-мушгина ўтирди. Нега у мени ўйлаб қайғуради? Юзлаб мухлислар бу ерга дилхушлик қилгани келишади. Уларни фақат ташқи қиёфам қизиқтиради, лекин олижаноб Мариш дилимда яшириниб ётган ҳақиқатни англай олди”.

Беш йил илгари, баҳор айёмида уни муваффақияти билан табриклар Мариш шундай деган эди: “Азизим, сенинг баркамол санъатинг аёлларга ато этилган азалий хислатнинг ёрқин ифодаси, холос”. Ушанда Маришнинг юриш-туриши, гаплари дағал туюлгани сабабли, бу фикри ҳам эриш боғган эди. Энди Маришнинг башорати тўғри бўлиб чиқди.

Мухлислар соҳибамнинг саройига нима ниятда келадилар? Сагалда Малика девийнинг саройида уюштирилаётган базмлардан мақсад нима? Аёлларга табиат ато этган жозибадан баҳраманд бўлиш учун эмасми? Санъат шайдолари бу ерга вақтичовлик қилиш учун келадилар. Аммо Мариш ўйин-кулгидан ҳам дард-ҳасрат қидиради. Уни ўйин-томоша қизиқтирмайди, бировга ҳамдардликда, унинг дардига шерикликда у ўзини бахтиёр ҳис этади... Бариси бекор, бефойдадир...

Аншумала шиддатли ёмғир уриб турган қоронғи тун қўйнида юмшоқ ўринда турли хаёлларга берилиб, алламаҳалгача ухлолмай ётди.

Одатда босиқ, бепарво Мариш Ратнапрабҳанинг саройида кутилмаганда Дивяни учратиб, қаттиқ ҳаяжонга тушди. Туни билан ухлолмай чиқди. Унинг кўз олдидан Дивянинг ғам-андух эзиб қўйган, ночор, гўшанишин қиёфаси кетмасди. Маришнинг тасавурида ялтироқ либос кийган Дивя ҳафсаласизлик тимсолидек ўрнашиб қолди. Унинг кўз олдига дам Ратнапрабҳанинг айвонида мунгли қиёфада ўтирган Аншумала, дам нафис, хушбўй гулғунча каби қалбидан завқу шавқ, ишонч нури таралиб турган Дивянинг бир неча йил аввал Сагалда, маҳапандит Дев Шарманинг саройида кўрган жозибатор сурати гавдаланарди. Унинг ҳозирги аҳволини кўриб Маришнинг юрак-бағри эзилди.

Сагалда Мариш Дивяни ёқтириб қолган эди, лекин унинг қўнглида Дивяга нисбатан ҳирс-ҳавас йўқ эди, уни сидқидилдан ҳурмат қиларди. Мариш қўли калталигини, жамиятда тутган ўрни ниҳоятда паст эканлигини яхши тушунарди. У ўзи билан Дивянинг ўртасида ўтиб бўлмас жарликдан ҳам чуқур тўсиқ мавжудлигини биларди, аммо энди Дивя виқор ва гурур юксаклигидан Мариш қўлини чўзса етадиган жойга тушиб қолган эди. Мариш ҳамдардлик қўлини узатиб, унга бемалол етказа оларди.

Маришнинг қўнглида пайдо бўлган ҳамдардлик ҳисси муҳаббатга айлана бошлади. Лекин ҳозир Дивянинг қўнгли нотинч эди — ўтмиш хотиралари унинг мажруҳ дилини ўртарди. Шу сабабли Мариш уни ўз ҳолига қўйиб берди. Бирок, Дивя қолган умрини ҳам ана шундай ўтказадими, деган изтиробли ўй унга тинчлик бермасди. Мариш кечгача шу каби ўйлар билан банд бўлди. Кечқурун у Ратнапрабҳанинг базмига келди.

Аншумала рақсга тушди, қўшиқ айтиб берди. Юксак дид билан қилинган пардоз-андози фусункор ҳуснига ҳусн қўшиб турарди. Унинг лабида, кўзларида мусиқага монанд ўйноқи табассум жилоланарди. Мариш бир бурчакка бориб ўтирди, лекин рақс ва қўшиқлар диққатини жалб этолмади. Унинг хаёли бошқа ёқда эди — “Мана шу сохта жозоба билан рақсга тушаётган Аншумаладан кўра кечаги маъюс, ялтироқ либосли, бепардоз-безийнат Дивя латифроқ эмасмиди? Кеча кечқурун у қўнглидаги дарду ҳасратни пинҳон тутмади. Ҳозир эса у бировларнинг дилини хушлашга мажбур. Мухлислар унинг латофатидан баҳра олишяпти, унинг бурчи шуни тақозо этади. Мажлис аҳлининг олқишларига жавобан Аншумала зўрма-зўраки жилмайишга уринаётганини кўриб, Мариш чидолмади. У тезроқ базм тугагини кута бошлади.

Базм тугагач, Аншумала ўз хонасида канизак Вринда ёрдамида либосларини ечиш билан овора эди. Бошқа бир канизак унинг терлаб-пишган танасини то-вус пати билан елпирди. Вринда Аншумаланинг сийнабандини бўшатиб, биллагузукларини ечишга уннади.

Эшик пойлоқчисиз эканлигини кўриб, Мариш ҳеч қандай огоҳлантиришсиз тўппа-тўғри хонага кириб келди. Уни кўриб, Аншумала уятдан қизариб, биқиниб олди. Канизак дарҳол унинг елкасига рўмол ташлади. Мариш хижолатда бошини қуйи солиб ортига қайтди. Айвонга етиши билан уни канизак чақирди:

— Соҳибам сизни сўраяптилар!

Довдираб қолган Мариш яна хонага қайтди. Аншумала бир зумда кийиниб олибди, фақат баъзи бир тақинчоқларини ечишга улгурмапти, холос. Уят, андишадан қип-қизил юзи, ибולי кўзларида майин табассум жиллоланарди. У қўл қовуштириб, таъзим қилди:

— Марҳамат қилинг, жаноб!

Унинг сочига тақилган марварид шодалари ҳамон майин тебранар, лабида ял-ял қирмизи бўёқ, пешонасида эса ярим ой шаклидаги тийлак. Бўйнидаги маржон ҳалқалари садафдек опшоқ баданига алоҳида зеб бахш этади. Парвозга шай кабутарлар каби бетоқат кўкраклар қаттиқ тортиб боғланган сийнабанд остидан ярим доира шаклида сапчиб турарди. Белидан пастига ўралган оч яшил рангли силлиқ мато қабарик қуймичларигача чирмалиб, тагин ҳам бўлимли кўрсатар, чарчоқдан билинар-билимас титраётган дуркун сонларнинг латофатини яққол намоён этарди. Сийнабанд ҳамда белдан пастдаги мато оралиғидаги очиқ қорнида кўриниб турган тривали ўзининг фатонати билан қизил ва яшил ранг шойини ҳам лол қолдирарди.

Мариш ўзини тамоман йўқотиб қўйганидан Аншумаланинг илтифотига жавоб ҳам қайтаролмади. Лекин унинг бу одобсизлигини Аншумала кўнглига олмади.

— Марҳамат, ўтиринг, — деди у курсига ишора қилиб.

Мариш ўтиришга ўтирдию, жавобан бир оғиз сўз айтолмади. Аншумала зебзийнатларни ечиш билан овора канизакка эътибор бермай, яна унга мурожаат қилди:

— Соғ-саломат юрибсизми?

— Мен-ку соппа-соғман, лекин беҳосдан хонангизга кириб келиб, сизни безовта қилмадимми? — Мариш ўзини босиб олишга қанча уринмасин, қиёфасидан ҳамон хижолат чекаётгани кўриниб турарди. Ноўнғай аҳволга тушиб қолганини сезган Аншумала жилмайиб, уни тинчлантиришга тиришди:

— Йўқ, йўқ, безовта қилганингиз йўқ. Чўрингиз хизматингизга мунтазир.

— Сиз билан учрашмасам бўлмаслигини ҳис этиб, ҳузурингизга келдим, — деди Мариш бир оз сукутдан сўнг.

Бу гап Аншумалани довдиратиб қўйди. Хаёлини жамлашга уриниб, у панжаларини чамбарчас туташтирди. Ратнапрабҳадан берухсат эркак кишини ичкарига киритиш яхши эмас, деб ўйлади.

— Орий, бу ернинг ҳавоси анча дим, шекилли. Малол келмаса, ташқарида очиқ ҳавода суҳбатлашсак.

Елпигич тутган канизак бемаҳалда кириб келган эркакни кўриб, эсанкираганидан ўз вазифасини ҳам унутиб қўйибди. Соҳибасининг имоси билан яна елпишга тушди.

— Елпишга ҳожат йўқ, — деди Аншумала унга ўтирилиб. — Меҳмонни боғдаги тошсупага бошла. — Мен ҳозир бораман, — деди у Маришга.

Дарахт тагидаги супада ўтириб, Мариш мулоҳазага берилди. Дивяга нима ҳам дерди? Ўйламай-нетмай, ичкари хонага бесўроқ бостириб кирди. Энди эса, ҳуши ўзига келиб, қилмишидан хижолатда эди. Рўпарада Аншумала кўринди. У либосини ўзгартириб, тагин одми оқ қўйлагини кийиб олибди. Чехрасида бояги табассумдан асар ҳам қолмаган. У супага чиқиб Маришнинг рўпарасида тиз чўкди. Маришдан гап чиқмагач, ўзи унга мурожаат қилди:

— Орий, қулоғим сизда.

— Хоним, ҳаётингиздан мамнунмисиз? Сиз шундай яшашни мақбул топдингизми?

Аншумала бир оз ўйланиб, бу гапнинг маъзини чақишга уринди.

— Орий, мен бу йўлга ўз ихтиёрим билан кирганим йўқ. Тақдир шуни тақозо этди.

— Тақдир! — деди Мариш сергакланиб, — Девий, тақдирга тан бериш ожизликдир!

— Ҳа, орий, ожизлик, — Аншумала унинг гапини маъқуллади.

— Тақдирга тан бериш заифликдир! — Мариш яна қайтарди.

— Ҳа, орий, бу заифлик, — Аншумала яна эътироф этди.

Аншумала дарров унинг фикрига қўшилгани Маришни довдиратиб қўйди. У яна мулоҳаза юритиб, ҳаяжон билан деди:

— Ожизликнинг маъноси ҳар қандай ҳаракатдан, интилишдан воз кечишдир!

Аншумала ушбу танбеҳга бефарқ қолмади, унинг катта-катта очилган кўзлари Маришга қадалди.

— Йўқ, орий, ундай эмас, — деди у. — Кўп ҳаракат қилдим, ўзимни ўтга ҳам, чўққа ҳам урдим, кучим етганча курашдим, охири ўз ожизлигимни тан олишга мажбур бўлдим.

Мариш бошини қуйи солиб ўйга толди.

— Хоним, ҳаётнинг мазмуни ҳаракат, интилишдан иборатдир, — деди у бир оз сукутдан сўнг. — Ҳаёт давом этаркан, ҳаракат ва интилиш ҳам тўхтамаслиги керак. — Маришнинг овози юмшаб, ҳаяжон ва истеҳзо ифодаси йўқолди. —

Хоним, инсоннинг бир марта муваффақиятсизликка учрагани ҳали унинг ҳаётининг интиҳосини англамайди. Ҳаётнинг ниҳояси йўқ, у абадий давом этажак. Шу каби, инсон ҳаракати, унинг интилишлари чекланмайди. Ожизликни тан олиш ҳаётдан умидни узиш билан тенг.

Маришнинг куйинчақлигини кўриб, Аншумала нигоҳини ерга қаратди.

— Орий, мен ҳам шу фикрга таяниб, номаълум йўлга қадам қўйишдан чўчиладим. Бу йўл ўта сермашаққат бўлишини билатуриб, мен ундан боравердим. Лекин, кўзлаган манзилимга етолмай ожизлигимга иқрор бўлдим, — Аншумала чуқур уҳ тортди, — орий, бўладиган иш бўлди, энди қайғуришнинг кераги йўқ.

— Ҳўш, нима бўлди ўзи? — сўради Мариш.

— Шу бевафо дунёда нимаики бўлиши керак бўлса, ўша бўлди, орий, — жавоб қилди Аншумала кўзини олиб қочиб. — Истак ва хоҳиш гам-андух негизидир, донолар шундай дейишади. Ўзим ҳам охири шундай хулосага келдим.

— Ҳеч нарса буни берилгани йўқ, ҳали ўн гулингиздан бири очилмаган, — деди Мариш Аншумаланинг тушқунликка берилганига дилдан ачиниб. — То ҳаёт давом этаркан, уни тубдан ўзгартириш учун фурсат ҳам, имконият ҳам бўлади. Дивя, ҳаёт беинтиҳодир, шу каби, инсон ҳаракати, унинг интилишлари чекланмайди, инсон қудрати ҳам бениҳоядир.

Мариш уни Дивя деб аташи Аншумалани ҳаяжонлантириб юборди. Лекин у ўзини босишга уриниб, жавоб қилди:

— Орий, Олий ҳайъат раисининг мағрур эвараси ўлиб бўлган, унинг ўрнини санъат фидойиси раққоса Аншумала эгаллаган. Орий, менга билдирган ҳамдард-лигингиз учун бениҳоя миннатдорман.

— Хоним, бу гапларни мен фақат ҳамдардлик учун айтмаётибман, — деди Мариш ютиниб.

— Бўлмаса, мен сизнинг гамхўрлигингиз учун ташаккур изҳор қиламан.

— Йўқ, хоним, бу куйинчақлигим сизни севишим туфайлидир.

Аншумала энтикиб, бошини қуйи солди. Бҳадон ойининг қоронғи осмонида сузиб юрган тўққиз кунлик ой дам-бадам булутлар ҳалқасини ёриб чиқиб, ер сатҳига майин нур таратарди. Ёмғир сувига тўйган ер бағридан чиқиб келган ҳашаротларнинг чириллаши борлиқни тутган. Аммо Маришнинг гапларидан гарансиб қолган Аншумала бу шовқинни эшитмайди ҳам.

Ратнапрабҳа саройида катта шўҳрат қозонгани сабабли Аншумалага кимлар ўз муҳаббатини изҳор этмади. Лекин у барчанинг илтимосини мулоимлик билан рад этарди. Уларнинг ишқи раққоса Аншумалага тушган. Мариш эса Дивяни таниб, айнан Дивяга сеvgи изҳор этди. Унинг соф туйғусини рад этиб

бўладими? Лекин, рад этишдан ҳам кўра, бу дил изҳорига муносиб жавоб қайтариш мушкулроқ эди.

Осмонда эса ой булутлар билан ўйнашар, ердаги кўкатлар майин шабадада оҳиста тебранарди. Чор агрофдан қурт-қумурсқалар хониши баралла эшитилди. Маришнинг муҳаббат изҳоридан ўзини йўқотиб қўйган Аншумала ҳамон нигоҳини ердан узмасди. Тасавурида Мариш қўлини чўзиб, у томон интилаётгандай туюлди ва Аншумала гужанак бўлиб олди. Бир пайтлар ана шундай сокин тунда Притхусен унга қандай талпинган бўлса, Мариш ҳам ўшандай яқинлашиб келаётгандек эди... Ўша мудҳиш кеча эсига тушиб, Аншумала ҳовуридан тушди, юзида истеҳзо ифодаси жилоланди. Беқарор ошиқни илҳомлантирувчи ноз-карашма ўрнини хавфсираш аралаш сергаклик ҳисси эгаллади.

— Раққоса Аншумала мухлисларининг кўнглини хушлаш учун тайёр. Орий, буюринг, не хизмат? — деди у киноя билан.

— Мен раққоса Аншумала билан вақтичоғлик қилишни эмас, аёл қалбида чин муҳаббат туйғусини уйғотишни истайман, — деб илтижо қилди Мариш.

— Аёл дейсизми? У ўлган, орий — деди Аншумала Маришнинг ой нури ёригиб турган юзига тикилиб, — орий, эсингизда бўлса, бундан уч йил илгари, ёзнинг жазирама иссиқ куни шаҳар жанубида этагига боласини ўраб олган бир бечора аёлга тўқнаш келган эдингиз. Аёл фоҳиша бўлиш истагини билдиргач, сиз уни жеркиб берган эдингиз, бу кунингдан Ямуна дарёсида чўкиб ўлганинг яхши, деб. Ўша оқшом аёл ўзини Ямунанинг муздек сувига олди, аммо дарё уни ўз бағрига олмади. Ўша аёл сувдан раққоса-фоҳиша қиёфасида чиқиб келди. Ўшанда фоҳишадан жирканган эдингиз. Хўш, энди фоҳишага ишқингиз тушиб қолдими? Қаршингиздаги раққоса Аншумала худди ўша аёлдир. Дивя эса чўкиб кетди.

Хайратдан донг қотган Мариш Аншумаладан кўз узмасди. Ой булутлар ортидан хира ёғду таратиб турарди. Аншумаланинг нигоҳи ерга қадалган. Мариш анчагача нафас олмай шу алпозда ўтирди. Ҳуши ўзига келиб, чуқур нафас олиши билан Аншумала мулойимгина оғоҳлантирди:

— Тун яримлаб қолди, орий. Энди дам ола қолинг!

Аншумала Маришга дам олишни таклиф қилишга қилдию, кўзидан уйқуни, дилидан осойишталикни ўғирлади, ўзининг ҳам уйқуси, ороми йўқолди. Аншумала Маришнинг севгисини рад этиб, бу билан золим эркак зотига рўйхушлик бермаганидан мамнун эди. Бироқ тўшакка етиб бормасданоқ ўз-ўзини койишга тушди — нега бундай қилдим? Нега боласини кўтариб, паноҳ излаб юрган нотавон аёлни унга эслатдим?.. Маришнинг менга муҳаббати, ҳурматига шундай жавоб қайтаришим тўғрими? Меҳрибон, ҳамдард одам ёрдам кўлини чўзсаю, мен уни силтаб ташласам, бу инсофданми?

Таянч, паноҳ ҳақида ўйларкан, Аншумаланинг кўзларини ширин мудроқ босди. Аёллик бахти паноҳ беришга қодир эркакнинг қўлига ўз тақдирини ишониб топшириб қўйишдадир. Аёллик назокати эркак кишининг меҳр-муҳаббатини уйғота билишдадир. Лоқайдлик, таркидунёчилик тузоғидан қутулиш ниятида бўлса, нега энди Маришнинг дилига озор берди? Аншумала ҳис-ҳаяжонни босолмай йиғлагиси келиб кетди. У Маришнинг юрагида ҳамдардлик, муҳаббат ҳисларини уйғота олди, буни инкор этиб бўлмайди, албатта. Маришнинг бетоқатлиги унинг учун катта ғалаба эмасми? Аншумала унинг кўнглига таскин бериб, ўзи ҳам Маришнинг соясида паноҳ топиши мумкин... Оҳ, худди шундай, бир куни Притхусен ҳам бетоқат талпиниб, унинг бағридан нажот излаган эди.

Аншумаланинг бадани тердан жикқа ҳўл бўлиб кетди. Тасавурида хушбичим Притхусен, оғир-босиқ Рудрадҳир, маст-аласт Врик ҳамда билимдон Мариш бараварига устига ёпирилиб келаётгандек туюлди.

Барча эркаклар учун мен дилхушлик воситасиман, холос, — ўйларди у жирканиб. — Менинг аёллик нафосатим фақат шунга берилган. Бировларга эрмак бўлса... Йўқ, мен энди бундайларнинг домига илинмайман.

"Бутун умримни ғам-андуҳ ичра ўтказмайман-ку, — деб ўйларди у ўзича, — Мен ҳам Ратнапрабҳа ва Маллика девий сингари ўз ҳаётимни санъатга ба-

ғишлайман. Бировнинг ҳомийлигисиз, ҳеч кимга тобеъ бўлмасдан, ўзимча яшайман. Маришга рад жавоб қилганим қайтанга яхши бўлди."

Аншумала бетоблиги сабабли икки кун хонасидан чиқмади. Шунинг учун мажлисларда қатнашолмади. Унинг ўз хонасида биқиниб, қайғуга берилганидан хабар топиб, Ратнапрабҳа ёнига келди ва анчагача бошини силаб, тинчлантиришга уринди.

Эҳтимол, унинг юраги остида қатланиб ётган ғам-ҳасрат йўл топиб, кўз ёшлари билан чиқиб кетяпти... Балки, кўнглининг ғубори ювилгач, яна эски ҳолига қайтар, деб ўйларди у.

Мариш ҳам ўзининг гапга чечанлигини унутиб қўйгандай, ўзи билан ўзи бўлиб, хомуш эди.

* * *

Орадан икки ҳафтача вақт ўтди. Тушда бошланган кучли жала кечқурун ҳам тинмади. Ратнапрабҳа саройига элтувчи йўллар ботқоқлашиб, санъат мухлислари келишолмади. Дам олишга фурсат текканидан фойдаланиб, Ратнапрабҳа айвонда пар ёстиқларга суяниб ўтирарди. Суҳбатлашиш учун у Мариш билан Аншумалани ҳам ёнига чақирди. Ширин май таъсирида кўзига илинган мудроқни енгил мақсадида у Маришни чорвак-локаятка таълимоти ҳақидаги баҳсга тортди.

— Дўстим, сен айтгандай, ўлим ҳаёт якуни экан, у дунёю бу дунёда қайта туғилишлар бўлмас экан, демак ҳаётимиздан қувонмасак ҳам бўлаверади. У бор-йўғи тасодифий, ўткинчи бир лаҳзадир, на сабаби бор унинг, на оқибати. Бу ҳаёт бор бўлди-ю бор бўлмади — ҳеч фарқи йўқ экан-да!

Ратнапрабҳанинг бу саволи Аншумаланинг ҳозирги руҳий ҳолатига жуда мос эди, шунинг учун у ҳам Маришга қизиқиш билан тикилди.

— Соҳибам ҳақ гапни айтдилар... Орий, сиз нима дейсиз?.. Бу фоний, ўткинчи дунёдан не фойда?

— Ўз бошимиздан кечирмаган ўлим ҳақида биз бирор аниқ фикр айта оламизми? — деди Мариш бепарволик билан.

— Ўзимиз қатори бошқа жонзотларнинг ўлимини кўриб, орий, — деди Ратнапрабҳа ёстиғига суянар экан.

— Демак, биз ҳам ушбу ҳаёт силсиласининг узвий қисмлари, майда ҳалқачаларимиз, шундайми? — саволга савол билан жавоб қилди Мариш.

— Шубҳасиз! — деди Ратнапрабҳа.

— Ҳаёт ва жамият биз туғилмасдан илгари мавжуд эди, биздан кейин ҳам бўлади, шундайми? — Мариш чарчоқ кўзларини Ратнапрабҳага тикди.

— Бу гапингиз ҳам тўғри, — Ратнапрабҳа эътироф этди.

— Демак, дунёга келиб кетиш фақат шахсга хос. Ҳаёт ва жамият силсиласи биз фараз қилолмайдиган даражада абадийдир. Ҳар бир шахс ҳаётининг сабаби ҳам, оқибати ҳам ана шу ҳаёт силсиласига бориб тақалади.

— Гапингиз ҳақ, дўстим, лекин ўлим даҳшат ҳиссини уйғотади, бу ҳам бешак ҳақиқатдир. бу ваҳимадан қутилмай туриб, ҳаётни севиш беҳуда туюлмайдими? — деди Ратнапрабҳа кулимсираб.

— Хўш, умр боқий бўлса, инсон тинч, бахтли ҳаёт кечирармиди? — деди Мариш ҳам жилмайиб. — Умрбоқийликни орзу қилиш табиийдир. Бараҳманлар уни бежиз энг олий бахт деб аташмайди.

— Хоним, ўлим билан тирикликнинг нима фарқи бор? — сўради Мариш ўрнидан қўзғалиб.

— Тирик нарса ҳаракатда, ўлик нарса эса ҳаракатсиз, қотиб қолган бўлади.

— Тўғри, — деди Мариш. — Ҳаракатнинг маъноси бир вақтдан ва бир жойдан бошқа вақт ва жойга ўтишдир, яъни ўзгариш. Мана шу ўзгариш ҳаракатдир, ҳаракат эса ҳаёт демақдир. Умрбоқийликнинг маъноси — ўзгармаслик, ҳаракатсизлик. Хоним, мабодо қуёш шундайлигича, турган жойидан жилмаса, агар сув ва ҳаво жойида қотса, барча нарсалар қимир этмай, ўзгармай қолса, ҳаётнинг жозибаси қоладими? Бундай ҳаёт бахтли бўладими?

Ратнапрабҳа билан Аншумала ҳайратда қотиб қолишди.

— Хоним, ўзгаришлар бўлиб тургани маъқул бўлса, ўлимни ҳам тан олишимиз керак, чунки у ҳам ўзгаришнинг бир туридир, — деб қўшиб қўйди Мариш.

— Орий аччиқ ҳақиқатни тагин ҳам бўрттириб юбордилар, — деди Ратнапрабха эринчоқлик билан керишиб. — Ижозат берсангиз, бориб дамимни олсам. Чарчамаган бўлсангиз, сизлар ўтираверинглар.

— Агар хоним эътироз қилмасалар, мен ўша кечадаги гапни давом эттирмаман, — деди у Мариш Ратнапрабха уйга кириб кетгач.

— Ихтиёрингиз, — деди Аншумала мулойимгина.

— Сиз ушбу мавзу тўғрисида ўйлаб кўрдингизми?

— Кўп ўйладим, орий, доим фикри хаёлим ўшанда бўлди.

— Хўш, нима қарорга келдингиз?

— Орий, мен тушкунликка тушиб қолдим. Бахтли ҳаёт кечириш пешонамга ёзилмаган экан. Ҳаётимни соҳибам хизматига, бой-бадавлатлар кўнглини овлашга, санъатга бағишлашим керак.

Аншумаланинг ҳаётга бефарқ қараши, таркидунёликни ихтиёр этганини кўриб, Маришнинг юраги ачишди. Унинг ҳасратли нигоҳидан кўзини олиб қочиб, ёмғирли осмонга тикилди.

— Санъат! Санъатнинг ўзи нима? — Мариш ўзи жавоб қилди. — Санъат ҳаётга жозиба, мазмун бахш этадиган бир воситадир, холос. Тарки дунё бўлатуриб, санъатга эътиқод қўйиб бўладими? Бу ақлга сизгайдиган гап! Наҳотки бир инсоннинг умри бировларнинг талаб-эҳтиёжини қондириш воситаси бўлиб қолаверса! Аёл киши табиат инъом этган энг буюк хислатдан — яратувчанлик хислатидан маҳрум бўлиб қолаверса! Бутун умри қуликда ўтса!.. Бу нақадар гумроҳлик!

Тинимсиз ўйлайверганидан Аншумаланинг боши қотиб қолди. Ҳирс-ҳавасга ружу қўйган суюқмижоз ихлосмандларнинг гап отишлари унга таъсир қилмасди, бироқ Маришнинг куйинчақлиги уни енгиб, довдиратиб қўйди. Лекин, у сира бўш келмасликка қарор қилган эди. Иккиланаётганини яширишга уриниб, Маришга мурожаат қилди:

— Аёлга табиат инъом этган энг буюк хислат деб нимани тушунасиз?

Мариш Аншумаланинг қатъиятини кўриб, биз оз ўзини йўқотиб қўйди, лекин тик боқиб жавоб қилди:

— Хоним, аёл яратиш воситасидир. У бутун жамиятнинг, ҳар бир оиланинг асосини ташкил этади. Эркак эса тегирмонга қўшилган ҳўкиздеқ доим унинг атрофида гирдиқапалак!

Маришнинг бу гапи Аншумаланинг ёдига бир неча йил аввалги баҳор айёмини солди. Ушанда Мариш айтган гапни эслаб, энтикиб кетди. Лекин кўнглидаги ҳаяжонни босиб, яна Маришга юзланди.

— Орий, албатта яратиш аёлга хос энг буюк хислатдир. Унинг яшашидан мақсад ҳам шудир. Бироқ, аёл киши ушбу бурчини адо этиш эвазига ўзлигини қурбон қилиши, эркакнинг ҳирс-ҳавасига бўйсунуши керак. Ўзи бировнинг истак-хоҳишига тобе бўлатуриб аёл зоти ўзини мустақил яратувчи ҳис қила оладими?

Ўта ҳаяжонланганидан Аншумаланинг пешонасини тер босиб, гап-сўзлари ҳам кескин тус олди. Қоронғилик, осмонни булут қоплагани сабабли Мариш унинг юзидаги ифодани аниқ кўролмади. Лекин, унинг ҳаяжонга тушганини сезиб, гапи таъсир қилганини англади. Бу унга таскин берди.

Анча пайт мулоҳазадан сўнг у гапида давом этди:

— Хоним, гапингиз қисман тўғри, қисман нотўғри. Ҳаёт бир-бирига зид ҳодисалар, воқеалар мажмуасидир. Ҳар бир мақсад, интилиш иккита ўзаро қарам-қарши натижага олиб келади. Аёлга муҳаббат, интилиш туфайли эркак уни ўзига қарам, эркак қилиб қўяди. Аёл зотининг бундай аҳволга тушиб қолишига табиат қонунлари эмас, балки жамиятимиз қонунлари сабабчидир. Табиатда ҳам, жамиятда ҳам аёл билан эркак ўзаро боғлиқ, бир-бирига мутедир. Аёл эркакка суйангани учун ҳам унга тобедир, бироқ аёл ўз ҳаётий бурчини ўташ учун эркакка таянишга мажбур бўлади. Ўз навбатида эркакнинг ўзи ҳам аёлга муҳтождир, унга суйанади.

— Орий, эркакка таянишнинг маъноси — унинг энг тубан талаб-эҳтиёжларини қондириш демакдир! — деди Аншумала кескин. — Бу ҳам кўнгил май ичишни тилаганда жом қидиргандай бир гап. Аёл киши бировга суянишни хоҳлама-сагина мустақил бўла олади. Ахир фоҳишалар озод ҳаёт кечиради-ку!

Аншумала ҳансираб, тез-тез нафас ола бошлади. Мариш унинг ўзига қадалган кўзларидан нигоҳини узмай, бамайлихотир, босиқ овозда жавоб қилди:

— Хоним, фоҳишалар нимаси билан мустақил? Бу озодлик уларга қандай устунлик беради?.. Хўш, Ратнапрабҳа девий нимага эришди? Оилалик аёл биргина эркакнинг ҳирс-ҳавасини қондирса, фоҳишалар барчанинг, бутун жамиятнинг чанқоғини қондиришга хизмат қилади. Улар халқнинг ҳирсини уйғотиб, бунинг эвазига бойлик орттирадилар, холос... Бошқа нима ҳам бўларди! Фоҳиша ҳаёт рафтори, яъни истак-хоҳишда кўзгатувчи бир воситадир, лекин ўзи пировард натижада бу истак-хоҳишдан бебаҳра қолаверади. Унинг санъати ўзгалар ҳаётини мазмун, жозибали қилиш учун хизмат қилади. Бироқ, унинг ўзи бу билан нима орттиради? Унинг ўзи кўп нарсалардан маҳрумдир, унинг озодлигидан бировларга фойда, ўзига эмас. У доим ана шундай айданиб қолаверади.

Аншумала бошини эгтанча Маришнинг вазмин, аммо аччиқ сўзларига кулоқ солиб ўтирарди. Ўз фикридан қайтмасликка қатъий қарор қилган бўлса-да, унинг иродаси Маришнинг рад этиб бўлмайдиган далиллари тазйиқда тошқин сув олдида ожиз қумлоқ қирғоқ сингари тобора емирилиб борарди. У ўзини Маришнинг нажоткор бағрига отилишдан аранг тийиб қолди. Хира ёруғлик панасида у лабини тшлаб, кўз ёшларини Маришнинг нигоҳидан яширишга уринарди. Шу сабабли намланган кўзларини артишга ҳам ботинолмади. Бошини қуйи солиб олгани учун, Мариш унга қараяптими, ё нигоҳини булутларга тикканми, билолмади.

Тўсатдан айвон ёришиб кетди. Уларнинг қаршисида Дагҳа исмли канизак қўлида машъал кўтариб ҳозир бўлди.

— Соҳибам сиз муҳтарам зотларни овқатга таклиф қиляптилар, — деб хабар берди у.

Шу баҳона бўлиб, Аншумала ҳам кутула қолди.

Қайсар феъллик Мариш илгарилари ҳам Ратнапрабҳанинг саройида бир неча бор меҳмон бўлган, аммо ҳали бунчалик қолиб кетмаган эди. Лекин у вақтини бекор ўтказмади. Боғда, дарахт тагидаги ҳовуз лабига каттакон қоятош келтириб, ҳайкал тарашлай бошлади. У куёшнинг ўткир тиллари остида ҳам, ҳавони булут босиб, ёмғир шаррос қуйганда ҳам қўлидан болға билан исқанани қўймади. У улкан қоятошда ўз тасавуридаги қиёфани акс эттиришга уриниб, кўп тер тўкди.

Ратнапрабҳа гоҳида эрталаб, гоҳида кечкурун, муттасил унинг ишидан хабар олиб турди.

— Ўз тасавурум, дилимдаги орзуимни шу тошда гавдалантиришга уриняпман, — деб жавоб қиларди Мариш Ратнапрабҳанинг саволларига.

Мариш билан гаплашганда гарчи Ратнапрабҳанинг юз-кўзида табассум жилланса-да, унинг юрагини аллақандай бир дард тирнарди. Умр бўйи тиришиб, у бойлик ва шон-шухратнинг каттакон эҳромини барпо этди. Лекин бу эҳромда сажда қилинадиган бутуннинг ўрни бўш эди. Шу туфайли ўзи эришган барча муваффақиятлару орттирган бойлиги унга бефойда туюларди. Мариш ана шу бўшлиқни эгаллай олармикан?

Маришдан бундай қурбонлик талаб этсам, эвазига нима бера оламан?.. — деб ўйларди Ратнапрабҳа, — ёшим ўтиб, ҳазон бўлиб бораётган умримними? Бу қайсар йигитга фақат оналарча меҳр бера оламан... Аншумала-чи? У ўзидаги ёшликнинг бор лағофатини тошбақанинг косаси сингари зирҳли қобиги остига яшириб, муҳаббат найзасининг ўткир тигидан ҳимоя қилиш билан овора. Аммо бу олғир овчи усталлик билан унинг юрагини яралаб, унинг оромини бузди. Энди у сув остига шўнғиб, муҳаббат тазйиқидан қочиб кутулмоқчи.

"Тентаккина, нафасингни ичинга ютиб, қачонгача сув қаърида тура оласан! — деб ўйларди Ратнапрабҳа ўзича, — қаршингда ҳаёт йўли турибди, бутун вужудинг сени у томон етаклайди. Тоқайгача ўз-ўзинг билан курашасан? Фалак сенга не тақдирни раво кўраркин?"

Аншумала фикридан қайтмаслик, чекинмаслик ҳақидаги азму қарорига амал қилиб, ўзи билан ўзи курашни давом эттирарди. Пешинда хонасида холи қолганда боғда ишлаётган Маришнинг болга ва исканаси бераётган тақ-туқ овозни эшитарди. Бу зарбалар унинг юрагига келиб тушаётгандай туюлар, асаблари таранглашиб, ўзини қўярга жой тополмасди. У ўзи ўзидан газабланарди... Нега бунча безовта бўлавермасам!?

Ҳаво булутли, салқин кунлардан бири эди. Мариш асбоб-ускуналарини бир чеккага қўйиб, паришон ўтирарди. Буни кўриб, Ратнапрабҳа ажабланди.

— Орий, бугун санъатдан ихлосингиз қайтдим, дейман?

— Девий, ўйлаган ишимни тугатдим, — деб хитоб қилди Мариш.

Бу Ратнапрабҳани тагин ҳам ажаблантирди. Атиги бир кунгина унинг ишини кўргани бормовди. Шу бир куннинг ичида қандай мўжиза юз бериб, каттакон қоятош ҳайкалга айланди экан, деб ўйлади у.

— Орий, санъатнинг ўша нодир дурдонасини бизга кўрсатмайсизми? — деб илтимос қилди у.

Мариш рози бўлгач, Ратнапрабҳа Дағҳа исмли канизакка буюрди:

— Дугоналарим Аншумала билан Муктвалийни таклиф қил, улар ҳам жаноб яратган санъат дурдонасини томоша қилиб, завқланишсин.

Ратнапрабҳа, Аншумала ҳамда Муктвалий ҳовуз лабига ўрнатилган қоятошга диққат билан тикилиб туришарди. Унинг юқори ва куйи қисми ҳеч қандай ўзгаришсиз, қандай бўлса, шундайлигича қолипти. Фақат ўрта қисмининг жанубга қараган томони ўйилган бўлиб, у ерда ёшгина жувоннинг бўлимли кўкраги, тривалининг нозик чизиклари, думалоқ шаклини ихтиёр этган қорни акс эттирилган эди. Ратнапрабҳа дугоналари билан қоятошга тикилганча мулоҳазага толди. Мариш ҳам жим турарди.

— Орий, — деди Ратнапрабҳа ҳайкалтарошга мурожаат қилиб. — Наҳотки бу мукамал асар бўлса?

— Ҳа, девий, фикримча, бу беками кўст асардир, — Мариш жавоб қилди.

— Орий, менимча, бу аёл танасининг бир қисми, холос, шунинг учун асар тўлиқ эмас, — эътироз билдирди Ратнапрабҳа жилмайиб.

— Гапингизда жон бор, — деди Мариш дағал сочларини панжаси билан тараб. — Аммо айни шу аъзолар аёлнинг энг асосий ҳаётий бурчини бажаргани учун ҳам эркакни ўзига тортади. Келажак мевасини ҳам улар вояга етказди. Аёл деганда мана шуларни тушуниш керак.

Ратнапрабҳа чуқур ҳаялга чўмган Маришга ҳурмат билан тикилди.

— Ҳа, орий, мангу тош орқали аёл ҳаётининг асосий мазмунини ифодалабсиз. — Ратнапрабҳанинг овозида мақтов оҳанглари янгради.

Муктвалий уялиб, лабидаги кулгини яшириш учун юзини ўгириб олди. Аншумала эса қоятошда ўйилган шаклларга диққат билан тикилиб турарди. Унинг қўлоқлари остида илгари Мариш айтган сўзлар жарангларди... “Яратиш — аёлларнинг азалий хислатидир!”

Аншумала тагин кечаси билан мижжа қоқмай, у ёнидан бу ёнига ағдарилиб чиқди. Бўртиб турган кўкраги остидаги бесаранжом юрагини қўллари билан чангаллаб, яшашдан мақсад нималиги ва унга эришиш учун қандай қурбонликлар келтириш кераклиги хусусида тинмай ўйлади. Дам-бадам чуқур нафас олиб, фикрини ўзгартирмасликка қарор қилди.

Эртаси эрталаб ухлолмагани сабабли боши гум эди. Тоза ҳаводан нафас олиш мақсадида кунчиқар пайтиёқ хонасини тарк этди ва боғда, гулга кирган кадамбини дарахти остига бориб ўтирди. Мариш яқинлашиб келаётганини кўриб, ўзи ўзидан хафа бўлиб кетди. Бироқ, уни одоб билан қаршилади.

— Орий, тан-жонингиз соғми?

Мариш кадамбини дарахти танасига суяниб, Аншумаланинг рўпарасида турарди. Уйқусизликдан кўзлари қонгалашиб, шишиб кетган. Аншумаланинг чарчоқдан киртайган кўзига тикилиб, у жавоб ўрнига савол қилди:

— Хоним, кўнглингизга гўлгула тушиб, ухлай олмапсиз. Энди эса ланжликни енгишга уриняпсиз, шекилли?

— Тахминингиз тўғри, орий, — деди Аншумала жилмайишни ҳам унутиб.

— Бироқ, азизим, муаммони ҳал этмагунча, кўнглингиз тинчимайди. Ҳаёт ўз ўзани бўйича, ўз рафтори билан давом этмоғи лозим. Мана шу муаммонинг ҳақиқий ечимидир, ўз истак-хоҳишларини мажбуран тийиш, ўз-ўзини барбод этиш демак.

— Аммо, ўзим ўзимни тийиш, ўзимни мажбурлашдан бошқа иложим йўқ, — деди Аншумала маъюслик билан.

— Нега шундай деб ўйлайсиз?

— Орий, мен енгилдим... Ҳаёт мени эзиб қўйди, — деди Аншумала титроқ овозда.

Дарахтга суяниб турган Мариш жойидан кўзгалди.

— Азизим, ҳаётда ўзгармас, абадий ҳис-туйғунинг ўзи йўқ. Ҳаёт вақтда кечади, вақт эса тинмай оқади. Бу оқимда яхши-ёмон, хуш-нохуш — барча нарсалар учраб туради. Вақт оқимининг ана шу тарзи табиатнинг яратувчанлиги, абадийлигини англатади. Ҳаёт оқимида бир марта ёмонлик, нохуш воқеага дуч келгач, ундан юз ўгириш, ҳаётни туймаслик — бемаъни қайсарликдир.

— Орий, барча уринишларим зое кетди.

— Азизим, сиз муваффақиятсизликка учраган шароит ҳам турғун эмас. Ҳаётдан мақсад — тўхтовсиз курашишдир. Ҳаётда бир марта уриниб мағлуб бўлиш ёки ҳаётнинг бир даври муваффақиятсизлик билан тугагани ҳали бутун ҳаёт чиппака чиққанини англатмайди!

Мариш жавоб кутаётганини кўриб, Аншумала унинг кўзига тик боқди.

— Орий, бу гапларингиз ҳам ҳақ. Лекин, мен кўрқаман. Бировга тобе бўлиб яшашни истамайман. Ҳаёт йўлида муваффақиятсизликка учраганим билан, раққоса сифатида эрким кўлимдадир, мени бу қаноатлантиради. Орий, қарорим қатъийдир.

Аншумала ҳолсизланганини сезиб, юзини рўмоли билан тўсиб олди. Мариш чуқур хўрсиниб қўйди. Сўнг ўзини қўлга олиб деди:

— Азизим, икковимиз ҳам бахтли бўлармиканмиз, деган ниятда сизни азобга солиб қўйдим. Узил-кесил қарорингизни эшитиб, бугуноҳ Матхурапуридан кетишга жазм қилдим. Сизга эса, азизим, энг яхши ниятларим доим ҳамроҳ бўлсин!

* * *

Мариш Матхурапурини тарк этгач, орадан бир ярим йил ўтди. Ратнапрабҳа уни бот-бот эслаб турарди, Аншумала эса ҳеч қачон Маришнинг номини тилга олмасди. Аста-секин Аншумаланинг хулқ-атворида ўзгариш сезила бошлади. Кўнглидаги ғам-ташвиш тарқалиб, санъатга қизиқиши тобора ортиб борарди. Вриндавандаги бу йилги арғимчоқ сайлида у янги қўшиқ ва рақслар билан қатнашди, янги туркумни устози шарафига “Сарасватий Маллика” деб атади. Унинг юксак маҳорати ҳақидаги овоза энг узоқ мамлакатларгача бориб етди.

Матхурапурининг санъат шайдолари ўзида йўқ хурсанд эди — шаҳарнинг ифтихори бўлмиш Ратнапрабҳа девийнинг чаманида санъат гунчаси гулбарглари янги ёзиб, чор атрофга нозик хуш бўй тарата бошлади. Улар узоқ Сагал шаҳрида истиқомат қилувчи санъат ҳомийси, буюк раққоса Маллика девийнинг шуҳратини эшитган, холос. Аншумалани эса, ўз кўзлари билан кўриб туришибди. Аншумаладан ҳам ноёб истеъдод эгаси бўлиши мумкинлиги уларнинг ақлига сифмасди.

Йлгарилари фақат ғам-андуҳга берилган Аншумала энди бутун вақтини санъат сирларини ўрганишга бағишларди. У Маришни бутунлай ёдидан чиқариб ташлашга уринмади ҳам. Униям бобокалони, амакиси Прабудҳ Шарма, энагаси ҳамда Чҳая каби эслаб турар, Мариш ҳатто улардан ҳам яқинроқ туюларди. Баъзида у, Мариш қайтиб келса, ҳаётда ўз ўрнини топиб, шодон яшаётганимни ўз кўзи билан кўрарди, деб хаёл қиларди.

Қиш фаслининг бошлари эди. Бу кунги базм анча кеч — ярим тунга бориб тарқалди. Рақсга тушавериш жикқа терга ботган Аншумала ҳузурбахш шабададан баҳра олиш учун очиқ ҳавога чиқди ва ой шуъласига чўмган шийпончага йўналди. Кўп ҳам ўтмай, бир канизак уни йўқлаб келди.

— Девий, ажнабий юртдан келган бир асилзода меҳмон сиз билан учрашиш ниятида айвонда ўтирибди.

Аншумаланинг хаёлида дарров Маришнинг қиёфаси жонланди, бироқ, барча канизаклар уни яхши танир эди-ку. Меҳмон кимсасиз қолган чароғон айвонда бир ўзи ўтирарди. Аншумала остонадан таъзим қилиб, меҳмонга салом берди, сўнг унга диққат билан тикилди.

— Орий, тинч-саломатмилар? — деди ҳайратда қотиб қолган Аншумала тили зўрға айланиб. — Отангиз, қариндош-уруғлар, барчаси соғми? Сиз бу шаҳарга қачон ташриф буюрдингиз?

Аншумаланинг одоб билан жилмайишига қарамай, Рудрадҳирнинг вазмин қиёфасида ўзгариш сезилмади.

— Хоним, эсингизда бўлса, Олий ҳайъат мени икки минг кунга сургун қилган эди, ўшандан бери мен Сагалда бўлганим йўқ, — деди у. — Фақат хат орқали Сагалдаги воқеалардан хабардор бўлиб турдим. Магадҳада яшаганимда Аншумала девийнинг таърифини кўп эшитдим. Шу сабабли, ватанимга қайтар чоғи уни бир зиёрат қилиш истагим пайдо бўлди. Лекин сизни бу ерда кўриб кўзларимга ишонмаяпман.

— Орий, булоқдан оқиб чиққан сув ҳам қай тарафга оқишини, қайси дарё ва денгизга бориб қуйилишини билмас экан, — деди Аншумала. Рудрадҳирнинг шамаси унинг дилидаги ярага тегиб кетган бўлса-да, у кулиб боқишга уринди.

Аншумаланинг хотиржам қиёфаси Рудрадҳирнинг ғашини келтирди.

— Қулвачча Притхусен ҳамда Кенгаш раисининг невараси Сийронинг тўйи ҳақидаги хабарни Магадҳада эшитувдим. Сизнинг бевақт вафот этганингиз тўғрисидаги гаплар ҳам қулогимга чалинувди. Наҳотки қайта тирилган бўлсангиз? — деди Рудрадҳир.

Аншумала зигирча ҳам хижолат бўлмади.

— Ҳа, гапингиз тўғри, — деди у кулимсираб.

— Шундай бўлган бўлса бордир, — деди Рудрадҳир бошини қуйи солиб. Сўнг Аншумаланинг кўзига тик боқиб, гапини давом этди:

— Эшитишимча, эварасидан жудо бўлгач, қайғуга дош беролмай, муҳтарам Олий ҳайъат раиси ҳам қазо қилибдилар...

Рудрадҳир ошириб юборганини сезиб, уятдан кўзини ерга олди ва секингина кўшиб қўйди:

— Менинг отам, ачаря Правардҳан ҳам касалга чалиниб, дунёдан кўз юмибдилар.

Аншумала дарров жавоб қайтармади.

— Отангиз ачаря ҳамда бобокалоним ажойиб одамлар эди, — деди у ҳаяжон билан. — Уларни ҳамма яхши кўрарди. Улар худоларнинг сеvimли бандаси эди, шунинг учун ҳам бу ердан чақириб олишди... Орий, сафарда, мусофирчиликда қийналмадингизми?... Магадҳа улкан, бой подшоликдир. Унинг донғи оламни тутган. Аммо киши барибир ватанини кўмсайди. Ватанга қайтаркансиз, сафарингиз беҳатар бўлсин!

Орадан кўп вақт ўтиб, қутилмаганда Дивяни учратиб қолгани сабабли Рудрадҳир қаттиқ ҳаяжонланди, бироқ Дивянинг қиёфаси ҳеч қандай ҳис-ҳаяжонсиз эди. Бу унинг кўнглига оғир ботди.

— Вақт ҳам анча бўлди, энди ижозат берсангиз, — деди Рудрадҳир ноўнғай ҳолатдан қутулиш учун, — Сиз ҳам дамингизни олинг. Агар Матҳурапурида яна бир оз турсам, албатта сиз билан учрашармиз.

— Бош устига, — деди Аншумала одоб билан кўлларини жуфтлаб. — Бу саройда меҳмонларни кутиб олиш биз учун доим катта бахтдир!

Матҳурапурида Рудрадҳир маҳапандит ачаря Сучитнинг уйига кўнди. Магадҳада яшаганида Ратнапрабҳа девийнинг шогирди раққоса Аншумаланинг таърифини эшитган эди. Шунинг учун ҳам Матҳурапурига келган куниёқ Ратнапрабҳанинг саройига ташриф буюрди. У ерда ҳамма ўлдига чиқарган. Дивяга ногаҳонда дуч келгач, кўнглининг тубида ётган муҳаббат туйғуси қайтадан жонлангандай бўлди. Гарчи Дивя одоб юзасидан у билан хушмуомила бўлишга уринса-да, кўнглидаги лоқайдлик ҳиссини унчалик яширолмади. Буни сезган Рудрадҳирнинг ҳафсаласи пир бўлди. Аншумаланинг ўзини беандиша, эркин

тутиши Рудрадҳир учун эриш туюлди, унинг назарида зодагон оиланинг фарзандига бундай хулқ-атвор асло ярашмайди, бу шармандалиқдир. Муҳаббат ва нафрат ҳислари дам-бадам алмашиниб, Рудрадҳирнинг қалбини ўртгарди.

Ратнапрабҳанинг мажлисида Дивяни учратгач, Рудрадҳир гоят таажжубланди. Сўнг Сагалда ўтган кунларини хотирлади. Аншумала ҳамда Муктвалийнинг рақси, Ратнапрабҳа айтаётган кўшиқлар ҳозир унга бемаъни, бефойда туюларди. Ёдига Олий ҳайъат раисининг, бошқа зодагонларнинг саройларида ва Маллика девий базмларида кўрган Дивянинг сиймоси тушди.

Энди у яна ўша сўлим Сагалга қайтиш тараддудида. У Мадрани разил куллар ва шудралар асоратидан қутқариб, ҳокимиятни яна зодагонлар қўлига қайтариб беришга қатъий қарор қилган. Бу йўлда у қулвачча Притхусен томонидан алданиб, таҳқирланган Дивяни юксакликка кўтариб, шу билан Притхусенга Мадра халқига ҳақиқат ким томонда эканлигини исботлаб беради.

Лекин Дивянинг муомаласи, унинг айтган гаплари Рудрадҳирнинг барча хаёлларини пучга чиқариб юборди. Кўнглида пайдо бўлган илинжни чуқур хўрсиниш билан чиқариб ташлашга уринаркан, ўз-ўзига тасалли берди — “Авваллари сен интилган соддадил, уятчан, одобли қиз Дивя бу дунёни аллақачон тарк этган”. Бироқ ўзини бунга ишонтиришга қанчалик уринмасин, кўз ўнгидаги ҳақиқатни тан олмай иложи йўқ эди.

Маҳапандит ачаря Сучитнинг муҳташам саройида ярим кечалик ибодат тугаб, турли кўнғироқлар, чиганоқлар садоси тинда ва атроф сукутга чўмди. Соқчиларнинг бир-бирини ҳушёрлик ва бедорликка чорловчи қақриқларидан бўлак ҳеч қандай товуш эшитилмайди. Соқчилар ҳимоясида беташвиш уйқуга кетган сарой аҳлининг пишиллаб ҳамоҳанг нафас олиши барча хоналардан келиб турарди. Аммо Рудрадҳирнинг кўзи ҳеч илинмади. Уй соҳибининг илтифоти билан жуда юмшоқ ўрин ташлаб беришган бўлса-да, кўнгли нотинч Рудрадҳир у ёндан бу ёнга ағдарилиб ухлай олмади. Барча уринишлари беҳуда эди. На маза-ли таомлар ва на хушхўр май унга татирди. Сафарда ҳориб-чарчаган танаси соҳибжамол канизак уқалаб кўйгандан кейин ҳам ором билмади.

Дивянинг фоҳишаларга хос хулқ-атвори, ўтмишга нисбатан бепарволиги ҳақидаги ўйлар Рудрадҳирга тинчлик бермасди. Унинг “меҳмонларнинг бу саройга ташриф буюриши биз учун катта бахт”, деган гапи миясига ўрнашиб қолди. Оддий меҳмонларга аталган бу илтифот Рудрадҳир учун чидаб бўлмас даражадаги манманлик, ҳақорат бўлиб туюларди. Бу сўзларда фоҳишанинг қалби ва феъл-атвори акс этгандир. Хаёлида бешарм, беҳаё фоҳиша Аншумала пок, нафис қиз Дивянинг ўлигини оёқости қилиб ҳақоратомуз рақсга тушаётгандек эди... Рудрадҳир нобоп йўлдан қайтиб, яна ўз мақсади сари интилиши кераклигини ўз-ўзига уқтирарди.

У ачаря Сучитнинг мажлисларида Аншумалани кўп мақтаб гапиришларининг гувоҳи бўлди. Фоҳишага хос хислатлар зодагон оиланинг қизига ҳечам ярашмаслигига ишонган ҳолда у ўзича хулоса қилди — Фоҳиша... Унинг касби — эркакни ўзига мафтун этишдир.

Бироқ ачаря Сучитнинг ўғли, Рудрадҳирнинг тенгдоши Анирудҳ Аншумала тўғрисида бутунлай ўзгача фикр билдирди — “Аншумала узоқдан туриб кўрса арзийдиган нарса. У жонсиз қўғирчоқдир. Унинг барча ноз-карашмалари сунъий. У ҳар қандай ҳис-ҳаяжондан бебаҳра раққоса. У кўнгилини хушлайдиган фоҳиша эмас, санъат қурбонидир”...

Аншумаланинг шаънига айтилган бу ҳақоратларни ўз қулоғи билан эшитган бўлса-да, Рудрадҳир ўзи истамаган ҳолда у ҳақда кўп ўйларди. Унинг тасаввурини Аншумаланинг қиёфаси ўзгартириб, ўрнини қабиҳ қулвачча томонидан таҳқирланган покдил Дивянинг ёрқин сиймоси эгалларди.

Рудрадҳир Матхурапурида атиги икки кун ҳордиқ чиқариб, сўнг яна сафарга отланмоқчи эди, бироқ бу ерда икки ҳафта қолиб кетди. У ҳар оқшом Ратнапрабҳанинг саройидаги базмларда қатнашар, базмдан сўнг анча пайтгача қолиб, Аншумала билан суҳбатлашарди. Аншумала доим уни одоб билан, мулойим, ҳурмат-эҳтиром билан қаршилар, аммо унинг муомаласида самимият етишмас, унда қуруқ ҳурматдан бўлак ҳеч қандай ҳис-туйғу йўқ эди. Шунинг учун Рудрадҳир бу учрашувлардан қувонишдан кўра кўпроқ азоб чекарди. У Сагал

саройларидаги зиёрату базмларда рўпара келиб қолганда уятдан қизариб, кўзини олиб қочадиган Дивяни қайта кўришни жуда-жуда истарди.

Рудрадҳирнинг фикрича, ўтмиш риштаси икковини боғлаб турганини инобатга олган ҳолда Аншумала унга алоҳида ҳурмат-эътибор билан қараши лозим эди. Аммо уни Ратнапрабҳа мажлисларида қатнашувчи ўзга зодагонлар қатори қабул қилишарди. Мўлроқ бойлик инъом эта оладиган меҳмонлар ўзига нисбатан кўпроқ қадрланишини кўриб Рудрадҳир чидолмасди. Бу унинг ҳамиятига тегар, буни у олий зот оиланинг шаънига иснод деб биларди. Жамоат орасида ўзининг менсилмай, эътиборсиз қолиши унга жуда оғир ботарди. Бундай лоқайд муносабатдан ҳафсаласи пир бўлиб, у мезбонининг уйига қайтиб кетарди.

Кечалари ёлғизликда ҳаёл сурганда, Анирудҳ айтган гаплар қулоғи остида тинмай жаранглади — “Аншумала жонсиз кўғирчоқдир. Унинг барча ноз-карашмалари сунъий. У ҳар қандай ҳис-ҳаяжондан бебаҳра раққоса. У кўнгилни хушлайдиган фоҳиша эмас, санъат қурбонидир...” Рудрадҳирнинг кўнгли эса ушбу хулосани рад этарди — “У бараҳман зотининг фарзанди, зодагон оиланинг келини бўлса арзийдиган қиздир. У ўз аёллик ифатини пок сақлай олган”.

Рудрадҳирнинг дилидаги нафрат ҳисси чуқур муҳаббат туйғуси билан алмашинди... У албатта Дивянинг эътиборини қозонади... Бирор оқшом Ратнапрабҳанинг саройига бормаи қолиши амри маҳол эди.

Умрини санъатга бағишлаган Дивя, гарча ўз манфаатини кўзламаса-да, соҳибасига астойдил хизмат қилишни ўйлаб, бойлик кетидан қувар экан, мен ҳам унга бир дунё бойлик тортиқ қиламан, деган қарорга келди Рудрадҳир. Ахир мен ҳам бировлардан кам эмасман-ку. Кимсан Мадра жумҳурияти Кенгашининг бош маслаҳатчисининг ўғли, беҳисоб бойликлар эгаси, олий зотли бараҳманман.

Чет элларга сафарга отланаётиб, Рудрадҳир ўзи билан унчалик кўп маблағ олмади. Ўғлини Сагалдан кузатар экан, ачаря Правардҳан ўз кўли билан Рудрадҳирнинг бўйнига етти қатим шриланка марваридини тақиб қўйди, токи фарзанди мусофир жойларда қийналмасин. Бу бебаҳо дурнинг қиймати бутун бир вақфдан ҳам юқори бўлиб, ачаря сулоласининг энг йирик бисотларидан ҳисобланарди. Рудрадҳир уни доим кўйлаги остида, юрагига яқин жойда сақларди.

Ратнапрабҳанинг саройида навбатдаги базм авжида. Аншумала ботиб бораётган ойни кўриб изтиробга тушган чакравака¹ рақсини ижро этарди. Мажлис аҳли сеҳрлангандай қотиб қолган, унинг ҳар бир ҳаракатини берилиб кузатади. Аншумала бутун вужуди билан — бармоқлари, кўзлари, лабларининг нозик ҳаракати билан чакравака чекаётган изтиробни тўла ифодаларди. Ҳис-ҳаяжон туғёни авжга чиқди. Томошабинлар нафасини ичига ютиб ўтирарди.

Рақс тутагач, чолғучилар асбобларини бир чеккага қўйиб, пешона терини артишди. Санъат шайдолари раққосанинг юксак маҳоратига тан бериб, миннатдорлик тариқасида Ратнапрабҳанинг пойига олтин тангалар, ёқут ва бошқа зеб-зийнатларни уйиб ташлашди. Аншумала мухлисларининг олқишларига жавобан табассум билан таъзим қиларди. Шу пайт тўсатдан Аншумаланинг оёғи остига оғир марварид шодаси келиб тушди.

Ушбу шодани кўриб мажлис аҳлининг оғзи очилиб қолди. Саҳна яқинида ўтирган савдогар Винаякнинг кўзи косасидан чиқаёзди.

— Минг олтинга тенг давлат-ку! — У ўзини тутолмай қичқирди.

Барчанинг ҳайратли нигоҳи шодани отган ажнабийга қадалди. Рудрадҳир бу қилган ишидан бағоят мамнун, ғоздай гердайиб турарди. Аншумала мажлис аҳли инъом этган барча ҳадыларни Ратнапрабҳанинг пойига келтириб қўйди, бироқ марварид шодасини маҳкам ушлаб, пешонасига суртди.

Базм тарқагандан кейин ҳам Рудрадҳир Аншумаланинг ёнига бормади. У вазминлик билан жойида ўтираверди. Аншумала кўлида марварид шодасини тутиб унинг ёнига келди.

“Бутун ўз нархингга яраша совға олганингдан беҳад хурсанддирсан?...” — деб кўнглидан ўтказди Рудрадҳир.

¹ Чакравака — ғознинг бир тури. Ривоятларга қараганда, чакравака урғочиси осмонга ой чиққач, нари билан эрталабгача видолашади ва ҳижрондан тўхтовсиз қичқиради.

— Санъатга чексиз муҳаббатингиз рамзи сифатида тортиқ қилган бебаҳо совғангиз учун чўрингиз ўла-ўлгунча сиздан миннатдор, — деди Аншумала меҳр билан.

Рудрадҳир енгил нафас олиб, лоқайдгина кулиб қўйди.

— Орий, Сагалда сиз бир эмас, юзлаб ана шундай ҳадылар қилишга қодир эдингиз, аммо мусофирчиликда ҳар дам мусибатларни бартараф этишга тўғри келади, шунинг учун ушбу шодани ёнингизда сақлаганингиз маъқул, — деди Аншумала эҳтиром билан.

— Нега, бу арзимас совға девийга маъқул эмасми? — деди руҳи тушиб Рудрадҳир. Унинг овози асабийлашди. — Аёл зоти фоҳишага айлангач, мол-дунёга яна ҳам ўч, орзу-ҳаваси чексиз бўлиб бораркан-да!

— Йўқ, орий, ундай эмас, — деди Аншумала ҳамон кулимсираб. — Камина кўрсатган илтифотингиз учун беҳад миннатдорман. Мен марҳаматингизни қайтармайман, — у марварид шодасини пешонасига суртди. — Бироқ ушбу бебаҳо совғани ихлосингиз рамзи сифатида ўзингизга қайтариб бермоқчиман. Ахир ихлос билан май тугилганда майни ичиб, идишини қайтариб берилади-ку! Бундай қилишга сабаб — сиз, орий, ҳозир мусофирсиз.

Рудрадҳирнинг кўз ўнгида фоҳишаларга хос беандиша тик боқиб, кулимсираб турган Аншумаланинг обрў-эътибори бирданита ортиб кетди. Унинг бутун вужудини ҳис-ҳаяжон қамраб олди. Ҳислари бисёрлигидан овози титрарди. Ўзини йўқотиб, беихтиёр кулимсираб турган Аншумаланинг билагидан тутди.

— Жонгинам, сен ҳали ҳам мен учун энг обрўли бараҳман хонадонининг қизисан, — деди у титроқ овозда. — Сен бараҳман хонадонига келинликка муносибдирсан. Етти йил илгари Рудрадҳир сенинг розилигингни сўраб оила аъзоларинг ҳузурига борган эди. Девий, энди сен озод, мустақилсан, шунинг учун Рудрадҳир шахсан ўзингдан майлингни сўрайди. Рудрадҳир Сагалнинг ифтихори бўлмиш Дивяни олиб қайтиб, Сагалнинг файзига файз қўшиш ниятида!

Аншумаланинг лабларидан ҳамон ўша кулги аримасди. Рудрадҳир унинг билагидан қаттикроқ сиқди.

— Жонгинам, Рудрадҳир сени ўзи билан Сагалга олиб қайтади. Сен ачаря хонадонининг маликаси бўлишга лойиқсан!

Аншумаланинг чеҳрасида ҳали ҳам ўша майин кулги ифодаси жилоланарди. У юмшоқ, аммо қатъий оҳангда жавоб қилди:

— Орий, Сагалнинг Шайвиля сулоласидан бўлмиш Дивя исмли қиз адашибми ёки тақдир тақозоси биланми, ишқилиб, аллақачон ҳаётнинг шиддатли гирдобига тушиб қолди. Гирдобдан у фоҳиша Аншумала қиёфасида чиқиб келди. У ўзининг қизлик ифратини ҳам йўқотиб улгурган. Умрини бирор-бир асилзодага бағишламай, уни бутун жамият, халқ учун бахш этишга ҳазм қилди.

— Жонгинам, олтин зангламас. Уруғ, насл-зотни қудратли худолар яратган, — деди Рудрадҳир Аншумалага янада яқинлашиб, ялинишга тушди. — Инсон на насл-зот яратишга ва на уни ўзгартиришга қодир. Сенинг томирингда бараҳман зотининг қони оқади. Тупроққа минг қоришгани билан олтин олтинлигича қолади. Рудрадҳир онт ичиб айтадики, сенга уйлангандан кейингина ачаря лавозимини қабул қилади!

Рудрадҳир Аншумаланинг кулимсираб турган кўзларига илтижо билан тикилди.

— Орий, пок ниятларингиз учун минг раҳмат. Аммо танлаган касб-корим сабабли мен зодагон оиланинг келини бўлиш шарафига нолайиқман. Бахтсизлик гулханида куйгач, чўрингиз ўзига мустақил аёл деган доғ орттирди. Лекин бу ўзимга ёқади, — деди Аншумала кулиб.

— Нима деяпсан, хоним?.. Сен бараҳманнинг қизисан! — деди Рудрадҳир овози қалтираб.

— Орий! — деб жавоб қилди Аншумала. — Дарё суви бир бор тошгандан сўнг яна ўзанига қайтиб қуйилмайди!

Рудрадҳир Аншумалага тикилганча сўзсиз қотди. Аншумала унинг қиёфаси жиддийлашганига парво қилмай деди:

— Кеч бўлиб қолди. Ҳаво сиз учун салқинлик қиляпти, шекилли. Истасангиз, хизматкорларга буюрай, йўлда ичишингиз учун май келтиришсин.

Рудрадҳир Матҳурапурида икки кун эмас, уч ярим ой қолиб кетди. Ҳар йўл билан, турли далиллар билан у Аншумалани ўз хотини сифатида Сагалга қайтишга кўндиришга обдон уринди. Бироқ, Аншумала ҳар гал мулойим табассум билан бунинг иложи йўқлигини айтиб узр сўрарди. Рудрадҳир муродига етолмай, руҳий тушқунликка берилди. Ниҳоят, у Аншумала билан хайрлашгани келди.

— Эй, бараҳман зотининг фарзанди, сен мен учун ҳамон муқаддасдирсан. Оташюрак Прават сулоласининг авлоди бўлмиш ачаря Рудрадҳир сўз берадики, сен бараҳманлар жамоасининг мўътабар маликаси бўласан. Ачаря қалбининг тўри сеники. Бу сенинг поклигининг ёрқин далилидир. Бараҳман сўзидан кучлироқ субут йўқ. Маъбудам, кутгин, бир кунмас-бир кун Рудрадҳир сени олиб кетгани келади. Сагалнинг энг мўътабар, неқдил аёли албатта яна ўз шахрига қайтади!

— Кўрсатган лутф-карамингиз учун камина сиздан бир умрга қарздор. Марҳаматингиз туфайли чўрингиз ўз мавқеидан мамнундир, — деди Аншумала эҳтиром билан бош эгиб.

(Давоми бор)

ДОНОЛАР БИСОТИДАН

Ноинсоф нотикнинг ғами битта — ёмонни яхши деб
кўрсатишдур.

Платон

Бахтсизларнинг гапи бўлак,
бахтлиларнинг гапи бўлак.

Плиний

Ё имкон қадар лўнда сўзлагил,
ё имкон қадар ёқимли сўзлагил.

Плутарх

Мабодо сўзлашни яхши ўрганиб олмаган бўлсанг, у
ҳолда аввало тинглашни ўрганиб ол!

Помпоний

Кўп гапириш — бошқа, ишдан гапириш — бошқа.

Софокл

Амалга ошмаган сўз — сариқ чақага ҳам арзимайдур.

Демосфен

ЯШПАЛ

Раққоса

Роман ¹

10-БОБ

САГАЛ

Олти йилу тўрт ою олти кунлик сургундан сўнг, мунажжим белгилаган саодатли онда, ачаря Правардҳаннинг ўғли ачаря Рудрадҳир шарқий дарвоза орқали Сагалга кириб келди. Эғнида оддийгина сафар либоси, минган оти йўл юриб ҳориган бўлса-да, бақувват, зотдор эди. Унинг кетидан отлиқ хизматкори Шрамбак келарди.

Ачаря Сагалнинг ташқи кўринишида ҳеч қандай ўзгариш пайқамади. Бозору дўконлар гавжум эди. Кўчалар серқатнов бўлгани сабабли, чанг кўтарилмасин деб, дўконлар олдига сув сепилган. Ҳамма ёқ ола-ғовур. Атроф-муҳит фаровонлик белгиларидан ҳам мустасно эмас. Гулчилар гунчадан тузилган гулчамбарлар, сават тўла атиргул тутиб, харидорларни чорлайди. Атторлар растасидан кўтарилаётган хушбўй ислар шовқин-суронли муҳитга сингиб кетган. Шаҳарликлар гуллар билан бежалган, турфа атирлар уфори таралиб турган бежирим либосларда гердайиб сайр қилиб юришибди. Бою боёнлар тахтиравон ва от-араваларга миниб оқшомги сайр-томоша сари интилишар, биров Пушкарини кўли ёқасидаги хиёбонга, биров раққосалар қароргоҳи томон ошиқарди. Оломон ичида сочи қирилган зоҳидлар ҳам кўриниб қолади. Ўз иши, ўз ташвиши билан банд халойиқ шаҳарга кириб келган отлиққа эътибор ҳам бермади. Рудрадҳирнинг ўзи ҳам шу шароитда уни биров таниб қолишини истамасди.

Катта кўчадан ачаря саройига олиб борувчи кўчага ўтаётганида бурғу овозини эшитиб, Рудрадҳир ортига ўгирилиб қаради. Одам қалашиб ётган кўчадан совут кийган бир суворий кумуш бурғу чалиб келарди. Бурғу овозини эшитиб, йўловчилар ўзларини четга ола бошлади. Суворийнинг кетидан ўн олтига бир хилда кийинган хизматкор улкан тахтиравон кўтариб келарди. Тахтиравонда соябон остида бир фоҳишасифат аёл турли хил зеб-зийнатларга кўмилиб ўтирарди. Пардоз-андоз ҳаддан ташқари бўлиб кетгани учун Рудрадҳир уни таний олмади. Тахтиравоннинг ўнг томонида заминдор Картаврнинг ёшгина ўғли Сакрид ва чап томонида юнон зодагони пандит Икриннинг ўғли Маҳендра келарди.

Ачаря жумбоқни ечолмай гарангсиб қолди... Бешак, бу Маллика девий эмас. Кексайган чоғда ёшликни қайтариб беришга ҳатто Аюрведаларнинг ҳам қурби етмайди. Сагал шаҳрига янги ноёб истеъдодли раққоса ташриф буюрибди-да. Маҳоратда у Малликадан ҳам ўтиб тушибди-да.

Оломоннинг олқишларини эшитиб, Рудрадҳир яна ўгирилиб қаради. Дўкону рас-талар ёнида, кўча юзида тўпланган халойиқ эғилиб таъзим қиларди.

¹ Охири. Боши ўтган сонларда.

– Яшасин маҳадевий Сиро! Лашкарбоши Притҳусенга шон-шарафлар! – деган наъралар эшитилди.

Рудрадҳир ҳайратдан кўзларини катта-катта очиб диққат билан тикилди – Сиро! Сўнг нафрат билан тишини гижирлатиб, юзини тескари ўгириб олди. Сагалда ўттиз беш йил яшаб, у бундайин разилликни кўрмаган, эшитмаган эди. Ҳокимият рамзи туширилган соябон остида юришга фақат Мадра Халқ Кенгашининг раиси-ю санъаткорлар ҳомийси, жумҳуриятнинг бош раққосаси ҳақли эди. Мадра расм-русумларини поймол этишга қандай журъат этишди экан? Наҳотки қулвачча Халқ Кенгаши раиси лавозимини эгаллаган бўлса?!

Ачаря ватанига қайтиб келганини эшитиб, ёру биродарлар, қавму қариндошлар унинг саройида тўпланишди. Дўстлар даврасида ҳам ачаря Рудрадҳирни нохуш ўйлар тарк этмади. Ўзи йўқлигида Мадрада бўлиб ўтган ўзгаришлар баёнини серташвиш қиёфада тинглаб ўтирди. Ачаря вазиятни дарров фаҳмлаб, мамлакатнинг ҳозирги аҳволи ҳақида тушунча ҳосил қилди.

Мадранинг фуқароси ҳаётида айтарли ўзгариш бўлмапти. Сагал осмони қора булутлардан холи, ҳар қандай душман тажовузидан мустасно эди. Халқ Кенгашида турли уруғлар ўртасидаги муттасил адоват ҳам барҳам топибди. Савдо-сотик ҳам, афтидан, яхши йўлга қўйилган. Айшу нишрат, ўйин-томошалар авжида эди. Оддий халқ турмуш уринишлари билан банд, осойишта ҳаёт кечирарди.

Сагал жамияти турли ўт-ўлан, чирмовиқлар, буталару ниҳоллар гуркираб ўсган ўрмонни эслатарди. Бироқ бу ўрмондаги зодагон уруғлар рамзи бўлмиш баҳайбат асрий чинорлар аста-секин қуриб борарди. Лашкарбоши, Халқ Кенгашининг раиси Митҳодрас оёқ-қўли шол бўлиб ётиб қолган эди. Ошқозон касали билан хаста ачаря Правардҳан, ўғли бадарға қилинган, айрилиқ жафосига чидамай, савдогар Престҳнинг макр-ҳийлаларидан безор бўлиб, бу дунёдан кўз юмганига икки йил бўлди. Шу орада бирон марта ҳам Халқ Кенгашининг мажлиси чақирилмапти.

Урушнинг энг оғир дамларида Кенгаш раиси бутун ҳокимиятни ўз қўлига олган эди, ҳозир ҳам у мутлақ ҳоким ҳисобланади. Бироқ у тўшақда ётиб қолгани сабабли давлат хазинаси унинг ишонган кишиси, халқнинг юксак ҳурматига сазовор бўлиш савдогар Престҳнинг ихтиёрида эди. Кендрас босқини пайтида Мадра заминдорларининг ғайриқонуний мулкани мусодара қилиб ҳам етарли маблағ тўплаб бўлмади. Шунда Престҳнинг маслаҳати билан Кенгаш раиси юз, икки юз ва беш юз аскарни қурол-яроғ билан таъминлай олган бадавлат шаҳарликларни рағбатлантириш мақсадида уларни Кенгаш аъзоси этиб тайинлади. Кенгаш аъзоларининг сони икки баравар кўпайди. Шулардан ўнтаси савдогарлар сардори Престҳнинг илтифоти билан Кенгашга кириб олди.

Сагал бошига тушган мусибатли кунларда савдогар Престҳнинг устомонлиги туфайли Кенгашга аъзоликнинг бош мезони ўзгартирилди – одамнинг насл-насабидан кўра унинг ҳамёни муҳимроқ омилга айланди. Давлат камайиши ё кўпайиши мумкин, у инсон ҳаракатининг самарасидир. Аммо насл-зот эса, худолар томонидан ато этиладиган, инсон ўзгартира олмайдиган хислат деб тушуниларди. Қора халқ ҳам бойликка таяниб, зодагонлар билан ҳокимият талашишга ҳадди сиққандан кейин насл-насабининг аҳамияти пасайиб кетди. Бу бедодликдан норози бўлган зодагону оқсуяклар Халқ Кенгашининг ишига беҳафсала эди.

Зодагонларнинг совуққонлигидан ранжиган Кенгашнинг хаста раиси, лашкарбоши Митҳодрас бош маслаҳатчи лавозимига савдогарлар жамоасининг сардори Престҳни тайин этди.

Шундай қилиб, қулай вазиятдан оқилона фойдалана билган Престҳ Халқ кенгашининг бош маслаҳатчиси лавозимини эгаллади. Мартабаси бунчалик улуғ бўлгани билан у ҳамон барча билан хушмуомала эди. Бир замонлар энг паст табақадан чиққани учун уни Халқ Кенгашининг яқинига ҳам йўлатишмасди. Бараҳман зотиға ўзининг ҳурмат-этиқодини исботлаш учун Престҳ бир неча қурбонлик маросимларини уюштириб, бараҳманларни эъзозлади. У будда динига ҳам лоқайд эмасди. Будда

жамо асига ҳам бараҳман дини сингари мартаба бериш мақсадида уруш даврида будда ибодатхоналаридан тортиб олинган мол-мулкни қайтариб берди. Тағин Сагалда бараҳман ва будда дини ўртасидаги кураш кескин тус олди.

Саркарда Притхусен ва Кенгаш раисининг невараси Сиронинг тўйи катта дабдаба билан ўтди. Ушбу тантана муносабати билан бутун Сагал шаҳри шод-хуррамликдан янада чароғон бўлиб кетди. Сиродан бўлак меросхўри бўлмаган Кенгаш раиси неварасининг қўлига бутун бойликларини топшириб, шу билан куёвига ҳам ўз наслзотининг ҳурмати ва ҳуқуқларини тақдим қилди. Притхусен тубан табақа вакили деган исноддан қутулди ва Мадранинг энг бой, ҳурматли асилзодаларидан бирига айланди. Бироқ ўзини зўрлаб-мажбурлаб бу ишга розилик бергани сабабли, руҳи синиқ, паришонхотир эди. У ўз-ўзига, жамиятга нисбатан бефарқ бўлиб қолди.

Притхусен тушқунликка берилганини кўриб, Престх меҳр билан койиди:

– Ўғлим, дунёда сенинг қўлинг етмайдиган нима қолди? Қурбинг етганича кайфсафо қил, нимага эга бўлмасанг, ўша нарсани қўлга кирита оладиган даражада қудратли бўл. Биргина аёл – Сироми, ёки Дивяни, ҳаётининг пировард мақсади бўлмайди! Ҳаёт сўқмоғининг бошига эндигина қадам қўйдинг. Ҳаёт узоқ давом этади. Ўғлим, биргина аёл ҳажрида ҳаётдан юз ўгириш қўрқоқликдир. Дивя тирик бўлганида, албатта, сен унга ҳам эришардинг. Ўлган-ўтганларни эслаб оқ-фиғон қилиш фирт аҳмоқликдир.

Сиро Мадранинг мутлақ ҳоқими, Халқ Кенгаш раисининг невараси, Кенгаш бош маслаҳатчисининг келини ҳамда ғолиб саркарданинг умр йўлдоши эди. У доим бошини мағрур кўтариб юради. У жамиятнинг энг обрўли аъзоларидан ва, умуман ўйлашича, ундан юқориқ мартабали аёлнинг ўзи йўқ. У ҳаётнинг барча лаззатларидан баҳраманд эди ва Сагалнинг энг барно йигитлари ўз ишқида ёнишини истарди. Унинг қип-қизил бўялган лаблари фақат майга чайилади. Турли лабларнинг бўсасидан тотиш унга завқ бағишлайди. Унинг учун йигитларнинг кучоғиго кенг, сержун яғринини ҳис этишдан гаштлроқ роҳатнинг ўзи йўқ.

Притхусен Сирони деб ўзини қурбон қилди. Унинг туфайли у Дивяни қўлдан бой берди. Дивядан ажралгач, ҳаётдаги энг ширин орзуларидан жудо бўлди. Сиронинг ўзбошимчаликлари унинг ғазабини келтирарди. Эр сифатида у хотинини қаттиқ койиди.

Сиро йиғи-сиғи қилиб, уни ноҳақликда айблади. Эрининг жабрига чидолмаслигини айтиб, илон каби вишиллаб заҳрини сочди:

– Мен сен сотиб олган қул эмасман. Сен менга тобесан, мен сенга эмас. Мен қафасга солиб қўйилган тўтиқуш эмасман. Фақат сенинг хоҳиш-истакларингга итоат этувчи канизак ҳам эмасман... Ўзинг фоҳишалар билан айш-ишрат қилмайсанми? Сенинг тўшагинг устида неча-неча канизаклар хизмат қилади. Ҳирс-ҳавасингни қондириш учун сенга нечта аёл керак? Мен учун ҳам сен бу дунёда яккаю ёлғиз эркак эмассан... Сен кабилар сон мингта, сендан аълолар ҳам бор!.. Мен икки қайта туғилганларнинг хотинлари каби эримнинг чўриси эмасман. Томиримда ғолиб юнонликлар қони ўйнайди. Мен сенинг авлод-аждодинг аравасини илгари суриш учун новвос етказиб берадиган мол эмасман. Сен мени таҳқирлайдиган бўлсанг, жамоатчиликка арз қилман. Ўрнингга бошқа бировни саркарда этиб тайинлаш қўлимдан келади... Ҳой, бобонинг кўзлари юмилгач, тақдирим не кечар экан!

У ҳўнграб йиғлашга тушди.

Дарғазаб Притхусеннинг кўзларига қон қуйилиб келди. Унинг кўзлари Сиронинг гарданини қайтариб ташлашга шайланди. Калласини олиш учун қўли қиличнинг дастагига борди-ю, аммо кўз ўнгида узоқни кўра биладиган отасининг вазмин қиёфаси гавдаланди, сўнг юнон зодагонлари орасида турган кекса Кенгаш раисининг сурати қалқиди. Притхусен ночор хўрсиниб, шаштидан қайтди. Сиро ҳам томоғидан гиппа бўғиб ўлдириб қўйса бўладиган даражада заифлардан эмас. Унинг вужудини хавф-хатардан асрашга тайёр қалқон бор – ҳокимият тепасида турган бобосининг қудрати. Кўпчилик юнон зодагонлари ҳам унинг тарафини олади. Сиро унга сўзсиз

интоат этишга асло рози эмас. У ўз мавқеи мустаҳкамлигини яхши ҳис этар ва доим бундан фойдалана биларди. Сиронинг гарданини қайириб ташлаш Притҳусенга қимматга тушиши мумкин – бундай қилса у ўз мартабасидан айрилиши ва ҳатто жонидан жудо бўлиши мумкин. Вазиятдан фойдаланиб, Притҳусен ва унинг хонадони қонига ташна икки қайта туғилганлар жамияти унга қарши минглаб қилични ишга солиши мумкин.

Анча кунгача Притҳусен танҳоликда, нигоҳини шифтга тикиб, изтиробли ўйлар оғушида ётди. Сўнг, мулоҳазали, доно отамнинг фикри тўғри, деган хулосага келди. Дунёда биргина ҳақиқат бор – у ҳам бўлса куч-қудратдир, инсонда биргина олий мақсад бор – у ҳокимиятдир. Дунёдаги қолган барча нарсалар иккинчи даражалиқдир. Мабодо, у ҳозир Маурия сулоласининг шаҳаншоҳи каби мутлақ ҳокимиятга эга бўлганида, Сирони бетавфиқлиги учун гулханга ташлаб, кулини кўкка совуарди... Йўқ, Сирони устунга боғлаб қўйиб, унинг кўзи олдида бошқа аёлни, Дивяни, яна бир қанча бошқа аёлларни эъозлаб, бағрига оларди. Сиро эса уларнинг хоки пойида оқсочлик қиларди... Унинг кўнглида Сирога нисбатан чексиз нафрат ҳисси аланга олди.

Притҳусен ўзгаларнинг кўз ўнгида нуфуз-эйтиборли ва бағоят қудратли туюлгани билан, аслида нақадар ночор эканлигини ич-ичидан ҳис этиб, қаттиқ азият чекди. Унинг буткул куч-қудратию обрў-эйтиборининг рамзи ҳам ана шу Сиро эди. Сиронинг эри бўлгани туфайли у Мадра Халқ Кенгаши раисининг вориси бўлди. Йўқса қулвачча ўзига зодагонларга муносиб ҳурмат-эйтибор талаб қилишга ҳадди сиғармидир.

Притҳусен майхўрликда, дилрабо раққосалар оёғидаги қўнғироқчаларнинг майин жаранги остида кўмилиб, ўзини унутишга уринарди. У виждон амрига қулоқ осмас, аммо кўнгли хотиржам ҳам эмасди. Не уринмасин, маҳзун хаёллар таъқибдан қутула олмади. Виждони доим унга танбеҳ берарди – “Сен ўзлигингни йўқотдинг... Бу номарднинг иши!” Лекин қандайдир бир ички овоз бунга эътироз билдирарди – “Ҳокимият, мутлақ ҳокимият сари интил! Отангнинг донолигию ўз билак кучинг билан!”

У ўзича, Сирони хотин сифатида тан олмасликни истар, аммо Кенгаш раисининг куёви бўлишдек обрў-эйтиборидан ҳам воз кеча олмасди. На ҳузурбахш шароб ва на нозикбадан канизақлар оғушига унинг қизиқиши, майли қолди. Притҳусен бу нарсаларни фақат ҳордиқ чиқариш воситаси, ўз жамияти удуми деб тушунарди. Аслида у бу нарсаларга бутунлай бефарқ эди – нирвана йўлига кирмоқчи бўлган зоҳид ўз танасига қанчалик лоқайд бўлса, Притҳусен ҳам барча кўнгилхушликларга шунчалик бепарво эди. Энди у фақат ҳокимиятга сажда қилар, унга ҳокимият ҳақидаги ўйларгина роҳат бағишларди. Куч тўплаш унинг нияти, оруси эса Мадранинг ҳукмрони бўлиш эди. Урушда қўлга киритилган ғалабага қўшган ҳиссасини эйтиборга олиб, Кенгаш Притҳусенга ўнта қишлоқни вақф тариқасида инъом этди. У Мадрани мудрофаа қилиш учун беш юзта аскар сақлаш ҳуқуқига эга бўлди. Яна, бундан ташқари мингта аскар бўлиб, уларни отасининг марҳамати билан Кенгашга аъзо қилиб олинган савдогарлар ҳисобидан ажратишди. Бир ярим минг аскарга эгалик қилиш унинг учун барча бойликлардан аъло эди.

Сагал аҳли азалдан ҳокимият ва куч-қудратга сиғинади. Ҳокимият қаршисида бош эгишга мажбур бўлса-да, халқ унинг сояси остида ўзини бехатар ҳис этади. Шоҳ Милинд оламдан ўтгач, одамлар Халқ Кенгашининг раиси, лашкарбоши Митҳодрасга сажда қила бошладилар. Кенгаш раисининг оёқ-қўли шол бўлиб қолгач, халқ у билан кўришиш, қаршисида бош эгиб таъзим қилиш имкониятидан маҳрум бўлди. Энди Мадранинг халқи саховатли худолар марҳамати билан бой-бадавлат бўлиб олган Кенгашнинг бош маслаҳатчиси Престҳнинг ўғли, Кенгаш раисининг куёви, дарвлик ваҳшийларга қиргин келтирган ғолиб саркарда Притҳусенни лашкарбоши деб атар, уни бахт тимсоли сифатида ҳурматлар, шаънига офаринлар ёғдирарди. Сиро эса ушбу ҳурмат-эйтиборга ўзини Притҳусендан кўра кўпроқ дахлдор деб тушунарди.

Мағрур, шуҳратпараст Сиро ўзининг минг хил қилиқлари билан муттасил ортиб

бораётган обрўйини янада ошириб, барчанинг диққатини ўзида жамлашга интиларди. Буни ўз ҳокимининг дабдабаси деб тушунган халқ тагин ҳам руҳланиб уни шодиёна қаршиларди. Зодагон табақалар эса бу бачканаликларни ўзлари учун ҳақоратли деб билиб, ниҳоятда дарғазаб эди, бироқ ночорликдан бирор нарса дея олмасдилар. Притҳусен Сирони ўз кайфу сафосидан бўлак ҳеч нарсани билмайдиган жирканч махлуқ деб биларди. Шундай булса-да, Сиро Кенгаш раисининг невараси бўлгани учун халқнинг чексиз ҳурматига сазовор эди. Негадир унинг бачкана қилиқлари, дабдабаю асьасаси Притҳусеннинг халқ олдидаги обрўйини янада оширарди. Притҳусен ўзининг ортиб бораётган шон-шуҳратига кўникиб кетди. Отасининг ҳийла-найранги билан яна бирорта уруш бошлаб, лашкарбоши лавозимини эгаллаш ва Мадбанинг мутлақ ҳокими бўлиш орзуси унга ором бермади. Бу мақсадини амалга ошириш учун қулай вазият юзага келишини кутарди.

* * *

Сагал жамияти, қариндош-уруғлар олти йилу тўрт ою олти кунлик сургундан қайтиб келган Рудрадҳир анча ўзгариб қолганининг гувоҳи бўлишди. Магадҳанинг жазирама офтоби таъсирида бадани бир оз қорайиб, буғдойрангга кирипти. Отаси бу дунёни тарк этгач, ундан мерос қолган мартабани ўз зиммасига олган Рудрадҳирнинг қиёфасида, хатти-ҳаракатида ўзгача улуғворлик ифодаси акс этарди. У анча вазмин, камгап бўлиб қолган, лекин нигоҳи жуда ўткир, зийрак эди.

У будда дини оғусидан халос бўлган Магадҳада бараҳманларнинг қайта тикланган ҳокимиятининг нақадар зўр куч эканлигини ҳис этди. Ҳокимиятни қўлга олиш учун қандай йўл ихтиёр этиш керак, буни ҳам яхши билиб олди. У кули кўкка совурилган будда эҳромларининг вайроналарини кўрди. Саркарда Пушямитра раҳбарлигида тобеликдан қутулиб, ҳокимият тепасига келган бараҳман динининг юксалишини кўрди. Рудрадҳир у ердан қайтаркан, юрагида ўч-қасос алангаси ловуллар, интиқом оташи жигар-бағрини ўртарди. У Мадрада бараҳман дини мавқеини қайта тиклашга онг ичди.

Рудрадҳир мағлубиятдан руҳи тушиб кетган зодагонлар жумҳурият ишларига аралашмай қўйганини, ўз саройлари доирасидан чиқмай, фақат айшу ишратга берилиб кетганини кўрди. Кенгашнинг бош маслаҳатчиси лавозимини эгаллаб олган савдогар Престҳ тирик мурдага айланган Кенгаш раисининг номидан ҳукм юритиб, муғомбирлик билан икки қайта туғилганлар ҳамда зодагонларни аста-секин барча ҳуқуқларидан маҳрум этаётганини ҳам кўрди.

У ўзининг ҳеш-ақраболарига қаттиқ танбеҳ берди:

– Курашдан кўрқиб, ҳар ким ўзи ҳақида ўйлашнинг оқибати вой бўлади. Кўнгилхушликка муккасидан тушган одам барча ҳуқуқлардан, шу жумладан, кўнгилхушлик қилиш ҳуқуқидан ҳам маҳрум бўлиб қолади. Айшу ишрат қилиш ҳуқуқини кураш билан қўлга киритиш мумкин. Барча тенгҳуқуқлидир, деган нуқтаи назар ҳезалак калбошлар томонидан ўйлаб топилган найрангдир, ундан асосий мақсад – икки қайта туғилганлар ҳуқуқини поймол этиш. Икки қайта туғилганлар худонинг ердаги соясидир, куч-қудрат уларнинг азалий хислати, ҳукмронлик қилниш уларнинг шарафли бурчи. Муқаддас олов ёнмай қўйса, яъни ўз хусусиятини йўқотса, қурт-қумурсқалар ҳам оёқости қилиб, бу билан фахрланадилар. Шу каби, тахтдан, куч-қудратдан маҳрум этилган икки қайта туғилганлар ҳам поймол бўлади. Ҳоким табақа билан қора халқни торозининг бир палласига қўйиб бўлмайди. Икки қайта туғилганлар билан тенг ҳуқуқли бўлишга даъвогар шудра гуноҳқордир, унинг касри икки қайта туғилганларга ҳам уради. Буюк Рама Шамбук исмли шудрани қаттиқ жазолаб, Ҳиндистон ярим оролида бараҳманларнинг ҳокимиятини ўрнатган. Илоҳий қонуннинг бош мезони жазодир.

Рудрадҳир зодагонлар Картавир, Сарвартҳ ҳамда маҳапандит Вишну Шарманинг саройларида бир неча кун яширин маслаҳат қуриб, тубдан шудраларни Мадра ҳокимиятидан четлатиш режасини муҳокама қилди. Унинг фикрича, душманни гафлат уй-

қусида ётган пайтда янчиб ташлаш керак. Тийрак чумоли ҳам мудроқ филдан кучли бўлади, деди у.

Калбошлар сиёсати туфайли обрў-эътиборига путур етган зодагонлар, халқ уларни менсимай қўйганидан, умидсизликка берилди. Мадранинг лашкари оёқ-қўли шол бўлиб қолган Кенгаш раисининг ишонган одами – Кенгашнинг бош маслаҳатчиси савдогар Престҳ ҳамда саркардалар – юнон зодағони Окрис ва Притҳусеннинг измида эди. Қолган зодагонлар эса вақф ерларидан тушадиган маблағни ўзларига бириктирилган аскарларни боқиш ўрнига айшу ишратга сарфлашарди. Савдогар Престҳ ва унинг маслақдошлари буни билиб ўзларини билмаганга олишарди. Ачаря Рудрадҳир буни Престҳнинг усталигию, зодагонларнинг калтабинлиги деб тушунди.

Ачаря зодагонларга ўзларини ҳамон кайфу сафога берилгандай кўрсатиб, пинҳона равишда вақф ерларида янгитдан аскар тўплаш зарурлигини уқтирди. Аста-секин янги аскарлар оддий фуқаро либосида шаҳарга кириб кела бошлашди. Барча табақалар ўртасидаги тенгликни йўқотиш мақсадида улар Пуру сулоласи подшоларининг авлоди бўлмиш зодагон Сарвартҳни Кенгаш раиси деб эълон қилишга аҳд қилишди.

Жумҳуриятнинг ғарбий чегарасида жойлашган Катҳ давлати Мадрага ҳужум қилиш учун лашкар тўплаётгани ҳақидаги хабар Кенгашнинг бош маслаҳатчисига етказилди. Бундан Рудрадҳирнинг айғоқчилари ҳам воқиф бўлишди. Ачаря ушбу хабар устида кўп мулоҳаза юритди.

– Энди ишни кечиктириб бўлмайди, – деди у маслақдошларига, – Престҳ тез орада Кенгашнинг хаста раиси кўз юмишидан умидвор. Душман ҳужум қилиши мумкинлигини рўкач қилиб, лашкарни Сагалга олиб киришни мўлжаллаб турибди. Ўзларини халқ манфаати ҳимоячиси қилиб кўрсатиб, тахт сари интилаётган Престҳ билан Притҳусендан ҳар балони кутса бўлади!

* * *

Сургундан қайтиб келган ачаря Рудрадҳирни Маллика девий қизгин қаршилади. Ёнига ўтқазиб, пон ва турли ичимликлар билан меҳмон қилди. Ачаря Правардхан оламдан бевақт кўз юмганини афеус билан қайд қилиб, Рудрадҳирга таъзия билдирди. Сўнг ачарянинг сафари қандай ўтганини суриштира кетди.

Ачаря Рудрадҳир санъатга унчалик қизиқмасди, чунки уни чуқур тушунолмасди. Лекин шундай бўлса-да, Маллика саройининг файзи анча кетиб қолганини дарров фаҳмлади. Маллика девийнинг ўзи ҳам ҳорғин, руҳи синган кўринади. Ёши олтмишга бориб қолган бу аёлнинг юзи ва баданида қарилик аломатлари пайдо бўлибди. Унинг мажлисида на мухлисларнинг аввалгидек тўлқинланиши ва на илгариги санъатдан асар қолган. Маллика девийнинг бир неча шогирди ўқишни тамомлаб, у билан видолашди. Ёнида қолганлари эса, на истеъдод ва на билимлари билан фахрлана олардилар.

Қўшиқ айтиш машқи давом этарди. Маллика ачаряни ҳам қўшиқ эшитишга таклиф қилди. Кекса хонанда Маҳул шогирдлари билан томошабинлар қаршисида овоз пардасини бошқариш санъатини намоён этарди. Ачаря ташриф буюрганидан руҳланиб, у кўтаринки руҳда машқини давом этди:

– А-а-а-а-а-а-а-а-а-а-а-а-м-ла-м-м-а-а-а-а-маа-маа-маа-ди-ди-ди-дид-дии-дии-ии-ии-ии-ии-ни-ни... Мадир-мадир-мадира...

Маҳулнинг овози тобора авжига чиқиб борарди. Унинг бўйни баланд шохдаги барғни ғажишга интилган туяники каби чўзилиб кетди. Зўриқишдан чаккаси ва бўйнидаги томирлари бўртиб чиқди. Пешонасини эса майин тер томчилари қоплади. Узоқ муддат нафас олмай туриши оқибатида кўзларига қон куюлиб, намланди. У чуқур нафас олиб, сўнг нафаси етгунча а-а-а- лаб чўзарди. Яна нафасини ростлагач, оппоқ мўйлови остидаги тишсиз, пон таъсирида қорайиб кетган оғзи а-а-алашга жуфтланарди.

Қартайиб қолган Маҳулнинг овози титроқлиги сабабли энг қуйи пардаларда ҳам қулоққа ёқмасди. Уриниши зое кетмаганини ҳис этиб, намланган кўзлари қувончдан порларди. Титроқ бармоқларини ҳавода ликиллатиб -а-а-а- оҳангининг нозиклиги-га ишора қилади. Маллика ва яна бир-икки томошабин бош қимирлатиб, ушбу сеҳрли садо тўлқинида сузишарди. Бироқ бу а-а-а лаш ачарянинг ҳиқилдоғига келди, у ашула тугашини сабрсизлик билан кутарди.

Маҳул қарийб икки соатча хониш қилди. Рудрадҳир фақат биргина “Мадира” деган сўзни фаҳмлай олди, холос! Хўш, мадира бўлса нима бўлипти... Шунча пайт тоқатсизланиб кутганидан қизиқиши ҳам қолмади.

Ашула тугагач, Маллика ҳамда бошқа мухлислар “ажойиб, ажойиб, жуда ажойиб!” деб таҳсинлар айтишди, Маҳул ўзи томон тикилиб турганини кўриб, Рудрадҳир ҳам ўз фикрини билдиришга мажбур бўлди:

– Аъло, ниҳоятда аъло!

Мақтовдан боши осмонга етган Маҳул пучайган кўкрак қафасини яна ҳавога тўлдириб, хониш қилишга тушди:

– М-а-а-а...

Ачаря ноўрин мақтагани учун ичида пушаймон бўлди. У Малликанинг бир неча йил аввалги базмлари дабдабасини хотирлади. Ўшанда эркагу аёл санъат мухлислари ўтиришга жой тополмай, пиллапояларгача эгаллаб олишар, атрофни қуршаган хушовоз шогирдлари юлдуз бўлса, Малликанинг ўзи тўлин ой мисоли эди. Ўшанда унинг саҳнасида рақсга тушган қизларнинг оёқларидаги қўнғироқчаларнинг жаранги бутун Сагални тутарди, ўшанда санъатнинг мағзини чақиш учун бош қотиришнинг кераги йўқ эди, унинг ўзи дилларга қуйилиб келарди. Ҳозир эса Малликанинг саҳнаси Рудрадҳирга совуқ уриб кетган баҳорги боғни эслатарди. Хонанда Маҳул, машҳур раққос Удумбар, қари раққоса Притҳа ҳамда созанда Падма қиёфасида санъатнинг рамзигина қолган, уларнинг илгариги истеъдоди, маҳоратидан асар ҳам қолмапти!

Базм тарқалгач, ачаря айвонда Малликанинг ёнида қолди. Суҳбат орасида ҳамдардлик билан деди:

– Девий, илгарилари Сагалнинг кўрки ва фахри бўлмиш мажлисларингизнинг файзи анча кетиб қолибди.

– Орий, замона зайли шу экан, худолар шуни истаркан-да, – деди жавобан Маллика синиқ овозда. – Билмадим, бу фақат мен учунгина бахтсизлик нишоними, ёки бутун Сагал учунми? Ўзимнинг ҳам ёшим анчага бориб қолди. Инсон куч-қувватининг ҳам чегараси бор. Менинг ишимни давом эттироладиган бирорта ҳам муносиб шогирд қолмади, шунинг учун мухлислар биздан юз ўгиришди. Орий, ўзингиз яхши тушунасиз, санъатнинг ривожини учун нозик дид керак. Оми халқ санъатни тушунмайди ҳам. Санъатнинг бу аҳволга тушиб қолганига турли омиллар сабабчидир. Кимни ҳам айблардим... Тақдир экан!

Унинг шогирди Мадулика ҳақида эшитган гаплар ёдига тушиб, ачаря Малликадан сўради:

– Олий ҳайъат раисининг эварасидан сўнг, девий Мадуликага меҳр қўйган эдилар. Уни ишингизни давом эттироладиган даражада истеъдодли деб билишарди.

– Ҳақ гапни айтдингиз, ачаря, – деди Маллика чуқур хўрсиниб, – Мадулика ушбу санъат гулшанини обод қилиши мумкин эди. Пайти келиб, ундан ҳам қобилиятлироқ Сарасватий қизи бу гулшанни янада чароғон қилиши ҳам мумкин. Бироқ, орий, Мадуликага ҳақиқий санъаткорга хос сабр-тоқат, фидойилик етишмайди. Эҳтимол, бунинг учун у айбдор эмасдир...

Маллика уёғига гапиролмади. Унинг овозида истеъзо аралаш ҳасрат оҳангини пайқаб, ачаря яқинроқ сурилиб, савол берди:

– Мадулика қандай бедодлик қилди?

¹ М а д и р а - майнинг бир тури.

– Орий, ўзингизга маълум, санъат жонбозликни талаб қилади, – деди Маллика ёқимсиз ўйлардан ғижиниб. – Санъат йўлида ўзининг ортиқча ҳис-эҳтиросларини жиловлай олмайдиган кимса ҳеч қачон камолот чўққисига кўтарилолмайди. Бундай номақбул шогирднинг қўли остида санъат таҳқирланади, поймол бўлади. Бундан ўн тўрт ой илгари сарканда Притҳусеннинг ишқи Мадуликага тушиб қолди. Мадуликани кўрмаса, кўнгли жойига тушмасди. Мадулика у билан бўлиб, машқ қилишни йиғиштириб қўйди. Ўзиям шундай паришонхотир бўлиб қолдики, пардалар оҳангини бир-биридан ажратолмай қолди...

Малликанинг овози ғазабдан титрашга тушди.

– Мен Мадуликани кўп огоҳлантирдим. Мадулика, Муҳаббат ва санъатга фидоийлик бир-бирига зиддир, деб тушунтирдим. Саройни мендан бесўроқ тарк этмасликни буюрдим. Притҳусен эса саройимга келиб, шогирдимга даъвогарлик қилди. Мадулика олдида мени таҳқирлади. Мадулика Маллика девийнинг давлатига ворис экан, мен унга икки баравар кўп бойлик беришим мумкин. деди у. Мабодо Мадулика бош раққоса бўлиш орзусида экан, мен унга бу унвонни ҳам олиб беришга қодирман. Мадрада саркарда Притҳусеннинг хоҳишига қарши чиқишга кимнинг ҳадди сизгаркин, деб пўписа қилди.

– Нақадар риёкорлик! – деб хитоб қилди ачаря дарғазаб.

– Ачаря, мен учун бундан ортиқ ҳақорат борми? Хизматкорларимга Мадуликани саройдан ҳайдаб чиқаришни буюрдим, – деди Маллика кескинлик билан. – Орий, не машаққат билан тарбиялаб, вояга етказган шогирдимдан айрилиш мен учун қанчалик оғир бўлганини билсангиз эди! Қизим Ручирадан жудо бўлганимда бунчалик қайғурган эмасман. Ахир унга санъатнинг нозик сирларини ўргатгунча озмунча тер тўқдимми! Лекин, орий, мен санъатнинг поймол булишига асло йўл қўймайман, – унинг қонталаш кўзлари намланди.

– Девий, зоти пастларга қўйиб берсангиз, жудаям ҳаддидан ошиб кетади. Мадранинг қай бурчаги тўс-тўполону ўзбошимчаликлардан холи? Обруйи тўкилмаган бирор кимса қолдимикан? Бузилмаган қонун-қоида қолдими? Девий, пасткаш шудралар учун қурбонлиққа аталган муқаддас от ҳам ва ҳатто Камдҳену¹ ҳам фақат териси учун қимматлидир. Улар шу алпозда адолат, халқ фаровонлигини таминлай олармиди?

– Ачаря, санъатни тушунмоқ учун фаҳм-фаросат керак, аммо ҳозир Сагалда бирорта ҳам фаросатли одам қолмади, – деди Маллика ҳис-ҳаяжонини босишга уриниб. – Санъат ҳомийлари бўлмиш зодагонлар жамият таъйиқига учраб, ўз-ўзи билан овора бўлиб қолишган. Орий, ҳозир Сагалда шоқоллар ҳукмрондир, шерлар эса горларга чекинишган. Бойлик ва ҳокимликнинг мазасини тушуниб қолган зоти пастлар умрида кўрмаган иззат-икромдан эсанкираб, айшу ишратга берилиб кетди. Нафис санъатни тушуниш учун эса фаросатлари етишмайди. Халқ уларнинг ахлоқсизлигидан кўнгли қолиб, кайф-сафони фосиқлик манбаи деб тушунадиган бўлиб қолди. Натижада халқ ўз поклигини сақлаб қолиш мақсадида калбошлар уйдирмаси бўлмиш нирванадан нажот излай бошлади. Уни Будданинг паноҳига ўтиш ҳақидаги чақириқлар кўпроқ қизиқтиряпти. Ана шундай тўс-тўполон, тартибсизлик ҳукм сураркан, санъатнинг аҳволи нима кечади?

– Бу гумроҳликдир, девий, – деди ачаря Маллика кўнглидаги гапни айтганидан руҳланиб. – Унга барҳам бермасдан фаровон турмуш қуриб бўлмайди. Девий, охирачак яқинлашиб қолди. Мадрада муқаддас қурбонлик ашёларини тўнғизлар паққос туширяпти. Бу гумроҳлигимиз учун худолар бошимизга кулфат устига кулфат ёғдирияпти. Девий, Мадрани бу ҳаромилардан албатта тозалашимиз керак!

– Лекин, ачаря, худолар шуни истаса, Ўнсоннинг қўлидан нияям келарди! – жавоб қилди Маллика умидсизлик билан. – Ўзингизга маълум, Сарасватийнинг ушбу

¹ Камдҳену — муқаддас сигир, ҳицуларнинг эътиқодига кўра, у Ўнсоннинг барча истакларини бажаришга қодир.

масканида маъбудага сидқидилдан сажда қилинадиган вақтларда маъбуда биздан марҳаматини аямасди. Камадевининг¹ илтифоти туфайли бу ерда доим баҳор яшнарди. Энди эса маъбуда биздан юз ўгириб, лаънатларга қолдик.

– Оловқалб бараҳманлар худоларнинг ердаги соясидир, – деди ачаря қатъият билан. – Девий, улар илоҳий куч-қудрат рамзидир. Кшатрийлар бараҳманларнинг ўнг қўли. Одамни оёғини осмондан қилиб, қўлда юришга мажбур қилинса, оёқлари бе-сўнақай ликиллайди, бош ва қўл ҳам анча азобланади. Бараҳманни тахтга ўтқазиш халқнинг бурчидир. Девий, адолат тикланиши учун сизнинг ҳам ёрдамингиз даркор.

– Камина ҳар қандай хизматга тайёр, орий, – деди Маллика қўл қовуштириб.

– Онт очасизми? – деб сўради ачаря Малликанинг шодликдан порлаб турган кўзларига тикилиб.

– Орий, мақсадингизни баён қилинг, – деди Маллика ҳаяжон билан.

– Адолатни тиклаш ҳамда уни ҳимоя қилиш ишида девийнинг ёрдами, иштироки зарур, – деди ачаря.

Маллика бир оз ўйланиб турди-да, сўнг деди:

– Ачаря, буюринг!

– Девий, айвонингиз холис суҳбат учун яроқлими? Деворнинг ҳам қулоғи бор, дейишади.

Ҳеч ким орадаги суҳбатни эшитолмаслигига қаноат ҳосил қилгач, ачаря анчагача Маллика девий билан пичирлашиб ўтирди.

Суҳбат якунида Маллика девий дадил овозда розилигини айтди:

– Адолат учун курашда ҳар қандай хизмат бўлса, буюраверинг!

II-БОБ

ПРИТХУСЕН ВА РУДРАДҲИР

Мадранинг бош раққосаси, санъаткорлар ҳомийси, муҳтарама Маллика девий тушкунликка берилгач, Сагал жамияти анча вақтдан бери санъат гулшанидан бебаҳра эди. Ушбу санъат кошонасида анъанага мувофиқ, байрамлар муносабати билан ҳамон базмлар уюштириб турилар, бироқ уларнинг аввалги жозибасидан асар ҳам қолмаганди.

Кузги тўлин ой кечасига аталиб Маллика девийнинг саройида дабдабали базм уюштирилиши ҳақидаги хабар Сагал жамиятини тўлқинлантириб юборди. Ушбу базмга шаҳарнинг барча зодагонлари, Кенгаш аъзолари, савдогару заминдорлар ҳамда машҳур раққосалар таклиф этилди.

Меҳмонлар булутсиз осмонда балқиган тўлин ойнинг ёрқин шуъласи остида, оппоқ наmatлар устига тўшалган оппоқ ёстиқ-кўрпачаларга ёнбошлардилар. Ҳар ёнда оппоқ гуллар, оқ соябону елпигичлар ва ҳатто пон ва ичимлик солинган идишлар ҳам оқ рангда эди. Меҳмонлар қаршисига кумуш қадаҳлар келтириб қўйилди. Қулу канизакларнинг либоси ҳам оқ рангда эди. Малликанинг ўзи, шогирдлари, созандалар ҳамда таклиф этилган раққосалар ҳам оппоқ рўмол, кўйлак ва дхўтий кийиб олишган. Уларнинг пардози ҳам нуқул оқ гулу маржондан иборат эди.

Кўп замонлардан бери бундай серҳашам базмда бўлмаган меҳмонлар бугун жуда хурсанд эдилар. Яқин дўсту биродарлар алоҳида-алоҳида давраларга бўлиниб гурунглашарди. Ачаря Рудрадҳир, заминдор Картавир, маҳапандит Вишну Шарма, саркардалар Балбҳадр ҳамда Дҳармжит заминдорлар сардори Сарвартҳни ўртага олишган. Асилзодалардан Сакрид, Индрадип, Винай Шарма ҳамда Васудҳир улардан сал нарида жойлашишган. Савдогарлар сардори Престҳ, заминдорлар Окрис, Мартҳ Вардҳак Гопал ва пандит Икрид яна бир гуруҳни ташкил этади. Яна бир бурчакка сар-

¹ Камадев — севги маъбути.

карда Притхусен ва унинг ёру биродарлари ўтиришди. Аёллар ҳам ўз қариндошларининг яқинроғига дугоналари билан келиб қўшилишди. Кенгашга яқинда аъзо бўлган баъзи бир савдогарлар насл-насаби пастроқ бошқа бою боёнлар билан алоҳида бир гуруҳга ажралган.

Қариб қолган Маллика девий меҳмонларга ҳурмат кўрсатиб, базмга ташриф буюрганлари учун миннатдорчилик билдирди. Мадори кетиб, заифлашиб қолган бўлсада, базмнинг бошида диний мазмундаги рақсда иштирок этди. Хизматкорларга дастурхонга Капиша, кандҳари, Магадҳа, Дракша ва бошқа вилоятлардан келтирилган асл шароблардан мўл-қўл тортишни буюрди. Тўлин ой тиккага келганда диний рақс тугади ва хумор кўзли раққосалар ноз-карашма, истиғно билан рақсга тушиб кетишди. Меҳмонлар қадаҳларни кетма-кет сипқоришарди.

Рақс ва мусиқа садолари меҳмонларнинг дилига жо бўлганини кўриб, Маллика барчани ўйинга таклиф қилди. Унинг имоси билан Кусумсена Притхусеннинг билангидан тортиди. Қолган меҳмонлар ҳам ўзларига таниш раққосалар ёки рафиқалари билан рақсга келиб қўшилишди. Созандалар “Рас” куйини бошладилар. Барча гир айланиб ўйин тушарди.

Рақсинчи биринчи давраси тугагач, ўйинни қойил қилган энг уста эркак ва аёлларни мақташга тушдилар. Маллика Притхусеннинг ҳаракатлари айниқса нафис ва чаққонлигини эътироф этди. Аёллар ўртасида раққосалар Кусумсена ҳамда Васумитрадан ташқари юнон зодағони Мартхнинг хотини Зола ва ачаря Рудрадхирнинг синглиси, Индрадининг хотини Амританинг маҳорати кўпроқ мақтовга сазовор бўлди. Амрита, Дивя ва бошқа зодагон оилаларнинг қизлари билан, бир пайтлар Маллика девийдан дарс олган ва умуман у рақс санъатини жуда севарди.

Чарчаган меҳмонлар чанқоқбосди қилиб устма-уст бир бир неча қадаҳ кўтаришди. Сиро лабига қадаҳни теккизиб, ҳеч ким билмас қилиб заминдор Окриснинг ўғли Маҳендрага кўзини қисиб қўйди.

– Дўстлар, Маллика девийнинг илтифоти билан бугун шундай ажойиб базм бўляпти. Бугун ҳолдан тойгунча рақсга тушмасак ҳисоб эмас! – деди Маҳендра.

Индрадип унинг гапини маъқуллади:

– Албатта, дўстим! Бугунги айёмда тўлин ой уфққа ботмасдан туриб шароб ва рақсдан юз ўгириш мард йигитнинг иши эмас!

Созандалар янги оҳангни чалиши билан “рас” ўйини яна бошланиб кетди. Зола Притхусен билан рақсга тушди. Бу галги давра аввалгисидан ҳам жазавалироқ эди. Ўйин тугаши билан Маллика девийнинг канизаклари оппоқ тоза сочиқлар билан меҳмонларнинг манглайи ва гарданидаги терни артиб, атир сепишди ва ғоз патидан ясалган оқ елпигичлар билан елпий бошлашди. Яна шароб тўла қадаҳлар меҳмонларга тутқазилди.

Сакрид қадаҳдаги шаробни бир кўтаришда ичиб, бўш идишни канизакка узатаркан, деди:

– Айт-чи, шундай ажойиб лаҳзалардан лаззатланмай бўладими? Бундай байрам йилда бир мартагина бўлади!

Кекса пандит Икрид қадаҳни лабидан олиб, унинг гапига қўшилди:

– Ёшлик ҳам ҳаётда бир мартагина бўлади!

Уларнинг гапларини эшитиб, Окрис билан Престх кулимсираб қўйишди.

Сакрид чаққонлик қилиб, Маҳендрадан аввал Сиронинг олдига етиб келди. Сиро тиржайиб қўлини унга узатди, лекин ичкилик таъсирида бўшашиб, ўрнидан туролмади. У муздек шаробни симириб, жойида ўтираверди. Притхусеннинг кўзи у томон тушдию, шу заҳоти тескари ўгирилиб олди. У Васумитра ўзи томон илинж билан тикилиб турганини кўрди, бироқ Амрита ҳам ундан кўзини узмасди. Притхусен Амританинг ёнига келиб унинг қўлидан ушлади. Шу он нигоҳи Рудрадхирга тушди – бир дақиқа иккилангач, Амритани ўйинга тортиди.

Притхусен дам-бадам заминдор Сарвартхнинг атрофида ўтирган ачаря Рудрадхир ва бошқа икки қайта тугилганларга кўз учиди қараб-қараб қўярди. Унинг фикри-

хаёли мудом ўша ёқда эди. Амританинг қўлини ушлаган пайти бир нарсани сезгандай бўлди. Ачаря Рудрадҳирнинг укаси Васудҳир даргазаб қиёфада унга ташланмоқчи бўлдию, акасининг имоси билан шаштидан қайтди. Притҳусен дарров сергакланди, мастлигидан асар ҳам қолмади.

Шароб ва чарчоқ таъсирида Амрита жуда секин ҳаракатланарди. Притҳусенга рақсдан ҳам кўра ачаря Рудрадҳир ва бошқа оқсуякларнинг дамани ичига ютиб ўтиргани кўпроқ ҳузур бағишларди. Бир замонлар зодагон оила қизининг тахтиравонига елка қўйишга ботинганим учун мана шу Рудрадҳир мени қаттиқ таҳқирлаган эди, – ўйларди у ўзича. – Бугун эса унинг кўз ўнгида синглисини бағримга олиб рақс ташаялман, лекин у зардасини ичига ютишга мажбур. Ҳокимият нималарга қодир!

Притҳусеннинг қиёфасида мамнуният жилоланарди. У қувонч билан, ошкора равишда Амритани кучоқлаб рақсга тушарди. Бироқ унинг қувончига сабаб Амританинг яқинлиги эмас, ўз иқтидоридан фахрланиш туйғуси эди. Зола Дҳирити Шарма билан рақсга тушар, лекин кўзини Притҳусендан узолмасди. У Дҳирити Шарманинг кучоғидан чиқиб, Притҳусен томон йўналди. Унинг ёнига чўккалаб, ёстиққа суянди. Чарчагани учун тез-тез нафас оларди. Барча аёллар ўзини ёқтиришини сезиб, Притҳусен ич-ичидан қувонди.

Рақс ва ичимликлар таъсирида меҳмонлар чарчаб, сустлашиб боргани сари Малликанинг канизақлари чаққонроқ ҳаракат қилиб, ичимликни ҳис этиб, Притҳусеннинг кўнгли тобора кўтариларди. Канизақлар ҳаммадан илгари унга қадаҳ тутишарди. Малликанинг ўзи унга икки марта қадаҳ узатди. Хуллас, унга шоҳона иззат-икром кўрсатишяпти!

Канизақлар яна бир бор сочиқ билан меҳмонларнинг терини артиб, мушки анбар сепиб қўйгач, кўпчилик парёстиқларга ёнбошлади. Яна қадаҳларга муздек шароб тўлдирилди. Баъзилар эса, ҳордиқ чиқариш учун сўрилар остидаги шийпончаларга қараб кетишди.

Тағин шўх куйлар янгради. Притҳусен ўзига суяниб ўтирган Золани туришга имлади. Қимир этмагач, у томон ўгирилиб қаради – Золанинг рақс тушишга мажолли йўқ эди. Притҳусен ҳам жойида қолди. Унинг бўшашиб ўтирганини кўриб, Маллика канизақлардан бирига шароб келтиришни буюрди. Притҳусен билан Золага тўла қадаҳлар тутқазилди. Улар Малликага миннатдорлик билдириб, қадаҳларни кўтаришди. Сўнг бир-бирининг пинжига кириб, мароқ билан рақс томоша қила бошлашди.

Зола сал нарида Маҳендра билан бирга ўтирган Сирони кузатарди. Ёстиққа ёнбошлаган Сирони мудроқ босган, Маҳендра эса бир қўли билан уни, иккинчи қўли билан бир раққосани кучоқлаб олган. Раққоса билан иккови бир нарсалар ҳақида пичирлашиб ўтиришарди. Маст бўлиб қолган меҳмонларнинг бесўнақай рақсини кўриб, Притҳусеннинг кулгиси қистади.

Созандалар янги куйни бошлагач, шийпончаларда дам олаётганлар ҳам қайтиб келиб, ўйинга қўшилишди. Яна майхўрлик бошланиб кетди. Меҳмонлар жуфт-жуфт бўлиб рақсга тутишарди. Притҳусеннинг олдига яна шароб олиб келишди. Притҳусен Малликанинг ғамхўрлигидан жуда хурсанд эди. Васумитра Притҳусенга тикилиб турганини кўриб, Зола Притҳусенга икки қўллаб ёпишиб олди. Притҳусен энгашиб, унинг кўзларига боқди. Бу кўзлар ҳар қандай шаробдан жозибалироқ эди.

Кўпчилик меҳмонлар чарчаб қолгани сабабли, рақс майдонида тартибсизлик ҳукм суради. Биров даврадан чиқса, бошқа биров даврага тушиб, унинг шериги билан рақсни давом эттирарди. Кўпчилик аёллар ҳолдан тойиб, ўз қариндошлари ёнига чўккалашди. Фақат ёш-ялангу раққосалар ҳамон қий-чув кўтариб, шўх рақсга тутишни давом этарди. Притҳусен чарчаб бўшашиб қолган Золани қўлтиқлаб, шийпон томон йўналди.

Бир шийпонча ёнидан ўтаётганида аллақайси мастнинг хуррак отаётгани эшитилди. Мажолсиз Золани авайлаганча у бошқа жой қидиришга тушди. Одам йўқлигини кўриб, оёқда туролмайдиган даражада мадорсиз Зола қўлларини Притҳусеннинг

бўйнига ташлаб осилиб олди. Золанинг кайфи тароқ эди. “Эҳ, жонгинам!” – деди у чуқур тин олиб.

Узоқдан ёқимли мусиқа садолари эшитилар, маст-аласт меҳмонларнинг ғала-ғовури етиб келса-да, ундан бирор маъно уқиб бўлмасди. Золанинг эҳтирос билан айтган гапи Притхусеннинг қулоғига ўрнашиб қолди. Қоронғи шийпонда унга Золанинг нилуфардек нафис кўзларидан бўлак ҳеч нима кўринмасди. Бағрида ётган Зола унинг ҳирс-ҳавасини уйғотиб юборди.

Зола энтикиб, чуқур-чуқур нафас оларди. Чаламаст Притхусен унинг қайноқ бўсаларидан тагин ҳам элиди. Кўнглига базмгоҳга қайтиш фикри келди-ю, тураман деса, ўз гавдаси ўзига бўйсунмади. Куй, қўшиқ, шодон қийқириқлар ҳамон қулоғига айқаш-уйқаш чалинарди. Шу пайт ёнгинасидаги шийпондан бировнинг овозини эшитиб, у ҳушёр тортди. Овоз тагин эшитилди:

– Бу томонларни ҳам қарадингми?

– Йўқ, орий, бу ёқда ҳам, у ёқда ҳам кўринмайди.

Иккала овоз ҳам Притхусенга таниш эди – бири саркарда Индрадип, иккинчиси Рудрадҳирнинг укаси Васудҳир эди! Иккала душмanning сергаклиги Притхусенни шубҳалантирди. Нафасини ичига ютиб, уларнинг гапини пойлади. Яна икки кишининг қадам товуши эшитилди, сўнг кимларнингдир пичирлашгани қулоққа чалинди.

– Ҳамма ҳаракатимиз зое кетадими? Кўрмаяпсанларми, Девас юлдузи Етти оғайни туркумига етай деб қолибди! – деди Винай Шарма хуноб бўлиб.

– Шветкету шу пайтгача аскарлари билан Престх саройини қуршаб олган бўлса керак, – деди Балжит. – Ҳали-замон бурғу овози эшитилиб қолади – у саройга ўт қўйилганидан дарак беради. Сизлар эса уни қўлдан чиқариб юборибсизлар! Қулвачча бирор нарсани сезиб қолдимикан?

Притхусеннинг баданини муздек тер босди. Ёнида тошсупада беҳуш ётган Зола ни ҳам унутди. Бутун вужуди қулоққа айланди. Ўзининг гупиллаб уриб турган юраги бошқаларга эшитиларли даражада ураётгандек туюлди. Притхусеннинг аъзои бадани зир титради.

– Мабодо қулвачча Малликанинг саройидан омон-эсон чиқиб кетган бўлса, аҳвол чатоқ, – деди Индрадип. – Эҳтимол, қулвачча ҳам кўп ичиб қўйиб, бирор бутанинг тагида чўзилиб ётгандир. Агникеш, сарой деворлари атрофидаги аскарлар етарлими?

– Ҳа, орий, икки юзта ишончли аскарни орқа дарвозадан олиб кириб, деворлар тагига жойлаштирдик. Юзта аскар орқа дарвоза олдида, яна икки юзтаси оддий либосда бош дарвоза яқинидаги қоронғи кўчаларга қўйилди. Улар фақат бурғу овозини кутишяпти...

Ногаҳонда тун сукунатини бузиб, шаҳарнинг шимолий қисмида бурғу овози янгради.

– Диққат! Дарҳол сарой атрофи ўраб олинсин! Қолганлар бош дарвоза томон! – деди Индрадип ҳайқариб.

Притхусен Маллика саройининг боғини жуда яхши биларди. Беҳуш ётган Зола ни жойида қолдириб, бошини чодир билан ўраб, катта-катта қадамлар билан девор томон шошилди. Бир гуруҳ аскарлар дарахтлар панасидан чиқиб, саройга қараб югуришди. Уларни кўриб Притхусен бир лаҳза жойида қотди. Сўнг дарҳол ўзини ўнглаб олиб, ҳарбийларга хос буйруқ берди:

– Аскарлар, бош дарвоза томон олға!

Аскарлар бош дарвоза томон бурилгач, Притхусен бир дарахтнинг шохидан деворга ўтди ва кўчага сакради.

Қурол-яроғсиз, ёрдамсиз қолган Притхусен бир неча дақиқа турган жойида мулоҳазага берилди. Қаерга борсам экан? Бош дарвоза ёнида турган от-арава ҳамда соқчиларим тарафигами?.. Отамнинг олдидами?.. Саройни аллақачон душман эгаллаб олган, ўт қўйишга ҳам улгурибди.

Бош дарвоза томондан отларнинг дупури эшитилди. У дарҳол ўзини қаршидаги қоронғи кўчага олди. Чамаси, бир неча суворий саройнинг ташқи деворини айланиб чиқаятган эди. Притҳусен зим-зиё кўчадан илгарилаб борарди. Йўл-йўлакай бўйнидаги марварид шодалари ва қимматбаҳо зеб-зийнатларни юлиб, ҳар ёнга улоқтириб ташлади. Чодир ёпиниб, ўзини совуқ қотган оддий шаҳарлик қилиб кўрсатишга уринарди.

Қоронғи кўча тўлин ой нури билан чароғон катта кўчага олиб чиқарди. Катта кўча ва ёруғликнинг нақадар хавфлигини тушунган Притҳусен кичик кўчада туриб қолди. Бу ердан сал нарида, катта кўчада Кенгаш раиси ҳамда заминдор Окриснинг саройлари жойлашган. Катта кўчани кесиб ўтиб, у ёққа борсаммикан, – деб ўйлади Притҳусен. – Эҳтимол, у ерларда яширинишга жой топилар. Лекин шу пайт катта кўчада от чоптириб кетаётган бир неча суворий кўринди. Притҳусен ўзини қоронғиликка олиб, кузата бошлади. Суворийларнинг бошида Агникеш билан Сакрид қилич ўйнатиб келарди. Притҳусен Кенгаш раиси ва заминдор Окриснинг саройлари ҳам душман томонидан қуршаб олинганини англади. Энди дўстларининг уйида ҳам беркинишнинг иложи йўқ.

Притҳусен дамани ичига ютиб, қоронғи кўчада турарди. Унинг вужудини титроқ босиб, бошдан-оёқ қора терга ботди. У ўрмонда овчилар таъқиб қилган оҳу каби гоҳ яшириниб, гоҳ югуриб кўчадан ўтиб, шаҳар четига етиб олишга интиларди. Катта кўча ёки чароғон жойлардан чиқиб қолса, юрагини ваҳима чулғарди. Турли томондан ўз номини тилга олиб ҳайқираётганларнинг овозини ҳар эшитганда юраги зир титрарди.

Притҳусен анча пайт кўчама-кўча беркиниб юрди. Қуёш чиқиши билан жон сақлаши амри маҳоллигини ич-ичидан сезганидан кўнгли ғаш эди. Мана шундай бурчак-бурчакда беркиниб юриш бемаънилик эканини ўзи ҳам тушунди. Ёнида аскарлари бўлганда, душманни ер билан яксон қиларди. Ёки, ёлғиз ўзи бўлса ҳам, қуроли бўлганда, ғанимлари билан олишиб, мардларча жон берарди. Энди эса у икки йўлдан бирини танлашга мажбур – ё қўлга тушиб, молдек бўғизланиши керак, ё сичқон каби тешикма-тешик, маълум муддат жонини сақлаб қолиши мумкин. Ичкилик таъсири тугаб, у лоҳас бўла бошлади. Ҳозир у ҳам жисмоний, ҳам руҳий азоб чекарди.

Тўлин ой уфққа ёнбошлади. Ғарб томондаги саройларнинг сояси жанубга олиб борадиган йўлга қўланка ташлаб турарди. Притҳусен атрофга аланглаганча боши оққан томон кетиб борарди. Рўпарасида, қоронғилик ичида бир нималар деб дуо ўқиб келаётган одамнинг шарпаси кўринди. Бир оз яқинлашгач, Притҳусен уни таниди – бу машҳур ҳаким Чивук эди.

У тўхтаб, Притҳусенга тикилиб қолди, лекин, уни икки ой даволагани сабабли, бошқача кийимда ҳам дарров таниб олди.

– Орий, қаёққа кетяпсиз?.. – деди у босиқлик билан. – У тарафга борманг, хатарли. Бир тўда суворийлар сизни қидириб ўша томон ўтиб кетишди.

– Отахон! Мен ғафлатда қолибман, на қурол-яроғим ва на бирор бошқа таянчим бор, – деб нолинди Притҳусен. – Энди барча томону жойда мени хавф-хатар кутади. Ғанимларим мени ғафлатда қолдириб, усталик билан тузоқ қўйишди. Энди мени қўлга олиш қолди, холос. Улар бошимни танамдан жудо қилиш пайида. Отахон, қуролсиз бўлганим учун ҳеч нарсага қодир эмасман, мени шармандали ўлим кутяпти!

Чивукнинг қиёфаси хотиржам, гира-шира қоронғиликда унинг кўзлари меҳр-шафқат нурини сочиб турарди.

– Ўғлим, паноҳ топмоқчи бўлсанг, яқингинада будда жамоасининг даргоҳи бор, – деди Чивук юмш оқлик билан. – Бу маскан ёрдам сўраб келган ҳар бир кимсага бошпана беради. У ер уруш-жанжал ва зўравонликдан бутунлай холи.

– О, раҳм-шафқат рамзи, бошпана берсангиз, бу қилган яхшилигингизни қулингиз ўла-ўлгунча унутмайди! – деди Притҳусен қўлларини жуфтлаб, пешонасига теккизиб.

* * *

Эрталаб азонда Сагал аҳолисининг уйқуси ноғоралар гумбур-гумбури ва бурғу овози билан бўлинди. Барча хавотирланиб дераза ва тирқишлардан мўралашга тушди. Жарчилар кўча-кўйда эълон қилишди:

– Кшатрийлар табақасининг энг муносиб намояндаси, дин ҳомийси заминдорлар сардори муҳтарам жаноб Дев Сарвартх ер юзини барча гуноҳлардан тозалашга аҳд қилди, шу сабабли Мадра олий табақаларининг иродаси билан у Мадра жумҳурияти Халқ Кенгашининг раиси лавозимини қабул қилди. Барча олий табақалар изми билан шастрлар билимдони, ҳурматли маҳапандит ачаря Рудрадхир Кенгашнинг бош маслаҳатчиси ҳамда котиби лавозимларига тайинланади. Мадра жумҳурияти олий табақаларининг иродаси билан заминдор Картавир Мадра жумҳурияти қўшинларининг лашкарбошиси этиб тайинланди. Мадра жумҳуриятининг янги ҳукумати бараҳман дини қонун-қоидалари асосида мамлакатни адолатли равишда бошқаради. Барча икки қайта туғилганлар, юнонликлар, шудра ва қўллар ҳукуматга сўзсиз итоат этишлари шарт!

Картикнинг тўлин ойи ботиши билан Сагалда паст табақалар ҳукмронлиги ҳам сўнди. Кун чиқиш пайти Сагалда тагин бараҳман динининг мавқеи тикланиб, икки қайта туғилганлар яна ҳокимият тепасига келишди. Катта кўчалар ва чорраҳаларда зодагонлар аскарларининг совут-дубулғаси қуёш нурида жилваланади. Сагалнинг янги қиёфаси аҳолининг бир қисмига қувонч ва шодлик бахш этса, бир қисмига ғамташвиш келтирди. Оддий халқ янги вазиятни кўрқув аралаш қизиқиш билан кузатарди.

Сагалнинг кўча ва саройлари, кўл ва боғлари ўша-ўшалигича қолди. Халқ ҳам ўша-ўша: бироқ Сагалнинг қиёфаси ўзгарди-қўйди. Будда дини ҳукмронлигида икки қайта туғилганларнинг нуфуз-эътибори тушиб кетганди, Бараҳман динининг мавқеи тиклангач, аҳвол тубдан ўзгарди. Престхнинг сиёсати туфайли Кенгаш аъзолигига сайланган, аскар сақлаш ҳуқуқини қўлга киритган йирик савдогарлардан ушбу имтиёзлар тортиб олинди. Икки қайта туғилганлардан бўлак табақалар ерга эгалик қилиш ҳуқуқидан маҳрум этилди. Будда дини жамоасидан ҳам вақф ерлари тортиб олинди. Кўча-кўйда қовоқранг жанда кийиб, сочи қирилган бошларини офтобда йилтиратиб юрадиган роҳиблар тўдаси ҳам қаергадир ғойиб бўлди. Уларнинг будда дини паноҳига чорловчи овозлари ҳам тинди-қўйди.

Престх ва унинг барча қариндош-уруғлари саройга ўт қўйилганда ҳалок бўлишди. Қуролли сипоҳийлар қўриқлаб турадиган улкан қасрдан қоп-қора қурум босган тўрт девор қолди, холос. Престх тарафдорлари бўлмиш юнонлик заминдорлар Окрис ва Мартх вақф ва аскар сақлаш ҳуқуқидан маҳрум этилди. Оёқ-қўли фалаж бўлиб қолган Митҳодрас ўлим тўшагида ётганча будда роҳибларининг ўғитларини эшитиб, тезроқ нирвана бўлишини кутарди.

Ачаря Рудрадхирнинг аскарлари Сагалнинг барча кўчалари, саройларини тинтиб чиқишди. Лекин Притхусендан дарак йўқ эди. Унинг қутулиб қолгани ачаряга тинчлик бермасди. Илонни ўлдирсангу, бепарволик қилиб тухумини қолдирсанг, пайти келиб ундан илон чиқади.

* * *

Будда жамоасининг масканига беркинган Притхусен кун бўйи Чивукнинг қоронғи ҳужрасида маҳзун хаёлларга берилиб ётди. Томоғидан қултум сув ҳам ўтмади. Ярим кечада у Чивукдан кетишга рухсат сўради.

Притхусеннинг муддаосини англаган Чивук мулоимлик билан сўради:

– Мақсадингиз нима, орий?

– Отахон, қачонгача мен сичқонга ўхшаб жонимни ҳовучлаб яшириниб ётаман, – деди Притхусен. – Менга ижозат беринг. Урушдан ярадор бўлиб қайтганимда, мени даволаб, қайта тирилтирган эдингиз. Душман жонимга қасд қилганида, ўз паноҳин-

гизга олиб яна бир бор ўлимдан сақлаб қолдингиз. Отахон, қилган яхшиликларингизни умрбод эслаб юраман. Рухсат этинг, қоронғиликдан фойдаланиб, бу ердан чиқиб кетсам-да, душман билан олишиш тараддудини кўрсам. Ё энгаман, ё мардларча ҳалок бўламан. Душманга таслим бўлишни истамайман.

Чивук Притҳусенга ёнига чўкишни ишора қилиб деди:

– Орий, албатта қўрқоқлик қилиб таслим бўлиш марднинг иши эмас. Душманни энгиш ниятингиз маъқул. Лекин уни қоронғида қандай энгасиз? Бунинг учун душманни таниб олиш шарт.

– Душманни бир кўришда таниб оламан, отахон, – деди Притҳусен Чивукнинг муддаосига тушунолмамай, унинг кўзларига тикилиб.

– Орий, душманингизни шу ердан қидириб топинг! – деди Чивук кулимсираб.

– Нимани кўзда тутяпсиз? – деб сўради Притҳусен кўзларини катта-катта очиб.

– Орий, душман инсоннинг дилида яшириниб ётади!

– Отахон, ҳозир мен фалсафий мулоҳазалар қиладиган аҳволда эмасман. Мен ўз ҳаётимни сақлаб қолиш учун курашмоқ зарурлиги ҳақида гапиряпман. – Притҳусен бир неча дақиқа ўйга толди, сўнг қўлини қовуштириб пешонасига олиб борди ва ялинган овозда деди: – Отахон, ушбу масканни тарк этишга ижозат беринг!

Чивукнинг вазмин қиёфасида ҳеч қандай ўзгариш сезилмади.

– Орий, мен ҳам ҳаётингизни сақлаб қолиш ҳақида қайғуряпман. Мусибатга учраганингизни кўриб, қон тўкилмасин деган ниятда будда масканидан жой бердим. Орийлар бировнинг қонини тўкиш учун фурсат пойлаб ётадилар, деб ўйламаган эдим.

Притҳусен кулимсираб турган Чивукка қараб сўзсиз қотди. Унинг кўз ўнгида ўтган кунлар воқеаси жонланди. Ҳаёт-мамоти ҳал бўлаётган пайтда ана шу Чивукнинг меҳрибон қўллари уни ўлимдан сақлаб қолди. Ўшанда ҳам Чивукнинг чеҳрасини ана шундай майин табассум ёритиб турарди. Товуши ҳам худди ҳозиргидек меҳрли эди. Ўшанда Чивук, ҳаётингни сақлаб қолиш учун қўлимдан келганини қиламан, деб ишонтирган эди.

Притҳусен лом-мим демаса-да, Чивук шогирдларидан бирига бир оз мева-чева келтиришни буюрди. Притҳусен минг истамагани билан Чивукнинг қистовини рад этолмади – бир-икки мевадан тотиб кўрди.

Кундузи Чивук баъзи бир касалларини кўриб келиш учун шаҳарга борарди. У Притҳусенга шаҳардаги вазиятни гапириб берди. Шаҳарда деярлик кўп қон тўкилмаган бўлса-да, ҳокимият тубдан ўзгарибди. Притҳусеннинг маслақдошларию дўстлари унга ёрдам бера оладиган аҳволда эмас эди. Притҳусен у ерларга борса, ҳам ўзининг, ҳам дўстларининг бошига кулфат келтириши мумкин. Рудрадҳирнинг айғоқчилари майдону кўчалар, шаҳар атрофини тинтиб, Притҳусенни тополмадилар. Улар, Притҳусен фитнани сезиб қолиб, Маллика саройидан чиқиб, шаҳарни тарк этган, деган фикрга келишди. Уларнинг ўйлашича, Притҳусен одми либосда Дарв мамлакатидан тортиб олган ерларига қочиб кетди. Рудрадҳир ва Сарвартҳининг айғоқчилари ўша томонларда Притҳусенни қидириш билан овора эмиш.

Албатта, Чивук топиб келган гаплар Притҳусеннинг кўнглига ғулғула солди.

– Отахон, қолган умримни овчининг таъқибидан қочган маймоқ ҳайвондек биқиниб, қўрқа-писа ўтказаманми? – деди Притҳусен норози бўлиб.

– Қўрқоқлик, иродасизлик эркак зотига ярашмайди! – жавоб қилди Чивук.

– Отахон, қон тўкилишидан чўчиб бекор ўтиравераманми? Душман билан олишишдан ўзга иложим борми? – ялинди Притҳусен овози қалтираб.

– Орий, хунрезлик душманни энгишнинг оқилона йўли эмас. Қурол билан душманни ўлдириш мумкин, маълум муддатгача уни тобе қилиш мумкин, аммо энгиб бўлмайди. Ўлган одам йўқ бўлади, демак унинг устидан ғалаба қозониш ҳам мумкин эмас. Ўлимдан ҳайиқсагина инсон мағлубиятни тан олади. Ғолибнинг кучи заифлашса, мағлуб душман яна қасос олишга интилади. Орий, бундай энгишни узил-кесил ғалаба деб бўлмайди. Бу дунё не-не қиргин-баротни кўрмади, аммо ҳали ҳеч қачон ҳеч ким ўз душманини батамом энголмаган. Эришилган ғалабалар эса фақат

адоват ва ўч-алам уруғини сочди. Орий, ўзингиз ўйлаб кўринг, душманнинг мурдасидан ким ҳам кўрқади? Қани, айтинг-чи, душманлик туйғуси нимага боғлиқ – вужудгами ё руҳга?

– Албатта, руҳга, отахон, – жавоб берди Притҳусен.

– Орий, шундай экан, душманни энгиси учун унинг вужудини эмас, руҳини забт этиш керак. Будда Девдаттанинг, Дҳармгшош – шаҳаншоҳ Ашоканинг ва донишманд Нагсен подшо Миллинднинг юрагини қандай забт этган бўлса, сиз ҳам ачаря Рудрадҳирни шундай йўл билан энгинг! – Чивук гапидан тўхтади ва кулимсираб Притҳусенга боқди.

Притҳусен дам Чивукнинг вазмин, табассумдан ёришиб турган юзига тикилар, дам бошини қуйи солиб унинг гапларига қулоқ тутарди.

– Орий, инсоннинг душмани нечта? Улар ким ва қаерда? Одам буни билмайди, билолмайди ҳам. Одам қурол билан қанча душманни ўлдириши мумкин? Бир пайтлар, орий, кўчалардан от ўйнатиб ўтганингизда, халқ сизни қизгин олқишларди, лекин энди халқ сизни кўрса, аввалгидек хушнуд бўлмайди. Бунинг сабаби нимада? Улар душманга айланиб қолишдими? Орий, сиз уларга нима ёмонлик қилдингиз?.. Дарв сафари мобайнида сиз Кендраснинг неча-неча аскарларини қилгичдан ўтказдингиз. Улар сизнинг душманингиз эдими? Орий, сиз уларни ҳеч қачон кўрмаган эдингиз, улар ҳам сизни умрида биринчи ва охириги бор кўришди. Бу душманликнинг боиси кўнгил губоридир – сиз бир-бирингизни душман деб тушунгансиз. Орий, адоват илдизи инсон қалбида туб қўйган.

Орий, энгилганини тан олган одам ҳам, ўз душманини ўлдиришга чоғланган одам ҳам бу ишни душманидан кўрққанидан қилади. Ачаря Рудрадҳир сизни ўз маъқеи ва ҳаёти учун хавfli деб билганидан ўлдириш пайига тушди. У сиздан кўрқади. Орий, мард, довюрак одам ҳеч нарсадан кўрқмаслиги керак!

Орий, ўзингиздан кўрқадиган одамдан сиз ҳам кўрқасиз. Кучли, иқтидорли одам кўрқса ҳам сир бой бермайди, заиф одамнинг кўрқуви эса ошкора бўлади. Сабаб борки, кўрқув ҳисси юзага келади. Бундай сабаблардан қутулган одам ҳечам кўрқмайди. Сизнинг куч-қудратингиз бировнинг кўрқишига сабабчи бўлиши мумкин, аммо ана шу бировнинг кўрқиши охир-оқибатда ўз юрагингизга ғулу солиши мумкин. Орий, шундай экан, куч-қудрат ботирлик эмас, кўрқоқлик боисидир, – у – ҳам ўзингизнинг, ҳам ўзганинг кўрқишига сабабчи бўлади. Бундай куч-қудрат бахт келтирмайди. Бахтсизлик воситаси ҳамда сабабчиларини жамлаб, бахт ҳақида орзу қилган одам гумроҳ бўлади. Шунақанги бахтга интилган одамнинг боши кулфатдан чиқмайди...

Чивук пешинда ва кечқурунлари бўш вақтида Притҳусеннинг ёнига келиб, узундан-узоқ суҳбатлар қуради. Орадан ярим ой ўтмасдан, Притҳусен душман билан олишиш ниятидан қайтди ва Будда масканидан кетмасликка қарор қилди. У Чивукка зоҳидлик ва мангу бахт ҳақида турли саволлар берар, унинг жавобини диққат билан тинглаб, сўнг мулоҳаза қиларди. Унинг юзидаги чарчоқ ва ташвиш ифодалари йўқолди, энди унинг ҳеч қандай ғам-ташвиши қолмади. У эҳтирос билан қўл қовуштириб, устозининг ўғитларини катта қизиқиш билан тингларди.

Бир оқшом Чивукнинг насиҳатини тинглаб бўлгач, Притҳусен деди:

– Отахон, қулингиз муштарак биродарлик ғоясини¹ ўзига дастуриламал қилиб, нирвана сари интилишни истайди. Мени будда мазҳабига қабул қилиб, роҳиблик ридосини кийдиринг!

– Орий, бунга ҳам навбат келади ҳали, – деди Чивук табассум билан. – Ҳеч кимнинг бировнинг зоҳидлик йўлига кириб, бахт сари интилишига тўсқинлик қилишга ҳаққи йўқ. Орий, бу иш вақти билан бўлгани маъқул.

Притҳусен ўз ихтиёри билан роҳибликни қабул қилди.

¹ Будда динининг асосий ғояларидан бири. Унга кўра барча одамлар тенг, табақа ва тоифаларга бўлиниш эса нотўғридир.

* * *

Донишманд ҳаким Чивук Сагал шаҳри будда жамоасининг раҳнамози муҳтарам Дҳарамракшитнинг чақириғи билан унинг ҳузурига келди.

Муҳтарам Дҳарамракшит будда мазҳабининг мушкул аҳволга тушиб қолганидан ташвишда эди. Шаҳарда жарчилар Кенгаш раиси Сарвартҳнинг фармонини эълон қилишгач, янада қаттиқ ҳаяжонга тушди. Кенгаш раисининг фармонида куйидагилар таъкидланган эди: “Кимда-ким муқаддас бараҳман дини қонун-қондаларини пой-мол қилган қулвачча Притҳусеннинг ўлигини ё тиригини давлат аъёнларига топшир-са, жумҳурият ҳазинасидан беш юз олтин мукофот олади ва унга бир қишлоқ инъом этилади. Кимда-ким жумҳурият ҳукуматининг фармониغا хилоф равишда қонунбузар қулвачча Притҳусенни яширса, ўлим жазосига ҳукм этилади”.

Чивук одоб билан муҳтарам Дҳарамракшитга икки букилиб таъзим қилди. Жамоа раҳнамози муборак қўлини силтаб, унга саломатлик, узоқ умр тилади. Чивук ерга тиз чўкиб, буюринг, тақсир, деди. Дҳарамракшитнинг имоси билан у бўйрага бориб чўкди ва унинг не мақсадда ташвиш тортаётганини билса-да, жимгина гап пойлаб ўтираверди. Кўнгли безовта Дҳарамракшит қисқагина савол берди:

– Мазҳабимиз қандай кулфатларга қолганидан хабарингиз борми?

– Отахон, мазҳаб ҳеч қачон кулфатда қолмайди, – деб жавоб қилди Чивук. – Фақат диндорларгина бирор мусибатга учраши мумкин. Дин баъзан кўпроқ одамларни ўз таъсирига олади, баъзан камроқ. Каминанинг фикри шудир.

– Биродар, айтмасам ҳам дилимни не ғам ўртаётганини яхши биласиз, – деди Дҳарамракшит бир оз мулоҳазадан сўнг. – Сиз давлат фармонини эшитгандирсиз?

– Отахон, нега бунчалик ташвишланаётганингизни сезяпман. Ҳа, фармони олиёйни эшитдим, – деб тасдиқлади Чивук.

– Давлат жиноятчиси Притҳусенни будда масканида яшириш ҳозирги вазиятда мазҳабимиз, бутун жамоамиз учун аянчли оқибатларга олиб келиши мумкин. Рудрадҳир будда динининг ашаддий душманидир, сиз буни яхши биласиз.

– Отахон, мазҳабимиз қонун-қондасига кўра, бошпана излаб келган бандага паноҳ беришга мажбур бўлдик.

– Бироқ, биродар, мазҳабимиз, жамоамиз манфаати ҳозир бошқача йўл тутишни тақозо этади. Рўза тутиш қанчалик савоб иш бўлмасин, бемор одам рўза тутмагани маъқул. Шу каби, баъзида мазҳабимиз қонун-қондаларидан бир оз четга чиқиш мумкин, – деди жамоа раҳнамози пешонасини тириштириб.

– Муҳтарам отахон, ижозат берсангиз, бир оғиз гапим бор, – деди Чивук қўлини қовуштириб.

Дҳарамракшит бош силкиб розилик бергач, Чивук мақсадга ўтди:

– Отахон, одам чанқаса, сув ичгиси келади, худди шунингдек, мушкул аҳволга тушиб қолган одам ҳам диндан нажот излайди.

– Бироқ, жамоа манфаати биргина одамнинг манфаатидан устун туриши керак, – деб жавоб қилди Дҳарамракшит Чивукнинг кўзларига тикилиб.

– Отахон, Будда нажот излаб келган қушнинг ҳаётини сақлаб қолиш учун этининг бир парчасини кесиб берган экан. Бу унинг буюклигидан далолат. Каминанинг фикрича, биз нажот излаб келганларга ана шундай ёрдам қўлини чўзсак, ҳам динимиз, ҳам жамоамиз обрўйини сақлаб қоламиз. Чунки, бир оз қийналсак-да, динимиз мавқеини мустаҳкамлашга эришамиз. Мабодо, фақат жамоамиз ғамини еб, биздан ёрдам сўраб келганларга паноҳ беришдан бош тортсак, катта хато қилган бўламиз.

Дҳарамракшит узоқ ўйга толди.

– Биродар, мазҳабимиз қонун-қондаларига кўра, роҳиблар бирор масалада келишолмай қолишса, уни жамоа йиғини ҳал этиши керак. Аммо, биродар, ҳозирги но-зик вазиятда бу сир сирлигича қолгани маъқул, йўқса мазҳабимизга катта зарар етиши мумкин. Мен сизнинг юксак ғояларингизни ҳурмат қилсам-да, фикримни ўзгартира олмайман.

Чивук бошини қуйи солиб, Дҳарамракшитнинг гапини жимгина тинглади, сўнг таъзим қилиб, қайтиш учун рухсат сўради.

Чивукнинг доим меҳр товланиб турадиган чеҳраси тундлашди. Осойишта қалбида иккиланиш ҳисси пайдо булди. Жамоа раҳнамосининг амрини бажо келтирмаса, бўлмади, Будданинг ўғитларига зид ишни ҳам қилолмайди. Нима қилса экан? Туни билан мижджа қоқмай, Будда ҳайкали қаршисида ўтириб чиқди.

Чивук Будда ўғитлари устида мулоҳаза юритиб, охири қатъий қарорга келди. Будданинг шаъм нури тушиб турган ҳайкалига тикилган Чивукнинг юзи қувончдан ёришиб кетди. Ҳайкал пойига пешонасини теккизиб, таъзим қилди.

Кун ёйилиб улгурмасдан Чивук Притҳусеннинг ҳужрасига келди. Притҳусен ўйчан қиёфада ўтирарди. Юзида табассум билан кириб келган Чивукни кўриб, ҳурмат билан ўрнидан турди ва салом берди.

– Биродар, дилингда бирор иштибоҳ сезяпсанми? – сўради у.

– Йўқ, отахон! Сизнинг ўғитларингиз дилимдаги барча шубҳаларга барҳам берди, – деди Притҳусен бош эгиб.

– Биродар, юрагингда қўрқув ҳисси қолдими?

– Йўқ, отахон.

– Биродар, бирорта душманинг борми?

– Марҳаматингиз туфайли ҳар қандай душмандан қутулдим.

– Биродар, тинчлик қилгани ачаря Рудрадҳирнинг эшигига борасанми?

– Ачаря Рудрадҳирнинг эшигигами, қаерга десангиз, бораман.

– Биродар, будда мазҳаби ҳамда жамоамизга қабул қилишларини илтимос қиласанми? Роҳиблик йўлига киришни истайсанми?

– Ҳа, отахон, мен роҳиблик йўлига киришни истайман, шунинг учун будда жамоасидан мени ўз сафига қабул қилишни илтимос қиламан.

– Биродар, истагинг қондирилади. Роҳибликни қабул қилиш учун тайёрлан!

Чивук барча роҳибларни жамоага янги аъзо қабул қилиш маросимига таклиф қилди.

Пешинга қолмасдан Притҳусен сочини таг-туғи билан олдириб ташлади ва қовоқранг ридо кийиб, Чивук ҳамроҳлигида тиланчилик қилиш учун будда масканини тарк этди.

Чивук ёнида яна бир роҳиб билан Кенгашнинг бош маслаҳатчиси ачаря Рудрадҳирнинг қуролли аскарлар соқчилик қилиб турган дарвозаси ёнига келди.

– Отахон, ичкаридан назр олиб чиқишгунча кутиб туринг, – деди соқчилар бошлиғи.

– Ўғлим, бугун ачарянинг ўз қўлларидан назр олишни истайман, – деди Чивук мулоҳимлик билан.

– Отахон, бизга ачарянинг ижозатсиз ҳеч кимни ичкарига киритмаслик буюрилган, – деди соқчи кечирим сўраб.

– Ўғлим, ачаряга роҳиб Чивук ва унинг шогирдининг саломини етказинг! – деб илтимос қилди Чивук кулимсираб.

Ичкаридан рухсат теккач, бир соқчи Чивук ва унинг ҳамроҳини ачарянинг саройи томон бошлади.

Ачаря бир йўла бир неча мирзоларга фармон ёздирарди. Роҳибларни кўриб, ўрнидан турди ва қўл қовуштириб, Чивукка мурожаат қилди:

– Ачаря Правардҳаннинг ўғли ачаря Рудрадҳир Мадранинг энг моҳир билимдон ҳақими Чивукни ўз саройида кўришдан бениҳоя хурсанддир!

Иккинчи роҳибга ҳам таъзим қилиб деди:

– Марҳамат қилинг, отахон!

Ачаря роҳибларга жой кўрсатиб, ўзи ҳам уларнинг қаршисига келиб ўтирди.

– Отахонлар, хўш, хизмат?

– Назр-ниёз тилаб келдик, ачаря, – деди Чивук. – Биз учун бирор хизмат бўлса, буюринг.

– Ғоят миннатдорман, отахон. Мабодо хасталансам, албатта хизматингиздан фойдаланаман, – деди ачаря кулимсираб.

– Орий, одамнинг на фақат тани, балки дили ҳам хаста бўлиши мумкин, – деди Чивук ҳам тиржайиб.

– Отахон, ўзи тарки дунё қилган одам бировга нима ҳам бериши мумкин, – деди ачаря ҳазил аралаш.

– Ачаря ҳақ гапни айтдилар, – деди Чивук. – Ўзингда йўқ нарсадан воз кечиб бўлармиди? Бу дунёдан ҳеч ким воз кечолмайди. Лекин инсон кўнглида ғам бор экан, у бахтли бўлолмайди.

– Ҳа, фикрингизга қўшиламан, – деди ачаря. – Дунёвий ишлар билан машғул бараҳманнинг ғам-ташвиши кўп бўлади.

– Камина ана шу ташвишларингиздан биридан сизни халос этгани келди, – деди Чивукнинг ёнидаги роҳиб.

Роҳибнинг овозини эшитиб, ачаря у томон кескин бурилди. Роҳибга тикилганча анграйиб қолди.

– Мен, роҳиб Притҳусен, Будданинг меҳр-шафқат ҳақидаги таълимотига амал қилиб, бахтга эришдим ва ачаряга нисбатан адоват ҳиссини енгиб, барча ғам-ташвишлардан қутулдим. Ачаряни ҳам ташвишдан халос этиш ниятида бу ерга келдим. Мана, мен сизнинг ихтиёрингиздан, – роҳиб мен сизнинг қўлингиздан, деган маънода қулочини ёзди.

Ачаря бир нима дейишга оғиз жуфтладию, чуқур хўрсиниб, жим бўла қолди. У бошини қуйи солиб ўтирарди. Бир неча дақиқадан сунг ташқарида соқчилар бонг уриб, вақт туш бўлганини билдиришди.

– Отахонлар, дастурхон ёйишсинми? – деди ачаря меҳмонларга.

– Доно ачаря биладиларки, мазҳабимиз қоидасига кўра, тушда овқатланиш биз учун ман этилади. Ташвиш тортманг, – деди Чивук табассум билан.

Анча пайт девонхонада ўнғайсиз сукунат ҳукм сурди. Сўнг Чивук ўрнидан туриб, кетишга ижозат сўради. У ачаряни дуо қилиб, Притҳусен ҳамроҳлигида дарвоза томон йўналди.

Ачаря Рудрадҳир бош эгганча ҳамон ўй сурарди.

– Ака, душман енгилганига иқрор бўлса, уруш тугайди. Бараҳман дини қоидаларида шундай ёзилган, – деди Васудҳир акасининг хомуш тортганини кўриб.

Рудрадҳир укасига қаради, лекин унинг нигоҳида шодликдан асар ҳам йўқ эди.

12-БОБ

МАЛЛИКА

Мадрада бараҳманлар ҳокимияти қайта тиклангач, жумҳуриятда паст табақаларнинг бебошлигига чек қўйилди. Зодагонлар мавқеи мустаҳкамланганидан Маллика девий жуда хурсанд эди. Девий ўз саройида тагин анъанавий базмлар уюштира бошлади. Санъатга эътибор кучайди, эски урф-одатлар тикланди, бироқ санъат базмларига илгариги жозиба етишмасди. Ўз ёшлик даври, Дивя, Мадулика каби истеъдодли шогирдлари давридагидек жозиба йўқ эди.

Бу камчилики Маллика девийнинг ўзи ҳам яққол сезарди. Санъатнинг шакли илгаригидек бўлса-да, мазмуни анча саёзлашди. Олтин қафас қолди-ю, ичидаги булбул учиб кетди. Устоз санъаткорлар Марут, Апит ва Ломак ёшлари анча жойга бориб қолган бўлса-да, энг нозик пардаларда ҳам оҳангни аниқ чиқара олишарди. Кекса раққос Удумбар қоқ суяк бўлиб қолганига қарамай, энг қийин, мураккаб ҳаракатла-

ри билан ҳамон томошабинлар дилини хушнуд этарди. Қари раққоса Пратҳа ҳам ундан қолишмасликка тиришарди.

Бундай санъатдан баҳра олиш учун билим, интилиш ҳамда иштиёқ зарур эди. Чунки бу ҳақиқий санъат эди-да. Бироқ оддий халқ уни ўлик санъат деб биларди, нега деганда у бундай санъатнинг моҳиятини тушунолмасди. Кўпчилик санъат мухлислари Малликани қадрласа-да, кўнгилчоғлик қилиш учун Васумитра ҳамда Кусумсенанинг саройлари томон ошиқарди – у ёқларда ҳар ҳолда ёшлик таровати бор эди. Шундай булса-да, ҳали-ҳали Малликанинг маслаҳатини олиш учун узоқ-узоқлардан санъаткорлар келиб туришарди.

Притҳусен ҳокимиятдан четлатилгач, Мадулика кечирим сўраб келди. Бироқ Маллика уни кечирмади. Айшу ишратни санъатдан юқори кўядиган одам беғараз, холис хизмат қила олармиди?!

Мадуликадан кўнгли қолгач, Малликанинг юрагини ғам босди. Мамлакатда ҳуқуқ-тартибот тиклангани билан, санъатнинг илгариги мавқеи тикланмай қолаверадими? Наҳотки, бир умрлик меҳнати, уринишлари самараси кўзи юмилгач, барбод бўлса? Бош раққоса лавозимини номуносиб, бетайин одамга қолдирадими?.. Ана шу каби ташвишли ўйлар Малликанинг ич-ичини тирнарди.

Маллика девий ҳечам шон-шуҳратга интилмаган, халқнинг бош раққосага ҳурматини у табиий деб тушунарди. Унинг ўзи санъат тимсоли эди ва шунинг учун ҳам иззат-икромга сазовор бўлди. Маллика мол-мулкка ҳирс қўймади, бутун фикри-зикрини санъатда камол топишга қаратди. Бойлик унинг довруғининг сояси эди.

Маллика биргина фарзанд кўрди. Қизи ўзига муносиб ўринбосар бўлиб етишишига жуда ишонарди. У жисми жонини ниҳоятда гўзал қиз ато этган маъбуда Сарасватийга бағишлади ва бошқа бола кўрмасликка онт ичди. Шафқатсиз тақдир уни фарзандидан айирди, аммо у ўз сўзида турди. Унинг фидойилигини худолар инobatга олмаса ҳам, у қароридан қайтмади.

Маллика девий худоларга шак келтирмай, тақдирга тан борди. У, Сарасватий меросини ўз фарзандимдан бўлак бирор шогирдимга ҳам топширишим мумкин, деган фикрга келди. Тақдир унга бир неча истеъдодли шогирдлар тақдим этди – Гопа Такшашилада, Сулекха Магадҳада, Ратнапрабҳа эса Матҳурапурида унинг шуҳратини оламга ёрди. Узоқ ўлкалардан Сагални зиёрат қилгани келадиган санъат ихлосмандлари дунёдан кўз юганимдан кейин ҳам келишармикан, деган ўй Малликага тинчлик бермасди. Бутун умиди Мадуликадан эди, бироқ у ҳам нобоп чиқди.

Маъбуда Сарасватийга содиқ Маллика девий қандай бўлмасин, ўзига ўринбосар излаб топишга аҳд қилди. Шу мақсадда, у керак бўлса, Ҳиндистон ярим оролининг энг йироқ ўлкаларигача боришни кўнглига тугиб қўйди. У узоқ-яқин мамлакатлардан келган савдогарлар, сайёҳлардан у ердаги санъатнинг аҳволи ҳақида сурштирарди. Такшашила, Малав, Магадҳа, Матҳурапури ҳамда Дакшинапантҳ хусусида иложи борича кўпроқ маълумот олишга интиларди. Одамлар Ратнапрабҳанинг шогирди Аншумалани ҳаммадан кўра кўпроқ таърифлашарди.

Ҳа, Маллика девийнинг ёдида – Ратнапрабҳа энг истеъдодли, санъатга алоҳида ихлос қўйган шогирдларидан эди. Лекин кейинги тўрт йил ичида унинг довруғи, айниқса, ортди. Бунинг сабаби унинг шогирди Аншумала бўлди. Бундай шогирд орттириш устоз учун энг катта бахтдир. Бундай шогирд устозидан олган билим учқунини ёрқин гулханга айлантиришга қобил. Магадҳадан қайтаётиб, ачаря Рудрадҳир Матҳурапурида ҳам тўхтаб ўтганини эшитиб, Маллика ундан Аншумала тўғрисида сурштирди. Ачаря бу ҳақда гапиришни унча истамади. Унинг тайинли бир гап айтмаганини кўриб, Маллика, ачарядек бағритош одам нозик санъатни тушунармиди, деган хаёлга борди. Нима бўлса-да, қарилик чоғида қийинчиликларга дош бериб, ўзига ўринбосар қидириб топиш қароридан қайтмади.

Маллика қариганда савоб орттириш баҳонасида муқаддас қадамжоларни зиёрат қилиб, кўпгина мамлакатлар, ўлкалар ва шаҳарлардан ўтиб, у ерлардаги санъатнинг

аҳволи билан танишди ва охири ўз ўринбосарини излаб, Шурсена мамлакатига етиб келди. Матҳурапурига яқинлашгани сайин Аншумаланинг таърифи ортиб борарди. Натражнинг¹ бу даргоҳида ўйлаган ниятимга албатта эришаман, деган ишончи яна-ям мустаҳкамланди.

Мадранинг бош раққосаси, санъаткорлар ҳомийси Маллика девий ташриф бухоргани ҳақидаги хушхабардан Матҳурапури аҳли шодликдан терисига сиғмасди. Ямуна дарёсидек жўшқин халойиқ оқими шаҳарнинг ғарбий дарвозаси сари ёпирилди.

Ратнапрабҳа девийнинг саройидан то ғарбий дарвозагача бўлган масофада кўчалар, саройлар гумбази яшил новда ва гуллардан тузилган гулчамбарлар, ранг-баранг байроқчалар билан безатилди. Саройлар, уйлар ва дўконлар пештоқи ял-ял газлама-лар билан қопланди. Кўча юзига пиширилган гуруч ва арпа донлари сепилди. Ҳар томондан сабур, мушки анбар ва сандалнинг ёқимли исси уфуради. Томошабинлар билан лиқ тўла болохоналар оғирликни кўтаролмай қирсиллайди. Ҳар жой-ҳар жойда мусиқа садолари янграйди.

Ратнапрабҳа девий, Аншумала ва бошқа шогирдлар, давлат аъёнлари, зодагонлар ва савдогарлар устозни қаршилагани шаҳар дарвозасига пешвоз чиқишди. Чанг-тўзон ортидан Малликанинг от-араваси ва тимсоҳ рамзи туширилган байроғи кўри-ниши билан карнай ва бурғулар овози янгради. Оломон олқишидан осмон ҳам лар-зага келди.

Маллика девий аравадан тушиши билан Ратнапрабҳа олтин патнисдаги юзта шаъмдонни унинг бошидан айлантирди ва дуру жавоҳир тўла қути тақдим этди.

Маллика девий мулойим табассум билан қутини қайтариб берди.

– Қизим, санъат фидойисига ёруғлик таъсирида жилоланадиган тошлар керак эмас. Мен ўзидан нур таратадиган тошни кўпроқ қадрлайман. Мен бу ерга ўша бебаҳо жавоҳирни устозлик ҳаққига, ё бўлмаса садақага тилаб олиш учун келдим.

Ратнапрабҳа бошини қуйи солиб, ўйга толди. Атрофга сукунат чўкди – халойиқ нафасини ичига ютиб жим турарди.

– Онажон, шогирдингиз нимага эришган бўлса, нима орттирган бўлса, барчаси сиз туфайлидир. Нима истагингиз бўлса, айтинг, бажараман, – деди Ратнапрабҳа таъзим қилиб. У тиз чўкиб, бошини Малликанинг пойига қўйди.

Маллика Ратнапрабҳанинг марварид шодалари билан ўрилган сочига қўлини қўйиб дуо қилди:

– Сарасватий қизи, сенинг санъатинг, шон-шуҳратинг ҳеч қачон завол кўрмасин. Устозинг сенинг шогирдинг Аншумалани сўраб келди.

Ратнапрабҳа шу заҳоти ўрнидан турди ва орқада турган Аншумалани қучоқлаб, Малликанинг пойи остига чўккалатди.

– Онажон, бу ҳам сизникидир, – деди у ҳаяжондан нафаси тикилиб. – Бундай ноёб истеъдодни фақат сиз – Сарасватий сиймоси вояга етказишингиз мумкин.

Чор атрофдан халойиқнинг олқиши, мусиқа садолари янгради. Маллика оёғига бош қўйган Аншумалани кўтариб, унинг юзига тикилди ва неча йиллардан бери соғиниб, қўмсаган чеҳрани кўрди. Маллика девий ҳайратдан кўзларини катта-катта очиб, нафас олишни ҳам унутиб, тикилиб қолди. Бехосдан кўзлари намланди. Аншумалани маҳкам қучоқлаб бағрига босди ва ҳўнграб йиғлашга тушди.

– Дивя, Дивя! Қизалоғим, жонгинам!..

Аншумаладан ажралиш Ратнапрабҳа учун жуда оғир эди. Она қизини эрга бераётиб, бўлажак айрилиқни ўйлаб қанчалик изтироб чекса, Ратнапрабҳа ҳам дугонаси, синглиси, қизидек азиз Аншумала билан видолашув пайти шунча азоб тортди. Лекин шогирдининг келажаги порлоқ бўлсин, деб уни ўз қўли билан Малликага топширди.

Кўзларига ёш олиб, уни кузатиб қўйиш учун шаҳар дарвозасигача чиқди. Йўлнинг

¹ Натраж – рақс худоси.

икки четида одамлар қаторлашиб туришарди. Аншумала билан видолашув бутун Матхурапури аҳли учун қайғули эди, лекин улар бутун Ҳиндистон ярим оролига донғи кетган санъаткорлар ҳомийси Маллика девийнинг талабини қондиролганлари билан фахрланардилар. Аншумаланинг араваси санъат шайдолари тақдим этган дуру жавоҳирларга тўлиб кетди.

Ратнапрабҳа пешонасига қўлини қўйиб, анча маҳалгача Малликанинг узоқлашиб бораётган араваси кетидан тикилиб қолди. Аравада жонининг бир прачаси кетиб бораётгандек туюларди. Арава кўздан бутунлай ғойиб бўлгач, ҳолсизланиб, шогирди Муктавалининг елкасига суяниб қолди. Ёнгинасида турган Шурсенанинг ҳукмдори Рави Шарма уни энгил туртиб ўзига келтирди ва аравага ўтқазиб қўйди. Юзини рўмол билан тўсиб олган Ратнапрабҳа ўз саройи томон йўналди.

13-БОБ

ДИВЯ

Муқаддас қадамжойларни зиёрат қилиб қайтган Маллика девий ўзига муносиб шогирд топгани ҳақидаги хушxabарни эшитиб, Сагалнинг халқи ҳам, зодагонлар ҳам ниҳоятда қувонишди.

Бутун Сагал аҳли Маллика девийнинг юксак таъбига мос келган истеъдод эгасини тезроқ кўришга ошиқарди. Узоқ шаҳару қишлоқлардан ҳам санъат ишқибозлари Сагалга оқиб кела бошлади. Малликанинг саройида базм уюштирилганда янги раққосани кўриш иштиёқида жуда кўп одам йиғиларди. Улар бир-бирини туртиб-суртиб, жой таллашишарди. Бироқ, Малликанинг янги шогирдини кўриш ҳеч кимга насиб этмади. У саройдан ташқарига чиқмасди.

Маллика эълон қилдики, ўринбосарини санъаткорлар ҳомийси, бош раққоса лавозимларига тайинлаш маросими Пҳагун ойининг тўлин ой кечаси ўтказилади. Ушанда у халққа янги шогирдини кўрсатади. Сагал аҳли бетоқатлик билан яна бир ой кутишга мажбур эди.

Маллика девий худоларнинг кўнглини мойил этиш учун йирик қурбонлиқ маросимини уюштирди. Унда юзта бараҳман руҳонийси дуохонлик қилди. Малликанинг илтимосига биноан, бу маросимга Мадра бараҳман динининг пешвоси, Кенгашнинг бош маслаҳатчиси ачаря Рудрадҳир шахсан раҳбарлик қилди.

Малликанинг ўринбосарини янги лавозимга тайинлаш маросими Пушкарини кўлининг соҳилида уюштирилди. Саҳна рўпарасида зодагонлар, заминдорлар, Кенгаш аъзолари ва уларнинг рафиқалари учун ярим ой шаклида жой ҳозирланди. Уларнинг ортида шаҳарнинг нуфузли бойлари, савдогарлар ва уларнинг оила аъзолари жойлашишди. Кейинги қаторларни ҳарбийлар ва оддий халқ вакиллари эгаллади. Туманот одам йиғилди. Ўртадаги тахтда Мадранинг олий ҳукмдори – заминдорлар сардори Сарвартҳ ўтирарди, унинг ёнида маҳапандит ачаря Рудрадҳир жойлашди. Оломон орасида баъзан қовоқранг ридо кийганлар ҳам кўриниб қоларди – ҳатто будда дини роҳиблари ҳам ўз қизиқишини яширолмасди.

Бараҳман коҳинлари оқ фотиҳа беришгач, шаҳарнинг энг моҳир санъаткорлари маъбуда Сарасватийга бағишлаб мадҳиялар ижро этишди. Сўнг бараҳман мунажжими ўртага чиқиб, Маллика девийнинг ўринбосари мангу шон-шуҳратга эришишини башорат қилди.

Янги бош раққосани оқ гуллар билан безатилган тахтиравонда кўтариб келишди. Маллика шогирдини меҳр билан қучиб, тахтиравондан туширди ва ўз тахтига ўтқазди. Унинг пардозини Маллика ўз қўли билан қилган эди. Юзини майда марварид шодалари тўсиб турарди. Барча, тезроқ расмий маросим тугаб, Малликанинг ўринбосари юзидан ниқобини олишини кутарди.

Бараҳман коҳини Малликага пиширилган гурунч, сандал ва қизил кукун солинган муқаддас идишни узатди. Маллика бармоғини идишга ботириб, ўринбосарининг

манглайига тилак қўйди. Турли ноғора ва бурғулар садосидан еру осмон ларзага келди. Зодагонлар ўринларидан туриб, галма-гал янги бош раққосанинг пойи остига атаганларини қўя бошлашди. Тилак қўйиб бўлгач, Маллика девий янги бош раққосанинг оёғи остида тиз чўкиб, унга таъзим қилди.

Малликанинг имоси билан бурғу овози янгради. Майдон шу заҳоти сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Маллика ўринбосарининг юзидан ниқоби олиб ташланди. Халойиқ дамани ичига ютиб, янги бош раққосага тикилиб қолди.

Бир неча дақиқалик жимликдан сўнг зодагонлар ўтирган тарафдан гўнғир-гўнғир овозлар эшитила бошлади;

– Бу Олий ҳайъат раисининг эвараси-ку! Дивя! Вишну Шарманинг невараси-ку! Дивя! Бараҳман қизи Дивя! Зодагон оиланинг қизи Дивя!

Маллика нигоҳини ердан олди – зодагонлар, икки қайта туғилганлар орасида безовталиқ ҳукм сурадди. У томондан таҳдидли овоз эшитилди:

– Зодагон оиланинг қизи фоҳишаларга хос лавозимни эгаллаб, барчанинг эрмагига айланишига йўл қўйиб бўлмайди! Олий зотлилар шаънига доғ туширади! – деди Бҳригу Шарма дарғазаб қиёфада қўлларини юқори кўтариб.

Бу ҳайқириқ тоғ-тошга урилган момақалдироқ каби акс-садо уйғотди. Зодагонлар ўтирган қаторларда бошлар устида қиличлар ярақлади.

Маллика девий турган жойида қотиб қолди. Чор атрофда эшитилаётган таҳдидли қичқириқлар уни эсанкиратиб қўйди. Дивя бошини қуйи солиб, лом-мим демасдан турарди. Сўнг оҳиста қадамлар билан саҳна четига яқинлашди. У халққа қўли билан жим бўлинглар, деб ишора қилди. Шовқин бир пасда тинди-қўйди.

– Халойиқ, қулоқ осинг. Мен бу хусусда доно маҳапандит, ачаря Рудрадҳирнинг фикрини билишни истаيمان.

Барчанинг, шу жумладан зодагонларнинг ҳам нигоҳи Рудрадҳирга қадалди. Ачаря мулоҳаза қиларди. Ҳамма жавоб кутар, бошлар узра кўтарилган қиличлар ҳам ҳавода муаллақ қолди. Ачарядан жавоб чиқавермагач, оломон тоқатсизлана бошлади.

Ниҳоят, чуқур мулоҳазадан сўнг ачаря паст овозда деди:

– Жамиятнинг табақа ва тоифаларга бўлиниш сиёсати ҳар уччала замонда¹ ҳам бош мезондир!

Дивя бу фармоннинг маъзини қақишга уриниб, ачаряга тикилиб қолди. Сўнг сўзсиз итоат маъносида бошини қуйи солиб, оҳиста деди:

– Сиз айтгандек бўла қолсин!

Дивя саҳнадан тушиб, боши оққан томонга қараб кетди. Оққуш қаршисида бўлинган сув тўлқини каби, оломон ҳам иккига бўлиниб, унга йўл берди. Дивя бошини тикка тутиб, ҳеч кимга қарамасдан олға борарди.

* * *

Фаришта либосидаги Дивя саҳнадан тушгач, якка ўзи Сагалнинг кўчаларидан кетиб борар, орқасидан, бир оз масофа сақлаб, қизиқувчан оломон эргашиб келарди. Лекин Дивя орқасига ўгирилиб қарамади ҳам. У фозлар галасини бошлаб кетаётган йўлбошчи оққуш каби виқор билан олға илдамларди.

Дивя шаҳар четига чиққанида, куёш ботиб бўлган эди. Пҳагуннинг тўлин ойи уфқда балқирди. Сокин оқшом ойнинг майин сурурига тўлиб борарди. Дивя хира ёғду тушиб турган, шарққа қараб чўзилган йўлга тикилди. Сўнг чуқур уф тортиб, мусофирхонага қаради. Кечаси узоқ йўлда ёлғиз ўзи кетаётганини ўйлаб, Дивя иккилашиб туриб қолди. Сўнг мусофирхонада тунашга қарор қилиб, ўша томон бурилди.

Кечаси шаҳар дарвозаси ёпилгандан кейин етиб келган йўловчилар шу ерда эрталабгача қолишарди. Азонда, кун ёйилмасдан сафарга чиқмоқчи бўлганлар ҳам тунни шу ерда ўтказишарди.

Дивя мусофирхонанинг айвонидан ўтиб, бир қоронғи ҳужрага кириб олди. Унинг

¹ Ўтмиш, ҳозирги кун ва келажак назарда тутиляпти.

кетидан эргашиб келган оломон аста-секин ҳовлини тўлдирди. Ҳовли арининг инидек гўнғир-гўнғирга тўлиб кетди. Ҳовлида жой қолмагач, оломон мусофирхона атрофига ҳам тўла бошлади. Бировни шунчаки бир қизқиш, бировни ҳамдардлик, бировни эса норозилик туйғуси бу ерга бошлаб келди. Барчаси лавозимидан маҳрум этилган бош раққоса тўғрисида бақриб-чақриб баҳслашарди.

Мусофирхона назоратчиси бу тартибсизликни кўриб, ҳовлини бўшатишни талаб қилди. Лекин шовқин-суронда унинг овозини ҳеч ким эшитмасди. Мусофирхона дарвозасини беркитишнинг ҳам иложи қолмади.

Бир роҳиб халойиққа қараб мурожаат қилиб деди:

– Ҳой ҳамшаҳарлар, йўл беринг, жамият юз ўгирган бечора аёлнинг ёнига борай... Лавозимдан маҳрум этилган бош раққосанинг ҳузурига борай, йўл беринглар! Ҳой ҳамшаҳарлар, мен ўша ожизага далда бергани келдим!

Роҳибнинг овози ҳам ғала-ғовурда кўмилиб кетди.

Ботиб бораётган қуёш ҳамда кўтарилаётган ойнинг аралаш-қуралаш ёғдусида шарқ томондаги йўлда бир кимса кўринди. Мусофирхонани ўраб олган оломонни кўриб, унинг шовқинини эшитиб, йўловчи қадамини секинлатди, сўнг тўхтади. Сочи ва юзига, кийим-бошига қўнган чанг қатлами унинг узоқдан йўл босиб келаётганидан далолат берарди. Йўловчи ғира-шира ёруғликда бутун диққатини жамлаб бу тартибсизликнинг маъносини англашга уринди. Фақат роҳибнинг овозигина тушунарли даражада эшитиларди. Йўловчи бурилиб, оломон томон яқинлашди.

– Ҳой, Сагалнинг бахтиёр аҳли, Матҳурапуридан келган Аншумала исмли раққосанинг бағишлов маросими тугадими? – деб сўради у одамлардан. – Бу маросимни кўриш иштиёқида мен шунча йўлдан пиёда келяпман. Икки ойдан бери кетидан қувиб келсам ҳам, улгиролмапман-да! Шаҳарлик биродарлар, айтинг, Аншумаланинг бағишлов маросими кечиктирилдими? Аншумалага бирор кор-қол бўлмадими?

Тўдадан фақат бир киши унга эътибор қилди:

– Ие, сиз ҳайкалтарош, файласуф Мариш эмасмисиз? Қайси Аншумала?.. Зодагон онланинг қизими? Раҳматли Олий ҳайъат раиси Дев Шарманинг эварасими?

– Ҳа, – деди Мариш бош силкиб.

– Дивя Мадранинг бош раққосаси бўлиш орзусида эди, бироқ бараҳман дини қондалари уни бу лавозимдан маҳрум этди, – дея Маришга тушунтира кетди бояги одам. – Шу сабабли Дивя шаҳарни тарк этиб, мусофирхонага кириб олди. Сен ҳозир, шу дамда...

Йўловчи қолган гапларни эшитиб ўтирмай, ўзини дарвоза томон урди.

Роҳиб ва йўловчи оломонни ёриб ўтиб, мусофирхона дарвозасига яқинлашишга интилишарди.

– Шаҳарлик биродарлар, йўл беринг, мусофирхонага ўтай, – деб ёлворарди йўловчи. – Ҳой, азамат шаҳарликлар, менга йўл беринг! Мен ўша таҳқирланган аёлга таскин бермоқчиман. Ҳой шаҳарликлар, менга йўл беринг, мен шу аёлни деб Шурсенадан яёв етиб келдим.

– Ҳамшаҳарлар, мен бу кўнгли яримта аёлни дин паноҳига олиб, барча ташвишлардан қутқармоқчиман, менга йўл беринг, – деб қичқирарди роҳиб.

Жунбушга келган оломон на роҳибнинг, на йўловчининг ва на мусофирхона ходимларининг гапига қулоқ осарди. Ҳовли саҳни айниқса тиқилинч бўлиб, у ердагиларнинг қимирлашга ҳам ҳоли йўқ эди. Ногаҳонда шаҳар дарвозаси устидаги гумбаздан кўнғироқ овози янгради, кейин посбоннинг эълони эшитилди:

– Шаҳар дарвозаси беркитиладиган пайт бўлди. Шаҳарга киришни истаганлар тезроқ бўлсин!

Ҳовлидагилар ташқарига, ташқаридагилар эса шаҳар дарвозаси томон интилди. Бу оқим кучига дош беролмай, йўловчи билан роҳиб ҳам ортига тислана бошлади.

Шу пайт бурғу чалинганини эшитиб, барча жойида қотди. Шаҳар томондан тўрт сипоҳий қўлида машъал кўтариб чиқди. Уларнинг кетидан бурғу чалиб жарчи келарди.

– Пўшт, пўшт! Халойиқ, Кенгашнинг бош маслаҳатчиси маҳапандит ачаря Рудрадҳирга йўл беринг!

Халқ ачаря Рудрадҳирни олқишлар билан кутиб олди. Дарҳол йўл бўшатилди. Ачаря от-аравадан тушди. Мусофирхона назоратчиси тиз чўкиб, таъзим қилди.

– Мусофирхонага қўнган раққоса қаерда? Мени унинг ёнига бошла, – деб буюрди у.

Мусофирхона назоратчиси йўл бошлаб, болохона томон юрди. Оломон тош ҳайкалдек жойида қотди, лекин роҳиб билан Матҳурапуридан келган йўловчи – Марини, фурсатдан фойдаланиб, ачарянинг кетидан боришди.

Тўрт машғалбардор хонанинг тўрт бурчагини эгаллади. Қоронғи хона чароғон бўлиб кетди. Дивя фаришта либосида деворга суяниб ўтирарди. У бошини кўтариб, келганларга кўз ташлади, лекин жойидан жилмади. Эшикдан мўралаб турган халойиқ ҳайрат билан тикилиб турарди.

Дивя ачаряга хотиржам тикилиб, савол берди:

– Мендек таҳқирланган аёлдан нима истайсиз?

Рудрадҳир Дивянинг рўпарасига, бўйрага тиз чўкди.

– Девий, сизнинг жойингиз раққосаю фоҳишалар қаторида эмас. Сиз олий зотин хонадоннинг фарзандисиз. Сиз зодагон оиланинг келини, асилзодаларнинг муборак онаси бўлишга кўпроқ муносибдирсиз. Ачаря Рудрадҳир сизни ачаря хонадонининг бекаси бўлишингизни истайди, сизга ана шундай таклифи бор. Девий, таклифимни қабул қилиб, мени бахтиёр қиласиз, деган умиддаман.

Дивя ачаря Рудрадҳирнинг кўзига тик боқиб жавоб қилди:

– Ачаря, зодагон оиланинг келини, асилзодалар онаси бўлиш, ачаря хонадонининг бекаси бўлиш бахти ҳар кимга ҳам насиб этавермайди. Камина бундай лутфи қарам қаршисида бош эгади, лекин, ачаря, на зодагон оиланинг келини ва на ачаря хонадонининг бекаси барчанинг назарида тубан ҳисобланган фоҳишачалик эркин, озод бўлмайди. Доно ачаря, зодагон оила келинининг обрўси, асилзодалар онасининг ҳурмати, ачаря хонадони бекасининг ҳуқуқи – бари эркак зотига тобелик аломатидир. Улар аёлнинг обрў-этибори эмас, аёлни ўзига тобе этган зўравон эркакнинг обрў-этиборидир. Орий, аёл зоти бундай юксак ҳурматга сазовор бўлиш учун ўзлигини, шахсиятини қурбон қилиши керак.

Бир оз тин олгач, Дивя яна гапида давом этди:

– Доно ачаря, шахсиятини йўқотган кимса нимага ҳам эриша оларди? Ачаря, мен маъзур тутасиз. Камина тубанликда бўлса ҳам мустақил ҳаёт кечиршни истайди. Ўзлигини йўқотгач, у яшай олмайди.

Ачаря ўзининг чексиз куч-қудрати бу вазиятда қўл бермаслигини сезиб, ҳайкалдек ҳиссиз Дивяга анграйиб қараб қолди. У лом-мим деёлмади. Шу пайт ачаря ўтирган ерга роҳиб яқинлашди.

– Мен, Будданинг содиқ хизматкори роҳиб Притҳусен, жамият томонидан таҳқирланган аёлни будда дини ҳимоясига олиш ниятида келдим.

Қаршисида ўтирган қовоқранг ридоли роҳибнинг овози таниш туюлди. Дивя унга диққат билан тикилди – унинг эти жимирлаб кетди. Чуқур хўрсинганидан кўкси бир кўтарилиб тушди. Бир амаллаб ҳаяжонни босиб ҳиссиз нигоҳини роҳибга қаратди.

Роҳиб Притҳусен қўлини дуога жуфтлаб, яна гапида давом этди:

– Девий, Будданинг марҳамати билан сен севги-муҳаббат гумроҳлик эканини билиб олдинг. На бойлик, на ҳокимият, на айшу ишрат бахт келтира олади. Фақат бу дунёнинг ўткинчи ҳирс-ҳавасидан воз кечган одам ҳақиқий маънода бахтиёр бўлади. Мангу бахтга нирвана орқали эришилади. Девий, нирвана ато этадиган бахт йўлида бу дунёнинг энг даҳшатли азоб-уқубатларига ҳам чидаса арзийди. Девий, бу дунёдаги барча эзилган жафокашлар будда мазҳабининг ва жамоасининг соясида паноҳ топади. Девий, сен ҳам ана шу беинтиҳо лутфи қарамдан баҳраманд бўл!

Осойишта ўтирган Дивянинг кўз олди бир зумга қоронғилашди. Машғаллар ёдуси билан чароғон хонада ҳокимият ва куч-қудрат рамзи бўлмиш ачаря Рудрадҳир

ва қовоқранг жандали роҳиб унинг кўзига кўринмай қолди. Унинг тасавурида Матҳурапуридаги будда масканининг ёпиқ дарвозаси ёнида дарахт тагида боласини бағрига босиб ўтирган бошпанасиз, нотавон аёл гавдаланди. У зор-зор йиғлаб, будда мазҳаби ва жамоасидан паноҳ сўрарди...

Дивянинг кўзларида ўт чақнади.

– Отахон, сизнинг мазҳабингизда аёл зоти қандай ўрин тутади? – деб сўради у титроқ овозда.

– Девий, мазҳабимизнинг бош мақсади нирванага эришишдир, – деди роҳиб вазминлик билан. – Аёл зоти кишини ҳақ йўлдан уради, шунинг учун бизнинг мазҳабимизда аёл зоти мамнуъ ҳисобланади.

– Отахон, нирванангиздан қолманг, – деди Дивя оҳиста, лекин қатъий оҳангда. – Аёлнинг бош муддаоси нирвана эмас, яратишдир, Роҳиб, қўй, у ўз йўлидан қолмасин.

Барча нафасини ичига ютиб турарди. Фурсатдан фойдаланиб, шарқий мамлакатлардан келган йўловчи олдинга ўтиб олди.

– Мен, Мариш, сени деб Сагалга Матҳурапуридан келдим.

Дивянинг ҳорғин чеҳрасида яна табассум жилоланди.

Усти-бошига чанг қўнган йўловчи сўзини давом этди: – Девий, Мариш сенга шохона қасрда маликаларга хос фаровон ҳаёт кечирасан, деб ваъда беролмайди. Мен нирвана келтирадиган мангу бахтни ҳам беролмайман. Мариш бу дунёнинг қувончларию гами билан яшайди. Менинг куч-қудратим – ҳис этиш ва фикрлаш қобилиятидир. Девий, мен сенга фақат мана шу ҳис-ҳаяжонларимни тақдим эта оламан. Мен дунё кезиб юрувчи сайёҳман. Девий, аёллик фазилатларинг эвазига барча эркаклик хислатларимни бахш этаман. Биз бир-биримизга донмо мадаккор бўламиз. Бу ўткинчи дунёда сени ҳаётнинг барча лаззатларидан баҳраманд этаман.

– Мен билан бўлсанг, фарзандлар кўриб, умрбоқий бўласан, – деб қўшиб қўйдди у.

Ерда чўккалаб ўтирган Дивя бошини қуйи солиб, ўйга толди.

Сўнг ўрнидан ерғиб туриб, иккала қўлини Маришга чўзди ва ҳаяжондан овози қалтираб деди:

– Мени ўз паноҳингга ол!

*Ҳиндий тилидан
Ҳамид ЖАББОРОВ
таржимаси.*